

MIGRÁCIÓ

ALULNÉZETBŐL

Szerkesztette:

VÁRADI MONIKA MÁRIA

MIGRÁCIÓ ALULNÉZETBŐL

MTA KRTK REGIONÁLIS KUTATÁSOK INTÉZETE

Argumentum

A kötet megjelenését támogatta:
A Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
NKFI/OTKA K 111 969 jelzetű pályázata.

Lektorálta:
KOVÁTS ANDRÁS és NAGY TERÉZIA

© Durst Judit, Németh Krisztina, Váradi Monika Mária, Virág Tünde, 2018

A digitális kiadás esetében:

ISBN 978-963-446-807-7

ISBN 978-963-446-808-0

A kiadásért felel LÁNG ANDRÁS, az Argumentum Kiadó igazgatója

Felelős szerkesztő: TÓTH MAGDALÉNA

Borítóterv: HODOSI MÁRIA

Tördelte: LÁNG ANDRÁS

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Tartalom

VÁRADI MONIKA MÁRIA: Migráció? Alulnézetből? Szerkesztői előszó	7
VÁRADI MONIKA MÁRIA: Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei	13
DURST JUDIT: „Ez se élet, ez a kóborlás” A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai	43
VIRÁG TÜNDE: A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából	74
NÉMETH KRISZTINA: Házi idősgondozás – a házicselédesség vagy az önmegvalósítás útjain?	94
VÁRADI MONIKA MÁRIA: Kisfalusi nők a globális gondozási piacon	122
NÉMETH KRISZTINA: Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából	170
VÁRADI MONIKA MÁRIA: Családtöredékek	199
Irodalom	215

Migráció? Alulnézetből?

Szerkesztői előszó

Ez a tanulmánykötet a *A Magyarországról külföldre irányuló migráció és hatásai vidéki társadalmakra* című kutatás¹ eredményeiből nyújt áttekintést. A kutatás ötlete akkor született, amikor egy dél-dunántúli kisvárosban a szegénységben élő családok megélhetési stratégiáit vizsgáltuk. Az érintett családokkal, szakértőkkel, döntéshozókkal folytatott interjúk során fény derült arra, hogy milyen sok, a legkülönbözőbb társadalmi pozíciójú családot érint a migráció; jószerivel minden beszélgetőpartnerünk említést tett egy vagy több családtagról, kollégáról, barát-ról, akik külföldön dolgoznak, illetve külföldre telepedtek. Mivel többterepű, az útra kelőket a befogadó országba is követő kutatásra nem volt lehetőségünk, a kutatást úgy terveztük meg, hogy néhány kiválasztott terepen a lehető legmélyebben, a migrációban részt vevők és érintettek megkérdezésével tárjuk fel és értsük meg a migrációs döntéseket mozgató kényszereket és vágyakat, a tipikus migrációs/mobilitási utakat, valamint a külföldi munkavállalás családokra, helyi közösségekre gyakorolt hatásait.

Már a kutatás megtervezése, majd megvalósítása során *pilot-projekt*nek tekintettük Durst Judit kutatását az észak-magyarországi romák kanadai emigrációjáról.² Durst Judit közös kutatásunk ideje alatt is folytatta *többterepű, a részt vevő megfigyelés módszereivel végzett etnográfiai vizsgálatait*, ő Kanadába és Angliába is követte borsodi ismerőseit, barátait. Így nemcsak az itthon maradók és viszszerzők elbeszéléseiből, hanem közvetlen közletről, „első kézből” szerezhetett tapasztalatokat a Kanadában menedéket kérő, vagy a különböző angliai városok ipari üzemeiben dolgozó romák mindennapos küzdelmeiről, boldogulási lehetőségeiről. A pilot és az OTKA által támogatott kutatásunk egyaránt *kvalitatív módszereken* alapult, a migrációban érintett családok tagjaival, a „migrációs ipar” szereplőivel, szakértőkkel, települési és intézményvezetőkkel készített interjúkat³ azonban Durst Judit legfontosabb terepén kiegészítette egy teljes körű háztartási adatfelvétellel, ami lehetővé teszi a migrációban, vagy mobilitásban érintett csa-

¹ A kutatást és e kötet megjelentetését az OTKA támogatta (K 111 969).

² A pilot-kutatás első szakaszában részt vett Virág Tünde kollégánk is.

³ Mindösszesen 250 interjút készítettünk a kutatás ideje alatt.

ládok demográfiai, gazdasági, társadalmi helyzetének összehasonlító elemzését a népszámlálási adatokkal.⁴

Kutatásunkat *három* különböző, *periferikus gazdasági és társadalmi helyzetű terepen* végeztük. A Dél-Dunántúlon egy csökkenő lélekszámú, gyenge gazdasági potenciállal rendelkező kisváros, Észak-Magyarországon egy ipari válságövezet-hez tartozó városi rangú település, míg a Dél-Alföldön egy kisfalu alkotta a vizsgálat központi terepét. Alapvetően egy-egy településre fókuszáltunk, ám a kutatás során feltárt családi, rokoni, baráti és migrációs hálózatokat követve átléptük a települések határait. A terepeket korábbi kutatási tapasztalataink alapján választottuk ki; Durst Judit már évek óta dolgozik észak-magyarországi településeken, másik két terepünkre egy-egy korábbi kutatás során feltárt migrációs történetek miatt tértünk vissza. A visszatérés azt is jelentette, hogy az előzőleg kialakított, kölcsönös bizalmon alapuló helyi kapcsolatokra támaszkodva tudtuk folytatni, illetve elindítani migrációs kutatásunkat. Tapasztalataink szerint a migráció ugyan egy-egy helyi társadalomban, közösségben sokakat érintő és foglalkoztató tapasztalat, megosztásukra mégis kevesen hajlandók; a vonakodás, elzárkózás egyaránt fakadhat szegényből, félelemből és erős érzelmi érintettségből. E korlátok elkerülhetetlenné tették, hogy az interjúalanyok megtalálásában *helyi, közbizalmat élvező segítők*re támaszkodjunk. Az ő közvetítésükkel, közbenjárásukkal jutottunk el azokhoz a külföldön dolgozó, élő emberekhez, illetve családtagjaikhoz, akik hajlandónak mutatkoztak a beszélgetésre. Voltaképpen a helyi segítőket övező bizalom hárult át ránk, ez tette lehetővé a kapcsolatfelvételt, és könnyítette meg a kutatást ebben az érzékeny témában. Helyi segítőkre minden terepünkön támaszkodtunk, ugyanakkor a *kollaboratív* vagy *kooperatív etnográfia* gyakorlathoz Durst Judit került a legközelebb, ő jellemzően helyi szakértőként, kutatási asszisztensként vonja be az adott roma közösség egy-egy tagját kutatásaiba (a módszer előnyeiről és korlátairól a kamatos pénz kutatása kapcsán lásd Durst 2017). A helyi segítőkre való támaszkodás óhatatlanul szelektivitással jár, hiszen kapcsolathálózataik nem feltétlenül terjednek ki a lokális közösségek egészére, illetve az adott közösségeken belüli nyílt vagy rejtett törésvonalak miatt nem tudnak minden potenciális interjúalanyt elérni, s előfordulhat az is, amint erre Virág Tünde tanulmánya rámutat, hogy ők maguk korlátozzák a kutatókat abban, hogy bizonyos családokhoz eljussanak, rejténivalónak hitt információkhoz hozzáférjenek.

A kötet empirikus kutatási tapasztalatokon alapuló tanulmányai valamilyen módon mind reflektálnak a migráció kutatásának módszertani korlátaira, nehézségeire. Németh Krisztina ugyanakkor a migrációban érintett gyerekek tapasztalatainak megragadására *narratív és projektív módszereket* egyaránt alkalmazott, s ezek egymásra vetítésével sikerült finoman és árnyaltan elemeznie azokat az egyéni módokat, ahogyan a gyerekek megküzdnek a maguk és szüleik helyválttatásához kapcsolódó ambivalenciákkal, veszteségekkel, az adaptáció és integráció

⁴ A háztartási adatfelvétel elemzésének eredményei várhatóan a *Szociológiai Szemle* 2018-as angol nyelvű számában jelennek meg.

kihívásaival. Németh Krisztina tanulmánya azt példázza, hogy a migráció kutatásában a módszerek innovatív alkalmazásával azok is megszólaltathatók, akikről úgy gondoljuk, hogy a migrációs történetek leginkább passzív, néma szereplői.

A kiválasztott terek a közös strukturális vonások (mint a kedvezőtlen földrajzi, gazdasági helyzet, gyenge munkaerőpiac, magas munkanélküliség) mellett is egyedi vonásokkal jellemezhető *lokalitások*. A tanulmányokban a helyi viszonyok mégis csak abban az esetben jelennek meg markánsabban, ha fontosak a migrációs pályák különbségeinek megértésében, illetve, ha egy-egy migrációs minta meghatározónak mondható az érintett településen. Virág Tünde tanulmányában a kívülről gazdasági és társadalmi szempontból homogénnek látszó és stigmatizált „cigányfalu” belső differenciálódásának és ezzel összefüggésben a helyi intézmények közösségi szerepének bemutatása nélkülözhetetlen, mert enélkül nehezebben értenénk meg a képzettséget szerzett, illetve képzetlen, mélyszegénységben élő romák migrációs útjának eltéréseit. A külföldön házi idősgondozóként dolgozó asszonyokról szóló tanulmányában Váradi Monika Mária a lokalitásba ágyazva mutatja be azokat a kényszereket és lehetőségeket, amelyek az asszonyokat külföldi munkavállalásra ösztönzik. Ugyanakkor a házi idősgondozás során megjelenő problémák és az ezekre válaszként adott egyéni gyakorlatok, taktikák függetlenek a lokalitástól, a migráns gondozói pozíció és a munka strukturális ellentmondásaiból fakadnak. A lokalitások a kutatás térbeli egységeiként meghatározó elemzési keretet jelenthetnek a helyben tetten érhető migrációs pályák megértésében, de inkább arra törekedtünk, hogy elemelkedjünk e viszonyoktól, és a migrációs döntéseket, utakat tágabb strukturális összefüggésekbe ágyazva elemezzük. Másként fogalmazva: noha az egyéni történetekben az elbeszélők számára a lokalitás a maga összetett, ismerős viszonyrendszereivel alapvető vonatkoztatási keret, e történetekből mi a migráció tipikusnak mondható, összehasonlítható elemeit igyekeztünk kiemelni, hangsúlyozni.

E kötet szerzőiként tehát az volt a szándékunk, hogy az elemzés során ne halványuljon el az emberi sorsok egyediségének izgalma, de egyúttal figyeljünk az emberek migrációját, mobilitását kiváltó és fenntartó egyenlőtlen globális struktúrákra, viszonyokra. Az egyediség mindazonáltal védelmet igényel; a migrációhoz kapcsolódó történetek érzékenysége, a migrációban érintett emberek pozíciójának gyakori sérülékenysége is azt kívánja, hogy biztosítsuk interjúpartnereink *anonimitását*. A terepként szolgáló települések nevét megváltoztattuk vagy teljes mértékben mellőztük az írás során, és minden megszólított és idézett beszélgetőpartnerünk fiktív névvel szerepel. Ezzel is szeretnénk viszonyozni bizalmukat.

A „migráció” mögé az előszó címében kérdőjel került, ami arra az eldönt(het)etlen kérdésre utal, hogy vajon a migráció fogalma helyett nem lenne-e megfelelőbb a *mobilitás*ét használnunk. A kötet tanulmányai e tekintetben nem egységesek, míg Németh, Váradi és Virág alapvetően a migráció fogalmát használják, Durst Judit a mobilitás etnográfiában, antropológiában meghonosodott fogalmát alkalmazza, amellet érvelve, hogy e kategória pontosabban ragadja meg a szegény, képzetlen romák országok közötti mozgásait, így például cirkuláris migráció

helyett periodikus (*recurring*) mobilitásról beszél. Migrációs elméleteket áttekintő tanulmányában Váradi ugyanakkor amellett sorakoztat fel érveket, hogy miért tartja megfelelőbbnek az uniós országokba irányuló munkavállalási célú mobilitás leírására a migráció fogalmát. A rigorózus fogalmi következetességet a migráció fluid és cirkuláris formái minduntalan kihívások, tartalmi próbák elé állítják, miközben az egyezések, közös pontok miatt migráció és mobilitás gyakran egymás szinonimáiként szerepelnek a tanulmányokban, következésképpen a két fogalom használata nem jelent koncepcionális különbséget a leírt, értelmezett és elemzett folyamatok tekintetében.

Migráció és mobilitás analitikus fogalmak, amelyekre ugyan ráarakód(hat)nak politikai érdekekből fakadó szelektív-minősítő jelentésrétegek, de kutatóként olyan globális jelenségeknek tekintjük az e fogalmakkal megjelenített folyamatokat, amelyek megértéséhez, értelmezéséhez a magunk kutatási eredményeivel is szeretnénk hozzájárulni. Arra a kérdésre tehát, hogy a migráció, a mobilitás vajon „jó” vagy „rossz” dolog-e, ebben a kötetben nem találhat választ az olvasó. Igyekezünk megérteni és bemutatni a migrációval, mobilitással járó egyéni, családi, közösségi, társadalmi „hasznokat”, de azt az „árat” is, amelyet ezért az érintetteknek fizetniük kell.

Az „alulnézetből” mögötti kérdőjel sem a tanulmánykötet címében megjelenő perspektíva átértelmezését jelenti. A migráció e kötetben gyakran hivatkozott hazai kutatói nagyon sokat tettek, tesznek azért, hogy a magyarországi folyamatokat az ország globális világrendben elfoglalt történeti-strukturális pozíciója felől értelmezzék, hogy kvantitatív adatok kritikai összehasonlító elemzésével mutassák be az elmúlt években megindult vándorlási folyamatokat és ezek jellemzőit, valamint a magyar társadalomban rejlő migrációs potenciál alakulását. Tanulmányainkban igyekeztünk saját tapasztalatainkat a már meglévő közös tudás keretei között elhelyezni, kutatásunk azonban kvalitatív természetéből fakadóan statisztikailag nem tekinthető reprezentatívnak, s a migrációs történetek mellett nem szerepelnek kvantitatív elemzések. Mi az egyedi történetek felől próbálunk eljutni az általánosítható tapasztalatok felé. Ebben a törekvésünkben Hein de Haas középszintű elmélete volt segítségünkre, amely a migrációt *korlátozó és támogató struktúrák*, valamint a migrációban, mobilitásban érintettek ágenciájának kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt. A tanulmányokon átível az *ágencia alapú megközelítés*, vagyis mindannyian a cselekvő, ágenciával rendelkező embereket állítjuk a középpontba, és azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a strukturális kényszerek kemény szorításában mit tehet, mire képes, mire juthat a migrációban, mobilitásban részt vevő, abban érintett egyes ember, család.

A kötet elején az „elméleti kaleidoszkóp” egyfajta értelmezési hálót bont ki a jelenkori migráció sajátosságairól, a migrációt kiváltó és fenntartó okokról, a migráció mechanizmusairól, valamint a migráció gazdasági, társadalmi, közösségi hatásairól szóló elméletekről, irodalmakról, óhatatlanul szelektív olvasat alapján. Váradi tanulmánya közvetlenül nem jelöli ki a tanulmányok elméleti kereteit, de igyekszik reflektálni a kutatásunk során megfogalmazott kérdésekre.

A további hat tanulmány empirikus eredményeinket mutatja be, „párokba” rendeződve. E tanulmánypárok részben kutatásunk tematikus, elméleti logikáját követik, amennyiben a „roma” migráció vagy *mobilitás* problémakörét, illetve a *nők migrációjában való részvételét*, a migráció feminizációját járják körül.

Az észak-magyarországi kisváros cigánytelepéről indult néhány család, amelyek útját Durst Judit a „letelepedési”, a „periodikus” és az (angliai) munkavállalási célú mobilitás kategóriáit alkalmazva mutatja be. Megtudhatjuk, mit jelent évekig várni arra, hogy a család megkapja-e Kanadában a menedékjogot, vagy elutasítják és visszatoloncolják őket Magyarországra, s hogy a menedékkérők milyen eszközökkel igyekeznek manipulálni az eljárást a számukra kedvező bírói döntés érdekében. Arról is olvashatunk, hogy nem egy család többször megfordul magyarországi otthona és Anglia között, hogy saját életkörülményein a kínáló jobb lehetőségekhez alkalmazkodva javítson. S vannak, akiknek sikerül gyári munkásként megkapaszkodniuk Angliában, igaz, jónak aligha mondható munkakörülmények és kizsákmányoló viszonyok között. Az esetek közös tanulsága, hogy bármilyen alacsony presztízsű, nehéz, alulfizetett munkát végeznek a romák a befogadó országokban, az érintettek számára a *földrajzi mobilitás* a magyarországi helyzetükhöz képest sok esetben az etnikai stigmától való megszabadulást, az anyagi boldogulás és legalább a következő nemzedék számára a *társadalmi mobilitás* reményét kínálja.

Durst is rámutat a *kapcsolati tőke*, a *hálózatok* perdöntő szerepére a migráció folyamatában, Virág Tünde tanulmányának fókuszában pedig az egyes családok (lokális) gazdasági, társadalmi, közösségi pozíciójának, társas hálózatainak és ezek migrációban játszott szerepének összefüggései állnak. A képzetesebb, magasabb státuszú romák a „cigányfalun” kívül, korábbi munkahelyeiken, felsőoktatási tanulmányaik során kiépített kapcsolathálózataikat is mobilizálni tudják migrációjuk során, a legszegényebb roma családok azonban kizárólag rokonsági hálózataikra tudnak támaszkodni, ami azonban külföldön is újratermeli függőségüket, kiszolgáltatottságukat az őket a migráció során segítő, de egyben ki is használó „rokonoktól”. Mindkét tanulmányból kitetszik, hogy a *roma munkaerőre* nagy szükség van a befogadó országok formális és informális munkaerőpiacán – vagy tágabban, a globális tőkefelhalmozás folyamatában.

Németh Krisztina és Váradi Monika Mária egyaránt a külföldön végzett *otthoni idősgondozói* munkával mint a nők migrációjának globálisan is tipikus formájával foglalkozik tanulmányában. A két írásban sok az érintkezési pont, a közös olvasmányélmények, a közös konferencia-előadások nyoma tetten érhető a szövegekben. A megközelítés, a fókusz mégis eltérő. Németh három asszony történetének finom elemzésén keresztül az otthoni idősgondozás mint női munka strukturálisan kötött, mégis személyes jelentéseit tárja fel. Azt vizsgálja, hogy a történelmi előkép, a (házi) cseléd és a külföldön, idegen háztartásokban beteg időseket gondozó asszonyok pozíciójában milyen strukturális azonosságok és különbségek fedezhetők fel, s hogy a *cselédmetafora* milyen élethelyzetekhez kötődve jelenik meg az asszonyok élet- és munkatörténeteiben. Míg a cselédmetafora

magától értetődően áll rendelkezésre és mobilizálható az idősgondozói munkát jellemző egyenlőtlen viszonyokból fakadó frusztrációk kifejezésére és leküzdésére, az *önmegvalósítás* mint toposz, mint a professzionális fejlődés lehetősége nagyon ritkán, csak sajátos életrajzi, családi körülmények és személyiségvonások mellett jelenik meg a külföldön idősgondozóként dolgozó asszonyok történeteiben. Váradi nem fókuszált mélyelemzést végez, hanem a történetek alapján igyekszik kibontani egy képet a külföldön végzett idősgondozásról: a lokalitásból kiinduló formális és informális migrációs utakról; a gondozói munkát, a gondozónői státuszt jellemző többszörös *helyvesztés*ről, a feszítő belső ellentmondásokról; az ezeket kezelő *taktikákról*; arról, hogy miként hat a gyerekekre, házastársakra az asszonyok legfőbb keresővé válása, távolléte; a férfi és női tradicionális szerepek (meglepő?) állandóságáról.

Az utolsó tanulmánypárban Németh arról ír, hogy miként élik meg a migrációban érintett *gyerekek* a helyváltoztatással járó veszteségeket, hiányokat, kihívásokat, míg Váradi a szülők, elsősorban az *anyák* perspektívájából szól arról a veszteségről, azokról a félelmekről, amit számukra gyerekeik ideiglenes vagy tartós távozása jelent. A *migráció, a mobilitás ellentmondásos hatásaival* mindegyik tanulmány foglalkozik, a mérleg egyik serpenyőjében állnak az anyagi gyarapodás, a jóllét növekedése, a mozgásnak köszönhetően elnyert (kis) szabadságok, míg a másikon a kiszolgáltatottság, a szeparációból fakadó fájdalom és a küzdelmek. Szinte soha nincs egyensúlyi állapot. A fájdalomokról, reményekről, félelmekről, a gyermeki és szülői perspektíva miatt, talán az utolsó tanulmánypár beszél a legszemélyesebben.

Noha a tanulmánypárok tematikusan kapcsolódnak egymáshoz, önálló írásokról van szó, amelyek önmagukban is megállnak, olvashatók és (reményeink szerint) élvezhetőek. Abban, hogy ez a tanulmánykötet elkészülhetett, olyan kollégák, barátok is fontos szerepet játszottak, akik nincsenek a szerzők között. A kutatási projekt kidolgozásában részt vett Vidra Zsuzsanna, és az első kutatási évben még velünk interjúzott Fehér Katalin, aki konferencián is előadást tartott Németh Krisztinával első eredményeinkről. Jeleztük az egyes tanulmányok esetében, ha azok egy másik változatban már megjelentek folyóiratcikként. Köszönettel tartozunk az anonim lektoroknak, akik a korábbi szövegek tanulmányá formálásában segítettek, mindenekelőtt azonban Nagy Teréziának és Kovács Andrásnak, akik érzékeny és hozzáértő észrevételeikkel támogatták e tanulmánykötet létrejöttét.

Mindenekelőtt azonban helyi segítőknek és azoknak az embereknek tartozunk köszönettel, akik megosztották velünk, ránk bízta történeteiket!

Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei

Kutatásunk a migrációban részt vevő, abban közvetlenül vagy közvetetten érintett emberekre, az ő elbeszélte történeteikből kibomló tapasztalatokra, élményekre fókuszált, a velük készített interjúkon alapulnak e könyv empirikus eredményekben gazdag tanulmányai. Érdeklődésünk középpontjában a döntéseket hozó, cselekvő emberek *ágenciája* áll, az ágencia azonban nem tanulmányozható s nem is érthető meg anélkül, hogy elgondolkodnánk azokon a *strukturális feltételeken*, amelyek az emberek döntési, mozgási, cselekvési lehetőségeit meghatározzák, korlátozzák vagy éppen támogatják. A struktúrák és ágencia viszonyára, kölcsönhatására vonatkozó kérdés úgy is megfogalmazható, hogy a migráció, a migrációban érintett ember vajon milyen hatással van a küldő és befogadó országok gazdaságára, társadalmára, milyen változásokat indít el lokális, háztartási és egyéni szinten. E bevezető jellegű tanulmányban a migráció néhány markáns, de eltérő fókuszú elméleti megközelítésének tárgyalásakor arra törekszem, hogy e globális jelenségről, okairól és vélelmezett, vágyott, félt hatásairól írott, számomra inspiráló gondolatokat egyfajta rendszerbe szedjem, s ezzel közelebb kerüljek a megértéséhez (abban a reményben, hogy másoknak is fogódzókat nyújthatok).

A migráció sokszínűsége

A hosszabb-rövidebb ideig valamely uniós országban dolgozó, élő emberekkel, itthon maradt családtagjaikkal folytatott beszélgetésekből a migrációs tapasztalatok összetettségének, sokszínűségének képe bontakozik ki. Az útnak indulók között van fiatal, középkorú és idős, roma és nem roma, diplomás, szakmunkás és alacsonyan képzett, jobb módú és szegény; „kint” ki gyárban, ki szállodában, vendéglőben, ki építőiparban, ki idősgondozóként dolgozik. Van, aki saját egzisztenciáját szeretné megalapozni, a függetlenségét keresi, van, aki a reménytelenség elől menekül, sokakat a hiteltörlesztés kényszerít külföldre, más a gyerekeinek, unokáinak akar segíteni a kint megkeresett fizetéséből. Az államhatárokon átlépő migráció a magyar társadalom legkülönbözőbb helyzetű rétegeiben a megélhetés, boldogulás lehetséges alternatívájává vált, azok pedig, akik nem indultak el, közvetlenül és közvetve érintettek lehetnek: családtagjuk, barátjuk él, dolgozik külföldön, mások hallomásból ismert, a lokalitás szintjén releváns történetekre hivat-

kozva osztják meg (közvetett) tapasztalataikat a migrációról. Ha megpróbáljuk az egyéni és családi történetekből, helyi tudásokból kibomló eleven és tarka képtől hátrébb lépve elemezni kutatásunk eredményeit, akkor olyan értelmezési kereteket kell keresnünk, amelyek saját tapasztalatainkat a szakmai diskurzusokba ágyazzák, összehasonlíthatóvá teszik. E tanulmányban nem vállalkozom a migráció elméleteinek szisztematikus áttekintésére (lásd például Massey et al. 1993), erre a szakirodalom óhatatlanul szelektív tanulmányozása sem ad lehetőséget. Ehelyett először néhány olyan elméleti megközelítést veszek sorra, amelyek segítséget nyújthatnak a határon átlépő migráció okainak, működésének, természetének megértésében, majd a migráció és fejlődés viszonyáról szóló különböző állításokat kísérem meg áttekinteni. E tanulmány lényegében arra vállalkozik, hogy számot vessen a kutatási tapasztalatok *lehetséges* olvasatainak és értelmezésének hálójával; ez a kaleidoszkópszerűen feltáruló kép reményeim szerint megmutatja, hogy a különböző kérdésekre más-más perspektívából és fogalmi keretben lehet és érdemes a választ keresni.

A határon átlépő migráció és transznacionalitás

A migrációs történetek alapján a legkézenfekvőbbnek néhány (ideál)tipikus migrációs pálya azonosítása tűnik. Vannak, akiknek útja *az elvándorlás és bevándorlás klasszikus modellje* (lásd Pries 2010)¹ szerint alakul, vagyis az érintett emberek, személyek, családok letelepedése véglegessé válik a befogadó országban, függetlenül attól, hogy eredetileg is ezzel a szándékkal indultak-e útnak. Arra is akad példa, hogy valaki megpróbálkozik külföldön boldogulni, de számításai nem válnak be és/vagy nem tudja elviselni a távolsággal járó érzelmi terheket, visszatér, s nem is akar többé próbálkozni. A legtöbben eleve nem tervezik az áttelepedést, hanem gazdasági, anyagi okokból, munkavállalási céllal rövidebb-hosszabb ideig, akár hosszú évekig is, ismétlődően átlépik a határt, s mozognak két vagy több ország között. Azt a mintát követik, amelyet *időszakos vagy cirkuláris migrációként* azonosíthatunk (Vertovec 2007, Triandafyllidou 2013, Çağlar 2013, Hárs 2016a). Kutatásunk is rávilágított azonban az egyes migrációs típusok közötti határok fluiditására (lásd Çağlar 2013, De Haas 2014a), hiszen a gazdasági, intézményi, politikai struktúrák, a migrációt szabályozó rezsimek és az élethelyzetek változása egyaránt átalakít(hat)ja a migrációs döntéseket, célokat és pályákat. Az egyes típusok közötti határok elmosódottságát a transznacionális lét „itt” és „ott”-jának párhuzamossága, a kibocsátó és befogadó országok közötti gyakori mozgás, a kapcsolattartás változatos formái, végső soron a végleges (tartós) letelepedésre, illetve a visszatérésre vonatkozó migrációs döntés elodázhatósága, „lebegése” is erősíti (lásd ehhez Feischmidt–Zakariás 2010:159, Moreh 2014). E leíró jellegű

¹ Ludger Pries a nemzethatárokon átívelő migráció négy ideáltípusát alkotta meg: a klasszikus modell, visszatérő migráció, diaszpóra-migráció és transznacionális migráció (Pries 2010:59–63).

típusokon túl, az országhatárokat átszelő migráció természetének és dinamikájának, a migrációban részt vevők és érintettek gyakorlatainak megértéséhez közelebb juthatunk a transznacionális perspektíva, a transznacionalitás, a transznacionális migráció elméletei segítségével. Thomas Faist szerint a határokat átszelő migráció fogalma egyfelől, nemzetállami szempontból, nemzetközi migrációt, másfelől a nem állami szereplők, így maguk a migránsok perspektívájából *transznacionális migrációt* jelent, amelyet források és emberek többirányú áramlása-ként értelmezhetünk, amelyek a befogadó és kibocsátó országokra és magára a migráció folyamatára is hatással vannak (Faist 2016).

Basch és szerzőtársai klasszikus munkájukban a transznacionalitás fogalmával azt a jelenséget írják le, hogy a migránsok egy másik országban letelepedve, élve sem szakadnak el származási országuktól, sokféle – családi, gazdasági, szociális, vallási, kulturális, politikai – kapcsolatot tartanak fenn a kibocsátó országgal; viszonyaik, aktivitásaik egyszerre két vagy akár több nemzetállamhoz kötik őket (Basch et al. 1994:7). A migráció a 19–20. század fordulójának nagy kivándorlási hullámai idején sem jelentette azt, hogy a kivándoroltak megszakították volna a kapcsolatokat az otthoni világgal, a migráció transznacionális természetét (kapcsolatok fenntartása, családtagok és szervezetek támogatása) Thomas és Znaniecki is felismerték korszakos munkájukban (lásd Glick Schiller–Faist 2010).² A huszadik és huszonegyedik század új és olcsó közlekedési, telekommunikációs technológiái azonban korábban nem tapasztalt módon tömegessé és mindennapivá tették a nemzeti határokon, földrésnyi távolságokon átívelő rendszeres, akár napi kapcsolattartást a migrációnak köszönhetően különböző országokban élő családok, közösségek tagjai között (lásd Portes 2003, Vertovec 2004b, 2009).

A transznacionalitás legáltalánosabban a nemzetállami határokon átívelő, ismétlődő, többirányú tranzakciókra, különböző országokban elhelyezkedő lokalitások közötti mozgásra, kapcsolatokra, struktúrákra, hálózatokra, terekre vonatkozik (lásd Pries 2010, 2016, Faist 2008, 2010, 2014, 2016, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009), az értelmezés és elemzés szempontjából érdemes azonban megkülönböztetni három fogalmat. A *transznacionalizáció* a határokon átlépő tranzakciók általános folyamatait jelöli, a *transznacionalitás* a határokon átnyúló tranzakciókba való bekapcsolódás szintjére vonatkozik, míg a *transznacionális társadalmi tér* vagy *mező* fogalma a különböző államok között feszülő struktúrákra utal (Faist 2016). „A transznacionális alakzatok, mezők és terek kötelékek kombinációiból és ezek tartalmaiból, a hálózatokban és szervezetekben elfoglalt pozíciókból és olyan szervezetek hálózataiból állnak, amelyek átmetszik legalább két nemzetállam határait” (Faist 2008:23, 2010:74, lásd még Pries 2001, 2010, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009 hasonló definícióit). A transznacionalitás sok-

² William I. Thomas és Florian Znaniecki: *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című ötkötetes munkáját 2002 és 2004 között kiadta az Új Mandátum Könyvkiadó és a Max Weber Alapítvány.

féle társadalmi aktivitást jelöl, és a társadalmi élet legkülönbözőbb szféráit érinti a hazautalt pénzeztől (remittenciák) az utazásokon, találkozásokon, kapcsolatokon át a javak, fogyasztási szokások, értékek, gondolatok, eszmék áramlásáig. A transznacionális terek, a bennük elfoglalt pozíciók, kapcsolatok változékonyak, dinamikusak, ahogy a transznacionalitás is eltérő mértékben érinti az egyes migránsokat, akik között nemcsak azokat találjuk, akik hosszabb időt töltenek egy külföldi országban, hanem olyan embereket is, akik csak rövid ideig tartó térbeli *mobilitásban* érintettek (Faist 2008:27). Transznacionális perspektívából tekintve az évek óta tartóan külföldön élők és évente kétszer hazalátogatók, az ausztriai vagy németországi munkahelyükről hétvégenként hazajárók vagy a havi váltásban németországi időseket gondozók egyaránt részesei, fenntartói, mozgatói a transznacionális térnek. Ismétlődően átlépik az államhatárokat, naponta beszélgethetnek az otthoniakkal, családtagjaiknak pénzt, fogyasztási cikkeket, értékeket küldhetnek, hozhatnak haza – a terepeinken hallott elbeszélésekben leggyakrabban kétfajta transznacionális tranzakcióról, a kommunikációról, valamint a pénzek és javak áramlásáról hallhattunk.

A transznacionális tereket sűrű és folyamatos, határokat átszelő tranzakciók jellemzik, mert függetlenül attól, hogy az érintettek végül hol telepednek le, fenn tarthatnak transznacionális kapcsolatokat, amelyek hatással vannak mindenkori országaikra (Faist 2008:27). A transznacionális tereket nem csak a migránsok és azok közösségei népesítik be, az otthon maradtak is működtetői a kapcsolatoknak, részesei a migrációs döntéseknek, morálisan, érzelmileg támogatják külföldön dolgozó, tanuló, élő családtagjaikat. Gyakran elfelejtkezünk arról, hogy a források, erőforrások nem csak külföldről haza, de ellenkező irányba is áramolhatnak (lásd Faist 2010, 2016, Mazzucato 2011).³ A transznacionális tranzakciók tartalma, gyakorisága, intenzitása változhat, a kapcsolatok lehetnek múltóak és hosszú évekig is fennmaradhatnak, lehetnek ritkások és sűrűek, erősödhetnek és gyengülhetnek. Meg is szakadhatnak, akár úgy, hogy az elsőként kivándorolt „út-törőt” követik a családtagok, rokonok, akár úgy, hogy a külföldön letelepedett családokban a második és következő generációknak már nincs kötődése a kibocsátó országhoz, akár úgy, hogy végleg hazatérnek azok, akik külföldön éltek, dolgoztak.

A kapcsolatok, pozíciók, emberek és szervezetek hálózatainak összetett rendszereként meghatározott transznacionális terek több típusa is azonosítható: ilyenek a transznacionális család, a tartósan külföldön élő, azonos településről vagy vidékről származó migránsok által létrehozott szervezetek (*hometown associations*), kutatók és szakértők tudásközösségei, vallási, egyházi vagy etnikai és nemzeti (vagy diaszpóra) közösségek (pl. kurdok vagy örmények) (részletesebben lásd például Faist 2008). A transznacionális családok, közösségek, szervezetek gyakor-

³ Az ellenkező irányba áramló pénzek, remittenciák különösen fontosak lehetnek a migráció kezdeti fázisaiban, segíthetnek például a legalizáláshoz szükséges dokumentumok beszerzésében. A migrációval járó megnövekedett veszélyek pedig a költségek emelkedéséhez és ebből következően az otthoni családok eladósodásához vezetnek (Faist 2010, 2016).

latai, tranzakciói mind a befogadó, mind a küldő országban jelentős gazdasági, társadalmi, politikai hatással bírhatnak. A szakirodalomban rendre visszaköszönek a példák arról, hogy a közép- és latin-amerikai migránsok által az USA-ban alapított „szülőváros egyesületek” anyagilag támogatják az otthoni települések infrastrukturális fejlesztéseit, s maguk is bele kívánnak szólni a fejlesztéseket érintő döntésekbe (lásd például Portes 2008). A transznacionális migránsokat és a transznacionális vagy diaszpóra közösségeket⁴ az általuk hazautalt pénzek növekvő nagyságrendje, támogatásaik jelentősége tette az elmúlt években a fejlődés alapvető szereplőivé a nemzetközi pénzügyi és politikai szervezetek szemében (Faist 2010, Glick Schiller–Faist 2010).

Saját kutatási tapasztalataink alapján az a benyomásunk, hogy az utóbbi években Magyarországról megindult migráció léptéke és az eltelt viszonylag rövid idő miatt még nem látszik, hogy létrejönnek-e olyan transznacionális, egy-egy településsel, vagy az országgal lojális, szolidáris közösségek, szervezetek, amelyek aktívan támogatják a kibocsátó lokalitásokat. Benyomásunk a kutatás perspektívájából fakadóan torzított is lehet, hiszen mi elsősorban a cirkuláris migráció eseteivel találkoztunk, a vizsgált településeken ez bizonyult a meghatározó migrációs mintázatnak, ami a transznacionális kapcsolatok családi, mikroközösségi szintű ápolását jelenti, a tipikus transznacionális közösségek kialakulása viszont nagyobb számú ember tartósabb külföldi tartózkodását előfeltételezi. Mindenesetre sehol nem hallottunk arról, hogy ilyen formális szervezetek vagy informális csoportok léteznének, és támogatnák a kibocsátó településeket.

Összefoglalóan, a vizsgált terepeinkről útnak induló, külföldön élő, dolgozó embereket transznacionális migránsoknak (is) nevezhetjük, akik itthon maradt családtagjaikkal, rokonaikkal, barátaikkal, ismerőseikkel együtt transznacionális térben mozognak, vagy maradnak éppen helyben, eltérő gyakorisággal és intenzitással transznacionális kapcsolatokat ápolnak, transznacionális gyakorlatokban, tranzakciókban vesznek részt. A transznacionális migráció elmélete, fogalmi kerete segít abban, hogy a migrációt ne csupán nemzetállami perspektívából,⁵ hanem a migrációban érintettek nemzetállamokon átívelő gyakorlatai, kapcsolatai, hálózatai felől, mikroszinten is vizsgáljuk. Ez a nézőpont, értelmezési keret azon-

⁴ Faist szerint a diaszpóra fogalmát a fejlődés-diskurzusokban, míg a transznacionális közösségeket a transznacionalitás irodalmában használják. Mindkét kategória „közelség nélküli közösségeket” jelöl, vagyis nem a földrajzi közelségen, hanem szociális és szimbolikus köteléken alapulnak, amelyek összekötik az etnikai, vallási és professzionális diaszpórákat (Faist 2010:73). Brubaker a diaszpórát nem szubsztanciális fogalomként értelmezi, hanem mint kifejezést, állásfoglalást és állítást. Álláspontja szerint a diaszpóra a praxishoz kötöttségénél fogva „gyakorlati kategória”. Mint ilyen, a diaszpóra fogalmát „állításokra, projektek kialakítására, elvárások megfogalmazására, energiák mobilizálására és lojalítások iránti igények kifejezésére” használják (Brubaker 2005:12).

⁵ A transznacionalitás koncepciója és kutatási programja meghaladja a „módszertani nacionalizmust”, feloldja a zárt nemzetállamokról alkotott elképzeléseket (lásd például Wimmer–Glick Schiller 2002a és 2002b).

ban csak korlátozottan ad választ arra a kérdésre, hogy magát a migrációt milyen strukturális okok táplálják.

A migrációt tápláló erők: globális egyenlőtlenségek⁶

A migráció hátterében álló strukturális okokról álljon itt egy tömör definíció: „a határokon átvélő migráció a jólléthez, szabadsághoz, biztonsághoz, jövedelemhez, egészséghöz, üzleti és munkalehetőségekhez, az egyéni és csoportos életlehetőségekhez, hatalomhoz és presztízshoz való hozzáférés globális egyenlőtlenségeire adott látható válasz. A migráció a társadalmi mobilitás ígéretét hordozza” (Faist 2016:323), olyan utat kínál egyének és csoportok számára, amellyel áthidalhatják a gazdagabb és a szegényebb régiók közötti szakadékot.

A migráció irányadó elméletei az egyenlőtlenségek forrását eltérő módon azonosítják. A neoklasszikus közgazdasági megközelítés a migráció okát az univerzális jövedelmi különbségekben látja; ezeket mérlegelve az egyes emberek racionálisan döntenek a migráció mellett, céljuk a megfelelőnek tekintett jövedelmi szint elérése. E megközelítéssel szemben felróható, hogy mindössze az egyenlőtlenségek egyetlen fajtájára, a jövedelemre, és kizárólag a migráció gazdasági motívumaira koncentrál (Faist 2016), és nem veszi figyelembe azt a társadalmi kontextust, amelyben az individuális döntések megszületnek (Portes 2008, 2012). A centrum–periféria közötti függőség és a világszisztéma elméletei a centrum (globális észak) és a periféria (globális dél, beleértve a félperiferikus kelet országait) közötti egyenlőtlenségeket hangsúlyozzák, a munkaerő centrumok felé vándorlását pedig természetes válasznak tartják arra, hogy a centrumországok kapitalista intézményei behatolnak a fejletlenebb országokba, felforgatva a piaci, megélhetési, fogyasztási és társadalmi viszonyokat (Portes–Walton 1981, Portes–Böröcz 1989). Ezek az elméletek a társadalmi egyenlőtlenségeket és a mobilitást a nagy, globális társadalmi átalakulások elválaszthatatlan részének tekintik (lásd erről később).

A migráció okainak és fennmaradásának középszintű magyarázó elméletei részint a neoklasszikus elméletet finomítják. A migráció új gazdaságtana (lásd Stark 1991) az egyéni döntéseket tágabb kontextusban, például háztartási döntésekbe ágyazottan értelmezi, illetve nem az univerzális különbségeket, hanem a relatív deprivációt tartja a migráció forrásának; a nem migráns családok összevetik helyzetüket a migrációban érintett családokéval, s ezért döntenek egy-vagy több családtagjuk migrációja mellett.⁷ A migráció a családok számára a megélhetési stra-

⁶ Nagyon szép, történeti és globális perspektívájú áttekintést nyújt erről Melegh Attila a vele készített interjúban (2015).

⁷ Szelényi Iván az Egyesült Arab Emírátsokban dolgozó pakisztáni vendégmunkások körében végzett empirikus kutatást, amely a neoklasszikus közgazdaságtannal szemben a migráció új

tégiák és bevételek diverzifikálása révén csökkenti a megélhetés kockázatait, és növeli a biztonságot. A kumulatív okság elmélete, illetve a hálózatelmélet a migrációt fenntartó mechanizmusokat mutatják be, a folyamatokat, amelyek a migráció kockázatainak és költségeinek csökkentésével a migráció kiterjedését, majd végül gyengülését eredményezik. A javak, jövedelmek, életlehetőségek globálisan egyenlőtlen elosztása mellett a nemzetállamok migrációs rezsimjeinek szelektív bezárkózását is a migráció viszonylag független ösztönzőjének tekinthetjük; ezek a rezsimek állampolgáraiknak privilégiumokat adnak, ezzel egyidejűleg kizárják a kívülállókat, az idegenek különböző csoportjait (Faist 2016).⁸ Másként fogalmazva, a migránsok különböző csoportjainak befogadó országon belüli jogállása, helyzete, hozzáférése a szociális ellátásokhoz szorosan összefügg a határellenőrzés gyakorlataival és a migrációs politikákkal. Az őshonosnak tekintett állampolgárok és a különböző migráns csoportok közötti egyenlőtlenségek megteremtésében és fenntartásában pedig olyan társadalmi mechanizmusok működnek, mint a migráns munkaerő kizsákmányolása, tudásának leértékelése, kirekesztése ellátásokból, szolgáltatásokból, jogokból, a hatalmi aszimmetriák fenntartása (Faist 2014, Stielike 2017).

Melegh Attila elemzései rámutatnak arra, hogy Magyarország is integrálódott a globális migrációs áramlások, „migrációs cserék” rendszerébe (Melegh 2013, Melegh–Sárosi 2015), vagyis a társadalmi mobilitás és reprodukció stratégiai egyre inkább a globális, hierarchikus társadalmi térben, Melegh kifejezésével a „kelet-nyugati lejtő” mentén szerveződnek (Melegh 2006, Horváth–Kiss 2015). Az innen a fejlett nyugat-európai országok felé irányuló migráció strukturális okai is az elérhető bérek, jövedelmek, életesélyek, életminőség egyenlőtlen elosztásában rejlenek (Faist 2014), a migráció pedig az érintettek számára az egyenlőtlenségek mérséklésének eszköze. A migrációban részt vevők száma változhat, de a migrációt okozó egyenlőtlenségek, strukturális feltételek tartósan mutatkoznak. A népesség csökkenésével és előregedésével jellemezhető demográfiai tendenciák miatt a nyugat-európai országok a jövőben is rá lesznek utalva a bevándorlásra (Fassman–Sievers 2014), ezekben az országokban folyamatos a kereslet az olcsó, flexibilis munkaerő iránt (lásd például Sandberg–Pijpers 2015). Az elérhető jövedelmek és életlehetőségek miatt pedig a fejlett nyugati országok a jövőben is vonzerőt jelentenek majd az európai félperiférián elhelyezkedő országok, köztük Magyarország számára (lásd Kovács–Papp Z. 2016).

gazdaságtanának elméleti relevanciáját támogató eredményekre jutott. A vendégmunkások ugyan az Emirátusokban elérhető magasabb munkajövedelem miatt választják a külföldi munkát, de a migrációs döntéseket a család szükségletei határozzák meg. Ezenfelül a vendégmunkások nem arra töreksenek, hogy minél nagyobb individuális jövedelemre tegyenek szert, hanem hogy a lehető legmagasabb összeget küldhessék haza, s ez a pénz beépül az otthon maradó család gazdaságába (Szelényi 2016).

⁸ Mindez arra is felhívja a figyelmet, hogy a migráció transznacionális és globális perspektívájából sem állítható, hogy a nemzetállamok jelentősége elhalványult volna (lásd például Glick Schiller 2010).

A magyarországi munkaerő külföldre vándorlását megkönnyíti a sajátos uniós rezsim, amely legális keretet teremt az EU-tagsággal rendelkező államok polgárai számára a határok átlépésére. Az Európai Bizottság és az Európai Parlament dokumentumai (lásd például European Commission 2015, II.2. fejezet) az uniós polgárok mozgását mobilitásnak nevezik, míg a migráció fogalmát az ún. harmadik országokból érkezők számára tartják fenn.⁹ „A mobilitást így ’első osztályú’ migrációnak tekinthetjük, amellyel nem jár időrabló ellenőrzés, vízum vagy a tartózkodás korlátozása, amely viszont a nemzetközi mobilitás vagy migráció jellemzője az EU és harmadik országok között” (Faist 2014:211). Az unión belüli és azon kívüli munkavállalókat megkülönböztető migrációs rezsim elválaszthatatlan a munka új rezsimjének kialakulásától, amely az EU-n belüli munkaerő cirkuláris mozgásából és az „egyéb” országokból érkező, erősen ellenőrzött, rövid idejű szerződéses viszonyban foglalkoztatott munkaerő migrációjából áll (Glick Schiller 2010). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az uniós nyugati országokban dolgozó magyarországi munkavállalók is az unión belül kialakuló „visszatérő vendégmunkás rendszer” (Palenga-Möllenbeck 2013:377) részei.

Mobilitás és migráció¹⁰

Vajon az uniós fogalomhasználatot követve nem lenne-e célszerű a Magyarországról az unión belüli államokba indulók mozgását, annak céljától, hosszától, időtartamától függetlenül, mobilitásnak nevezni? A tudományos diskurzusokban is megjelenik a migráció és mobilitás szembeállítása, illetve megfogalmazódik az a kérdés, hogy globális, fejlett közlekedési, kommunikációs hálózatokkal átszőtt világunkban releváns-e a migráció fogalmának használata. A kérdést felvetők szerint a migráció fogalma a nemzetállamok közötti hosszabb-rövidebb ideig tartó permanens mozgásra vonatkozik, és azzal érvelnek, hogy a migráció mintázatai történelmi változáson mentek keresztül. A 19. és 20. század a letelepedéssel járó, illetve munkavállalási célú migráció időszak volt, a 21. századot viszont a fluiditás és nyitottság idejének tekinthetjük. Az emberek könnyen és gyakran léphetnek át határokon, új mobil csoportok, új mobilitási célok és minták jelentek meg: nemzetközi tanulás, szakmai karrier építése külföldön, cirkuláris munkavállalás, házasság, nyugdíjazás utáni mobilitás stb. (lásd erről Castles 2010, Faist 2016, Castles–De Haas–Miller 2015). Kutatótársunknak, Durst Juditnak is szakmai meggyőződése, hogy a mobilitás fogalma pontosabban jelöli azt a térbeli mozgást,

⁹ Ugyanakkor az ENSZ hivatalos meghatározása szerint nemzetközi migránsnak az tekinthető, aki nem a születési országában él (UN International Migration Report 2017:3).

¹⁰ Az új mobilitási paradigma a társadalomtudományokra jellemző szedentarizmus meghaladására tesz kísérletet. Kutatási programja a mobilitást igen tágan értelmezi, és a fizikai mozgásformáktól a mobilitást lehetővé tevő infrastruktúrákon át a mobilitás csomópontjainak (mint a repülőterek, benzinkutak, motelek, parkok, kozmopolita városok) vizsgálatát egyaránt fontosnak tartja (lásd áttekintően Sheller–Urry 2006).

amit az iskolázatlan, szegény romák az elmúlt években bejártak, s amelyet a mindenkor kínálkozó lehetőségek megragadására való folyamatos készenlét jellemez (lásd Váradi et al. 2017, Grill 2016), s újabb tanulmányaiban a roma mobilitás tipológiájának megalkotására törekszik (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A megfontolandó érvek mellett is – és azzal együtt, hogy a mobilitás fogalmát is használhatónak tartom a határon átívelő mozgás leírására – ebben a vitában azoknak az álláspontját tartom inkább elfogadhatónak, akik ha nem is a fogalomváltás ellen, de legalábbis a mobilitás fogalmának körültekintő használata mellett érvelnek. Az ellenérvek a mobilitás gyakorlatainak szelektivitására és hierarchizáltságára, valamint a korlátozó rezsimiek egyenlőtlenségeket (újra) teremtő gyakorlataira hivatkoznak.

Nem kétséges, hogy a közlekedés költségeinek csökkenése, az infrastrukturális fejlődés olyan, a migrációhoz nem köthető mobilitási formák széles körű elterjedéséhez vezettek, mint a turizmus, az üzleti utazások vagy az ingázás. Ennek ellenére a mobilitáshoz való jog nagymértékben differenciált származási hely, faj, társadalmi nem, jogi státusz tekintetében, a nemzetállamok pedig bizonyos típusú mobilitásokat korlátoznak, másokat ösztönöznek (Castles–De Haas–Miller 2015). Az utóbbi időkben a nemzeti határok ellenőrzése és az ún. migrációs menedzsmenthez kapcsolódó nemzetközi koordináció egyre inkább szigorodik és korlátozóvá válik, ami a határtalan mobilitás utópiájának megvalósulását legalábbis elhalasztja az időben (Castles 2010). Zygmunt Bauman hívta fel a figyelmet a globális mobilitáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségeire, a mobilitás globális hierarchiájára, ahol a globálisan mobilok világával áll szemben a helyhez kötöttek világa, akikről el is várják, hogy helyzetüket elfogadják, és maradjanak otthon – őket legfeljebb „kidobják” a helyről, ahol élni szeretnének (Bauman 1998b).¹¹ A migrációs vagy mobilitási rezsimiek¹² a befogadó országok gazdasági növekedése, versenyképessége, jóléte szempontjából kívánatosnak tartják a magasan képzettek bevándorlását és letelepedését. Ezzel szemben az alacsonyan képzett, szegény, gyakran dokumentumok nélkül érkező emberek megjelenését a befogadó társadalom számára veszélyes fejleménynek tekintik, annak ellenére, hogy az ő munkaerejükre is szüksége van a gazdaság olyan ágazatainak, mint például a me-

¹¹ Lásd különösen a *Turisták és csavargók* című fejezetet.

¹² Glick Schiller és Salazar szerint a mobilitási rezsimiek olyan strukturális keretfeltételeket képeznek, amelyek lehetővé teszik, vagy megakadályozzák, hogy az emberek országhatárokon átívelő mobilitáson keresztül próbáljanak javítani társadalmi-gazdasági helyzetükön. A fogalom arra a hatalmi tényezőre hívja fel a figyelmet, hogy milyen szerepet játszanak mind az egyes nemzetállamok, mind pedig a mobilitást szabályozó és felügyelő nemzetközi adminisztrációs gyakorlatok az egyéni mobilitási utak alakításában – egyes társadalmi csoportok térbeli mozgását normalizálva, másokét visszatartva, illetve kriminalizálva (Glick Schiller–Salazar 2013). Ez a definíció tartalmát tekintve nem, hanem csak abban tér el a bemutatott megközelítésektől, hogy a migráció fogalma helyett a mobilitását használja, amelyek szinonimaként értelmezhetők, s így is használtuk közös tanulmányunkban (Váradi et al. 2017, lásd még Durst 2018 és tanulmánya e kötetben). Köszönöm Durst Juditnak, hogy e tanulmányra felhívta figyelmünket.

zőgazdaság, az építő- és a szolgáltatóipar (Castles 2010, Faist 2008, 2013, Glick Schiller–Salazar 2013). Ugyanez a szelektivitás tapasztalható az unión belül is, ahol az elvileg szabad mozgás ellenére a kelet-közép-európai szegény, képzetlen romák migrációja, a „roma migráns” etnikailag/fajilag konstruált és homogenizált politikai kategóriaként jelenik meg, miközben a fogadó ország gazdaságában az olcsó, kizsákmányolható munkaerő „tartalékseregét” biztosítják (Durst–Nagy 2018:3, Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A jelenlegi fogalomhasználat szerint a migráció általában a perifériákról a központi régiók felé irányuló mozgásra vonatkozik, míg a mobilitás az egyes központi régiókon belüli, illetve azok közötti mozgásokat jelenti. Faist szerint ezekben az esetekben fentről lefelé induló és ható kategorizációról beszélhetünk, ami nemcsak tükrözi az egyenlőtlen hatalmi viszonyokat, de szemantikai egyenlőtlenségeket is teremt, nem függetlenül a mobilitást és migrációt szabályozó rezsimektől (Faist 2013, 2016). Összességében tehát a migráció fogalmának használata jobban reflektál és jobban felhívja a figyelmet az emberek mobilitását támogató-korlátozó gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségekre.¹³

Úgy gondolom, hogy az ország uniós tagsága ellenére, a Magyarországról az unió országaiba irányuló mobilitást is pontosabban megragadja a migráció fogalma. Ha elfogadjuk a migrációs vagy mobilitási rezsimek által felkínált kategorizálást (mobilitás és migráció, illetve belső mobilok és idegen migránsok között), akkor elmulasztjuk a kritikai reflexiót e rezsimek kettős, befogadó-kirekesztő természetére és az ebből fakadó egyenlőtlenségekre. Az unión belüli vándorlás mobilitásként való azonosítása a hierarchiában elfoglalt magasabb, fölérendelt pozíciót jelöl az ún. harmadik országokból érkezők különböző csoportjaival szemben, s ez a különbség kulturális, morális fölényérzetként vissza is köszön nem egy migrációs történetben, tipikusan a segélyek miatt érkező „migránsok” és a külföldön dolgozó szorgos magyarok szembeállításával (lásd Melegh et al. 2018). Azt is elfedi ez a megkülönböztetés, hogy az unión belül sem mindig és mindenkiel szemben érvényesül a szabad mozgás lehetősége. Nemcsak arra kell gondolnunk, hogy egyes nyugati országok munkaerőpiacának fokozatos megnyitása előtt nem indulhatott meg a munkaerő nagyarányú vándorlása, vagy arra, hogy a mindenkori rezsimek korlátozhatják, de legalábbis kísérletet tehetnek más uniós tagországokból érkező munkavállalók számára elérhető szociális juttatások korlátozására, hanem mindenekelőtt arra, hogy a nyugati országokban dolgozó magyarországi munkavállalók jelentős része is egyenlőtlen, számára hátrányos viszonyokat kénytelen elfogadni, a befogadó országban elfogadottnál alacsonyabb bért, képzettség szempontjából lefelé ívelő mobilitást, a befogadó közegben leértékelt tudást, s nem ritkán informális foglalkoztatást és kiszolgáltatottságot.

¹³ Hozzá kell tennünk, hogy a mobilitás paradigma képviselői is pontosan látják a mobilitásra való esély, lehetőség globálisan és társadalmilag egyenlőtlen megoszlását (Sheller–Urry 2006).

A központok és perifériák, a globális észak és globális dél közötti gazdasági, társadalmi, hatalmi egyenlőtlenségekről alkotott elméletek olyan keretet jelentenek, amelyek a határokon átívelő transznacionális migráció hátterében álló, annak fennmaradásáért felelős strukturális erőket ragadják meg, de nem töreksenek arra, hogy a lokalitás, a családok, egyének szintjén megértsék a migráció dinamikáját (Portes 2008, 2012). Ebből fakad a kérdés, hogy miként kerülhetünk közelebb a migrációban részt vevők tapasztalataihoz, a migrációhoz vezető döntések, a migrációs pályák dinamikájának s annak megértéséhez, hogy a korlátozó vagy támogató strukturális feltételek közepette mekkora cselekvési tere van maguknak a migránsoknak. Általánosabban fogalmazva, struktúra és ágencia viszonyáról van szó. Emirbayer és Mische alapvető elméleti munkájukban a következőket írják: „Minden társadalmi cselekvés egy konkrét szintézis, amelyet egyrészt az akció időbeli-kapcsolati (relacionális) kontextusa, másrészt az ágencia dinamikája formál és feltételez. Az utóbbi garantálja, hogy az empirikus társadalmi cselekvés soha nem lesz *teljesen* determinált vagy strukturált. Másrészt, nincs olyan elméleti pillanat, amelyekben az ágencia ténylegesen »szabad« lehet a struktúrától” (Emirbayer–Mische 1998:1004, kiemelés az eredetiben).

A struktúra és ágencia kölcsönös viszonya a migráció vonatkozásában Hein de Haas (2014a) elméleti megközelítése alapján gondolható tovább. De Haas szerint a migráció klasszikus, funkcionista és történeti-strukturális elméletei önmagukban nem képesek megragadni a migrációs tapasztalatok időben, térben, társadalmi és kulturális kontextusok mentén eltérő, sokszínű gyakorlatait, és a migránsokat lényegében a struktúrák által mozgatott passzív szereplőknek tekintik, figyelmen kívül hagyva ágenciájukat, cselekvőkészségüket. A migrációs tapasztalatok és gyakorlatok sokszínűségére tekintettel De Haas a migráció „univerzális” elméletének kidolgozása helyett az elméleti eklekticizmus mellett érvel; a különböző elméletek ugyanis eltérő mértékben alkalmasak a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére. Egy középszintű elmélet megalkotásának igényével a migrációt a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) egymásra kölcsönösen ható funkciójaként konceptualizálja.

Sen (2003) nyomán, aki a fejlődést nem pusztán az anyagi jólét növekedéseként értelmezi, hanem az emberek arra való képességeként, hogy olyan életet élhessenek, amilyenre vágnak, a migrációs képesség azt a strukturális feltételek által kisebb vagy nagyobb mértékben korlátozott relatív szabadságot jelenti, hogy az emberek maguk dönthetik el, hol kívánnak élni. A migrációs képesség alapvető feltétele, hogy az emberek, családok hozzáférjenek bizonyos anyagi és humán erőforrásokhoz, gazdasági, társadalmi (kapcsolatok, információk) és kulturális

¹⁴ A tanulmány e fejezete, a bevezető bekezdéstől eltekintve, megjelent Váradiné et al. (2017) tanulmányában.

(képzettség, készségek) tőkékhöz, mert a strukturális feltételek által kijelölt kereteken belül csak ez teszi lehetővé, hogy eldönthessék, elinduljanak-e vagy maradjanak, és ez határozza meg, hogy hová és milyen körülmények között menjenek/mehetnek. A különböző tőkefajták, erőforrások, s ebből következően a migrációs képességek is rendkívül egyenlőtlenül oszlanak meg az egyestársadalmakon belül.

A migrációs törekvések azokhoz az elképzelésekhez és szándékokhoz kapcsolódnak, hogy az emberek jóllétüket hol (aktuális lakóhelyükön, országukban, helyben vagy másutt) látják biztosítottnak, megvalósíthatónak. Az emberek elképzelése a jó, értelmes életről, az élettel szemben támasztott elvárásaik a különböző társadalmi és kulturális kontextusokban igen eltérőek lehetnek, de a migrációs törekvések sem véletlenszerűen vannak jelen, vagy éppen hiányoznak a különböző csoportokban, közösségekben. Czaika és Vothknecht szerint a migrációs törekvések hajtóereje az aktuális és a vágyott szubjektív jóllét közti különbség; a kis különbség kevésbé ösztönöz migrációra, a túl nagy különbség esetén pedig a migrációval járó kockázatok (költségek, bizonytalanság, a kudarc veszélye) csökkenthetik a migráció esélyét. Ezek a helyzetek pedig az aktuális szubjektív jóllét elfogadását, illetve a migrációs törekvések háttérbe szorulását, eltűnését eredményezhetik. A jobb élet utáni vágyakozás képessége lehet „velünk született” személyiségjegy, a migrációs törekvésekkel mégis nagyobb valószínűséggel találkozunk azok körében, akik olyan családba születtek, ahol elegendő gazdasági, társadalmi és kulturális tőke áll rendelkezésre ahhoz, hogy ezek a törekvések egyáltalán kialakulhassanak, megfogalmazódhassanak, illetve olyan tanult, fiatal emberek között, akik függetlenedni tudnak a környezetüktől. Ugyanakkor a látszólag teljesen egyéni vágyakat és törekvéseket a családból hozott minták, az inter- és intragenerációs mobilitási pályák is befolyásolhatják (Czaika–Vothknecht 2014). A migrációs törekvésekre vonatkozó ezen állításokat finomítják a migrációs potenciálra vonatkozó elemzések, amelyek rámutatnak arra, hogy a migrációs törekvések megléte nem vezet feltétlenül migrációs döntéshez, illetve tényleges migrációhoz (lásd Gödri 2016). Az erőforrásokkal való ellátottság és a migrációs törekvések, képességek közötti összefüggést árnyalják a szegénységben, szegregált körülmények között élő romák körében szerzett kutatási tapasztalatok, amelyek szerint a gazdasági, kulturális, társadalmi tőkével nem vagy csak minimális mértékben rendelkező családok is törekszenek és képesek a migrációra, ha erőforrásként támaszkodhatnak a rokonsági hálózatokra (Vidra 2013, Durst 2013, Váradi et al. 2017, Durst és Virág tanulmányai e kötetben).

Ezek a kutatási tapasztalatok egyfelől arra utalnak, hogy sem a migrációs képességeket lehetővé tevő tőkefajtákat, sem a migrációs törekvéseket nem tekinthetjük egyszer s mindenkorra adottnak, azok a struktúrák és élethelyzetek függvényében változhatnak, mobilizálhatóak (Schewel 2015). Másrészt felhívják a figyelmet arra is, hogy a migrációra való képesség szempontjából legdöntőbbnek a transznacionális kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférést, vagyis a *kapcsolati tőkét* (Czakó–Sik 2003, Sik 2006, Gödri 2010) tekinthetjük.

A befogadó és a kibocsátó országban élő (potenciális) migránsok és az otthon maradtak között kiépült transznacionális migrációs hálózatokon információ, anyagi és érzelmi támogatás áramlik, e hálózatok csökkentik a migrációval járó kockázatokat, és jelentős mértékben hozzájárulnak a migráció önmagát tápláló folyamatához (lásd például Massey et al. 1993, De Haas 2010, 2014b, Portes 1998). A családi, baráti, ismerősi kapcsolatokon alapuló hálózatok mellett a migrációs ipar (De Haas 2010, Vidra 2013a) magában foglalja mindazokat az informális és intézményes szereplőket (pl. munkaközvetítők, utazási ügynökségek, szállítási vállalkozók, a külföldre érkezőket segítő szakemberek), akiknek az aktivitása is táplálja és fenntartja a migrációs törekvéseket s magát a migrációt. Mindezzel összefüggésben a migrációs képességeket és törekvéseket erősítik a korábbi migrációs tapasztalatok; minél több migrációs tapasztalat halmozódik föl egy lokális közösségben, annál nagyobb az esély az újabb/további migrációra, e tapasztalatok tehát sajátos, a migrációt fenntartó tőkefajtaként működnek (Czaika–Vothknecht 2014, Vertovec 2007, lásd ehhez az összefüggéshez Blaskó–Gödri 2014, Gödri 2016). Hasonlóképpen a migrációs döntésekben a viszonyítási pontok, a vonatkoztatási csoportok, valamint a közösség tagjainak tapasztalatai, mintaadása is szerepet játszanak, vagyis mindazok a tényezők, amiket egyes szerzők a migráció kultúrájaként azonosítanak (Massey et al. 1993, De Haas 2010).

Az emberek, családok migrációs döntéseit a kibocsátó és (a potenciális) befogadó államok gazdasági, politikai, intézményi struktúrái, migrációs rezsimejei, illetve az ezekről kialakult elképzelések éppen úgy behatárolják, mint az őket körülvevő kultúra, a család, a közösség, a különböző kapcsolati hálózatok, amelyek egyúttal meghatározzák azokat a gazdasági, társadalmi és emberi erőforrásokat is, amelyekre az emberek migrációs döntéseikben és gyakorlataikban támaszkodni tudnak és akarnak. Az ágenciát a struktúrák által teremtett keretek, korlátok között gyakoroljuk, ám az egyéni és kollektív múltbeli tapasztalatokból, cselekvésekből fakadó minták, struktúrák is meghatározhatják az ágencia módját (Bakewell–De Haas–Kubal 2011). Az ágencia tehát az emberek e struktúrák által korlátozott, ám mégis létező képességét jelenti arra, hogy többé-kevésbé autóm/önálló döntéseket hozzanak arról, hogy hol kívánnak élni, hogy boldogulásukat hol tartják elérhetőnek, menni vagy maradni kívánnak. Alapvetően mindenkinek, aki migrációra vállalkozik, szembe kell néznie, meg kell küzdenie strukturális kényszerekkel és korlátokkal, de ezt nem annyira a kényszerű és önkéntes migráció ellentétéként, mint inkább a háború, népirtás, üldöztetés, éhínség, éghajlatváltozás által kikényszerített migráció és az önkéntes migráció¹⁵ közötti kontinuumon kell elképzelnünk a gyengébbektől az erősebb korlátok felé haladva (De Haas 2010, 2014a).

¹⁵ A „szabad”, azaz a strukturális korlátoktól és kényszerektől viszonylag független migráció inkább ideáltípusnak tekinthető, és alapvetően a fejlett országokon belüli, illetve azok közötti mobilitást, illetve jómódú, magasan képzett migránsok karrier-mobilitását (Tilly 1990), mozgását jellemzi (De Haas 2014a:31). Lásd ehhez Bauman 1998b.

A migráció hasznai

Kutatásunk egyik kérdése az volt, hogy a külföldi munkavállalás és/vagy letelepedés milyen hatásai azonosíthatók a vizsgált lokalitásokban, hogy a migráció milyen változásokat indított el a helyi társadalmakban, az érintett családok/háztartások, egyének életében. Ez az első látásra igen egyszerű kérdés a szakmai diskurzusokba ágyazva a migráció, vagy tágabban mobilitás és az ún. fejlődés közötti kapcsolat mibenlétére, dinamikájára vonatkozik. Nagyon általános szinten elmondható, hogy a migráció és a fejlődés elválaszthatatlan egymástól, mivel a migráció olyan jelentős átalakulásokat eredményező folyamatok része, mint a gyarmatosítás, a nemzetállam-építés, az urbanizáció, az ipari fejlődés, a kapitalizmus expanziója, a globalizáció vagy a klímaváltozás, ugyanakkor maga is rendelkezik a változtatás potenciáljával (Castles 2009, De Haas 2009, Castles–Delgado Wise 2008). E tömör, általános kijelentés kibontása és értelmezése, vagyis migráció és változás, migráció és fejlődés viszonyának elemzése makroszintű perspektívából, valamint a migrációt, mobilitást szabályozó intézményrendszerek és individuumok szintjén egyaránt lehetséges (lásd áttekintően Aksakal–Schmidt–Faist 2016).

Társadalmi átalakulás és fejlődés

Az emberi mobilitás és a globális változások közötti kapcsolatok konceptuális megragadására Castles (2009, 2010) és Faist (2010) egyaránt a társadalmi átalakulás fogalmát javasolja. Polányi nyomán a társadalmi átalakulást olyan alapvető változásnak, lépésváltásnak tekintik, amely átalakítja a társadalmak szerveződését, megkérdőjelezi és újraformálja a létező társadalmi mintázatokat. A 20. század második felétől a hetvenes évek olajválságát, majd a hidegháború végét követően kibontakozó globalizáció, a „neoliberális agenda” megvalósítása (Glick Schiller 2010) az a folyamat, amely mind a globális észak fejlett migrációs célországaiban, mind a globális dél kevésbé fejlett országaiban alapvetően átalakították a termelési viszonyokat, a társadalom életét.¹⁶ Míg az egyik oldalon visszaszorult a hagyományos ipari termelés, megrendült a munka és a szociális ellátások biztonsága, az állam visszahúzódott a közszolgáltatásokból, addig a másik oldalon a neoliberális tőke, a fejlett országok gazdasági és politikai intézményeinek behatolása a gyengén fejlett, periferikus országokba alapvetően felforgatta a tradicionális megélhetési stratégiákat és életlehetőségeket, átalakította a fogyasztási szokásokat, hatalmas belső migrációt indított el vidékről a nagyvárosok felé. Mindeközben továbbra is a globális északon koncentrálódik a tulajdon, a profit és az ellenőrzés (Portes–Böröcz 1989, Portes–Walter 1981). A globalizációhoz köthető társadalmi átalakulás negatív következményeit pedig csak felerősítették a fejlett országok intézményei

¹⁶ „(...) a migrációs és fejlődési folyamatok olyan globális erők részei, amelyet megtapasztalnak azok az emberek, akik útra kelnek, és azok is, akik helyben maradnak” (Glick Schiller 2010:51).

által vezényelt szerkezetátalakítási programok (Castles 2009, 2010, Glick Schiller 2010, Castles–Delgado Wise 2008, Delgado Wise 2014, Aksakal–Schmidt–Faist 2016). A globalizáció, az erőforrások, javak, a tőke, a hatalom egyenlőtlen áramlása és megoszlása, a globalizációval járó társadalmi átalakulás mind a globális északon, mind délen megteremtette és fenntartja a délről észak felé tartó migráció strukturális okait.

Ezek az alapvető folyamatok a migráció és fejlődés viszonyáról való szakmai és politikai gondolkodás elméleti kereteit is megváltoztatták. Az ötvenes-hatvanas években, a kétoldalú államközi egyezmények alapján kiépülő vendégmunkásrendszer idején a neoklasszikus közgazdaságtan modernizációs optimizmusát az érintett államok is osztották. A neoklasszikus elmélet szerint a fejletlen országokból elinduló munkaerő-többlet migrációja, valamint a tőke ellenkező irányú áramlása a munka és a tőke, valamint a bérek kiegyenlítődéhez vezet a küldő és befogadó országok között. Ezek a remények nem váltak valóra, a hetvenes–nyolcvanas években a centrum és a periféria közötti függőség került az elméleti középpontba, ebben a megközelítésben a perifériák alulfejlettsége váltja ki a migrációt, ami azonban nem kis részben az ún. agyelszívás (*brain drain*) eredményeként erősíti az alulfejlettséget, elszegényedést, és még inkább növeli az egyenlőtlenségeket, a függést (Faist 2008, Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008).

A globális észak és dél közötti egyenlőtlenségek a migrációról és fejlődésről szóló diskurzusokban is tükröződnek.¹⁷ A kritikák szerint a migráció és a fejlődés viszonyáról szóló akadémiai és politikai agendákat, vitákat túlnyomóan északi kormányok és az északi többség által dominált nemzetközi szervezetek (mint IMF, Világbank) tematizálják, irányítják, a dél országai nem egyenlő felek az elvek, prioritások meghatározásában, csak a megvalósításban tekintik őket partnernek (Glick Schiller–Faist 2010, Castles–Delgado Wise 2008). A migráció és fejlődés akadémiai és politikai diskurzusainak hegemon struktúráját kérdőjelezi meg a „déli perspektíva” képviselői is, akik a függőség elméleti koncepciójának talaján kritikailag értelmezik a neoliberális globalizációt és hatását a latin-amerikai migrációra, és elutasítják a neoklasszikus és monetáris eszmékben gyökerező, a migráció és fejlődés közötti pozitív kapcsolatot illető optimizmust (Delgado Wise

¹⁷ Újabb Stielike (2017) nemzetközi fejlesztési dokumentumokat, németországi és kameruni intézményi gyakorlatokat elemzett és vetett össze Németországban élő, tanuló kameruniak perspektíváival. Tapasztalatai többek között arra mutatnak rá, hogy a különböző nemzetközi diskurzusokban a migrációt kiváltó okok között nem esik szó a jólét és a hatalom egyenlőtlen megosztásáról a küldő és befogadó országok között, a migráció lehetséges hasznát is egyéni és nemzeti szinten értelmezik. A németországi diskurzusokban pedig a kameruni gyarmati múltból csak a jelentős infrastrukturális fejlesztések pozitív emlékei tapadnak, a nagy építkezések során alkalmazott kényszermunka és erőszak nyoma nincs a nemzeti emlékezetben. Ezzel szemben a kameruni migránsok nézőpontjából a jelenlegi közös afrikai fejlesztési projektek európai érdekeket, a természeti forrásokhoz való hozzáférést szolgálják, s meggyőződésük, hogy a fehér ember segítségére szoruló fekete ember képe a hagyományos fejlesztési paradigmán belül a gyarmatosítottak alávetettségét, a passzív, elfogadó/elváró attitűdöt erősíti, és a függőség fennmaradásához vezet.

2014, Castles–Delgado Wise 2008).¹⁸ A déli perspektíva felől a migráció lényegében nem más, mint a termelés eszközeitől és a megélhetés lehetőségétől való megfosztottságból fakadó elszegényedés, társadalmi leépülés, erőszak és katasztrófák által kikényszerített helyváltztatás (*compulsive displacement*) (Delgado Wise 2014, Castles–Delgado Wise 2008).

A déli perspektíva beemelése a tudományos és politikai diskurzusokba és kutatási programokba több fontos következménnyel jár. Mindenekelőtt azt jelenti, hogy nemcsak a befogadó, hanem a küldő és tranzitországok érdekeit, sajátos viszonyait is integrálják a kutatásba, a szakmai és politikai párbeszédbe. Ebből a perspektívából a fejlődés uralkodó értelmezésének kritikátlan elfogadása helyett a globális északi fejlődés és a déli alulfejlettség történeti folyamatainak együttes elemzésére kell helyezni a hangsúlyt. Vagyis annak bemutatására, hogy a déli erőforrások és munkaerő mobilizálása nélkül nem lett volna lehetséges az északi tőkeakkumuláció és iparosítás.¹⁹ E perspektívából kérdéses, hogy a fejlődés mérhető-e a hagyományos módon, az egy főre jutó GDP alapján, ez az eljárás ugyanis északon és délen egyaránt elfedi a növekvő egyenlőtlenségeket; másfajta mérési eljárás szükséges, amely nemcsak a gazdasági jólétet, hanem az emberi jólétet, a közösségi és egyenlőségi szempontokat is figyelembe veszi, s ezek kialakításába bevonja magukat a migránsokat és a civil szervezeteket is. A déli perspektíva akadémiai és politikai képviselői a neoliberális helyett alternatív, közösségi alapú fejlesztési formákat és olyan társadalmi és politikai feltételeket kívánnak támogatni, amelyek a társadalmi egyenlőség megteremtését szolgálják. A migráció és fejlődés közötti kapcsolat elképzelhetetlen az emberi jogok: a fejlődés, a szabad mobilitás és az otthon maradás joga, valamint a migránsok és családjaik alapvető jogai nélkül (Delgado Wise 2014, Castles–Delgado Wise 2008). A déli perspektíva képviselői is kritikával illetik a migrációs menedzsment mint fogalom használatát, mert azt implikálja, hogy a migráció jótékony hatásai maximalizálhatók, és pedig anyagi értelemben, elsősorban a befogadó országok számára (Castles–Delgado Wise 2008, lásd még Faist 2008). Ehelyett a migrációs kormányzás fogalmának és gyakorlatának bevezetését javasolják, amely az emberi biztonságot emeli középpontjába, és a fejlesztési politikák közötti együttműködést szorgalmazza (Delgado Wise 2014).

¹⁸ Az elégedetlenség és saját hang artikulálása intézményesült is; 2002-ben latin-amerikai kezdeményezésként indult el a ma már világszerte elterjedt *International Network on Migration and Development* (www.migracionydesarrollo.org) hálózat. A déli perspektíva képviselői az uralkodó diskurzusok, a déli országok marginális helyzetének oldása érdekében kezdeményezték a dél-dél szakmai és politikai dialógust is, ennek eredményeképp jelent meg Stephen Castles és Raúl Delgado Wise szerkesztésében egy kötet, amelynek tanulmányai a nagy kibocsátó országok, India, Mexikó, Marokkó, a Fülöp-szigetek és Törökország tapasztalatai felől elemzik a migráció és a fejlődés összefüggését (Castles–Delgado Wise 2008).

¹⁹ Lásd erről a Melegh Attilával készült interjút (2015).

Migráció, fejlődés, remittenciák

Míg neoklasszikus perspektívából a migránsok által hazautalt pénzeket a kibocsátó ország fejlődését támogató, a különbségeket kiegyenlítő eszköznek tekintik, addig a centrum és periféria közötti függőség elmélete megkérdőjelezi azt a feltevést, hogy a migránsok átutalásai (remittenciák) kiegyenlítenék a munkaerő ellenkező irányba történő mozgásával járó veszteségeket. A reményt csalódás váltotta fel, az a pesszimista meggyőződés, hogy a migráció nem segíti, hanem aláássa a lokális fejlődés kilátásait a küldő országokban.

A kilencvenes évektől a migráció és a fejlődés közötti kapcsolat megítélése azonban ismét optimista fordulatot vett. Nagy nemzetközi monetáris szervezetek, NGO-k és kormányok egyre inkább a fejlődési problémák megoldásának tekintették a transznacionális migránsok hazautalt pénzeit. Az érdeklődés fókuszsa tehát a migrációt kiváltó okokról és következményeiről azon migránsok felé fordult, akik hozzájárulnak a fejlődéshez (Glick Schiller–Faist 2010). Széles körben elterjedt a feltételezés, hogy a nemzetközi vagy transznacionális migráció táplálja a déli és keleti országok fejlődését, a migránsok a hazautalt pénzek mellett a külföldön megszerzett tudást, képességeket, vagyis humán tőkét hoznak magukkal, valamint értékeket, szokásokat, identitásokat, más szóval „társadalmi remittenciákat” (Levitt 1998) is közvetítenek az otthoniaknak. Faist összefüggést lát a transznacionális migráció, a transznacionális migránsok fejlődésben játszott szerepének újraértékelése, valamint általában a fejlődésről, fejlesztésről zajló nemzetközi diskurzusok megváltozása között. A kilencvenes évek dereka óta e diskurzusokban és koncepciókban egyre inkább a helyi autonómiák, az alulról jövő kezdeményezések, a részvétel került a középpontba. Ez az új, közösségekre fókuszáló fejlődési paradigma arra ösztönözte a közpolitikai szereplőket, hogy elkezdjenek gondolkodni a migránsokról mint a fejlődés, fejlesztés kollektív, transznacionális ágenseiről (Faist 2008).

A migráció fejlődésre gyakorolt pozitív hatását mantraként hangoztatók a fejlődés kulcsát a hazaküldött pénzekben látják (a „mantra” fogalmához lásd Kapur 2004). Castles és Delgado Wise (2008) szerint a migráció = fejlődés „mantra” a globalizáció mint politikai és gazdasági agenda krízisének a jele; a globalizáció ugyanis nem eredményezte a déli országok inklúzióját a globális gazdaságba, és nem teljesült az a várákozás sem, hogy legalább hosszabb távon csökkensen a globális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek. Éppen ellenkezőleg, világszerte az egyenlőtlenségek növekedésének lehetünk tanúi. A globalizáció fejlesztési hatásaihoz fűzött remény helyett került előtérbe a remittenciák és a kibocsátó ország felé elkötelezett diaszpóra közösségek fejlődésben játszott meghatározó szerepét hangsúlyozó „mantra”.

A migráció = fejlődés „mantra” hátterében az a feltételezés húzódik, hogy a külföldről hazautalt pénzek képesek mérsékelni a kibocsátó országok szegény-

ségét,²⁰ ösztönzik a helyi beruházásokat, s hogy a társadalmi remittenciák univerzális, megkérdőjelezhetetlen értékeket és eszméket közvetítenek, s végül, hogy az időszakos vagy cirkuláris migráció kedvezőbben hat a küldő országok fejlődésére, mint a tartós letelepedés a fogadó országban (Faist 2008, 2010, Glick Schiller 2010, Stielike 2017, Pries 2016, Portes 2008, 2012).

A migráció = fejlődés „mantra” elterjedéséhez kétségtelenül hozzájárult az a tény, hogy a transznacionális migránsok által formális csatornákon hazaküldött pénzek összege az elmúlt évtizedekben folyamatosan növekszik, s ha az informális utakon bonyolódó tranzakciókkal is számolunk, akkor a hivatalos statisztikákban megjelenő adatoknál jóval nagyobbra becsülhetjük a kibocsátó országokba ténylegesen érkező pénzek összegét. A transznacionális migránsok hazautalásai tehát, amelyeket *bottom up* fejlesztési forrásoknak is nevezhetünk (Portes 2008, 2012), a globális dél (fejlődő) országai számára a külső finanszírozás mind fontosabb forrásává váltak, amelyek jóval kiszámíthatóbbak, mint például a globális észak országaiból érkező fejlesztési támogatások vagy segélyek (Kapur 2004, De Haas 2005).²¹

Migráció, remittenciák és gazdasági fejlődés

A transznacionális migránsok által hazaküldött pénzek gazdasági fejlődésre gyakorolt hatásáról nincsenek egyértelmű empirikus tapasztalatok, mindenre és az ellenkezőjére is van példa, és ezek értékelése jórészt attól az elméleti perspektívától függ, hogy a migrációt rövid távon biztonsági szelepnak (munkanélküliség csökkentése, politikai elégedetlenség mérséklése), hosszabb távon a fejlesztés lehetséges eszközének, avagy a globális egyenlőtlenségeket fenntartó mozgásnak tekintik-e (Portes 2008, 2012). Mindenesetre az a konszenzus látszik kirajzolódni, hogy a migráció az érintett emberek, családok számára anyagi, gazdasági szempontból előnyös lehet, mindenképpen jó a befogadó országok gazdasága számára, a transznacionális közösségek pénzei segíthetnek a lokális fejlesztésekben, és nemzeti szinten e pénzek strukturális jelentőségre tehetnek szert. Nincs azonban meggyőző tudás arról, hogy a hazaküldött pénzek automatikusan fejlesztenék a kibocsátó országokat (Portes 2008, 2012, 2013, De Haas 2005, Faist 2016).

A migráció = fejlődés „mantrához” kötődő feltételezések, várakozások nem feltétlenül igazolhatók. Áttekintő tanulmányában Kapur (2004) megállapítja, hogy a hazautalt pénzekből a globális dél legszegényebb (pl. szubszaharai) országai ré-

²⁰ Kritikusainak sarkos megfogalmazása szerint a migráció = fejlődés mantra azt sugallja, hogy „a világ leginkább kizsákmányolt munkásai közül néhányan kompenzálni tudják a meghatározó fejlesztési politikák kudarcait” (Castles–Delgado Wise 2008:7).

²¹ A világgazdaság teljes egészéhez vagy a külföldi munkaerőt foglalkoztató országok gazdasági teljesítményéhez képest a hazautalások nagyságrendje viszonylag jelentéktelennek tűnik, de az elmúlt évtizedben a hazautalások összvolumene figyelemre méltó módon megnövekedett (Böröcz 2017).

szesülnek legkevésbé, és ezek a pénzek leginkább az átmeneti szegénységet képesek enyhíteni, a strukturális szegénység mérséklésére tett hosszabb távú hatásuk bizonytalan. A háztartások szintjén a hazaküldött pénzek az otthon maradottak fogyasztását, az oktatási, egészségügyi kiadásokra fordított összegek növelését eredményezhetik, ám ami jó az egyes embereknek, az nem feltétlenül hasznos közösségi, lokális szinten. Kapur antropológiai tanulmányokra hivatkozik, amelyek olyan településeket (*migra-villages*) írnak le, amelyekben szépen felújított házakat és iskolákat ugyan találni, ám gyereket már alig. Ha pedig egy közösség boldogulása nagymértékben a külföldön dolgozó családtagok által hazaküldött pénzen alapul, akkor kialakul a függőség kultúrája; a fiatalok nem motiváltak arra, hogy otthon munkába álljanak, munkanélküliek, akik várják a hazaküldött pénzt és a lehetőséget, hogy ők is elindulhassanak külföldre. Mivel külföldön jellemzően képzettséget nem igénylő munkákat végeznek, a fiatalok számára az iskolai végzettség megszerzése sem vonzó perspektíva. Megalapozatlan az a feltételezés is, hogy a remittenciák kompenzálhatják a képzett munkaerő tartós migrációjából származó veszteségeket (Kapur 2004, lásd még Levitt 1998, Levitt–Lamba–Nieves 2011).

A hazautalásoktól való függőség nemzetállamok szintjén is kialakulhat.²² A hazautalás-függés a külső gazdasági függés altípusát jelenti, olyan folyamat, „melynek során a külső strukturális körülmények olyannyira belsővé válnak, hogy a munkaerő-exportáló társadalom jórészt elveszíti a képességét arra, hogy befolyásolja saját, belföldi gazdasági, politikai, társadalmi stb. folyamatait” (Böröcz 2017:397). A hajdani szovjet tömb országainak adatait a kilencvenes évek óta elemezve Böröcz arra a megállapításra jut, hogy egyedülálló módon a rendszerváltozás óta eltelt időszak második felében e posztszocialista társadalmak majd mindegyike rendkívül függővé vált a hazautalásoktól, szinte tekintet nélkül a jövedelemszintjükre. Magyarország ezen országok között abba a csoportba tartozik,²³ amelyet a hazautalás-függőség tartós erősödése jellemez (Böröcz 2017, lásd még Kajdi 2016).

Noha a küldő országok kormányai a migrációt fejlesztési forrásnak, a hazautalt pénzeket pedig a legfontosabb valutabevételnek tekinthetik, nincs arra garancia,

²² Sok kis ország, pl. a karibi és csendes-óceáni szigetgazdaságok, vagy a Zöld-foki szigetek számára a remittenciák sokszor kizárólagos, vagy a külföldi támogatások és a turizmus mellett a legfontosabb bevételeket jelentik. Példák sora igazolja, hogy politikai, társadalmi krízisek (polgárháborúk, természeti csapások) idején a külföldön élő, dolgozó honfitársak által hazaküldött pénz sorsdöntő jelentőségre tehet szert (lásd részletesen Kapur 2004).

²³ Böröcz három hazautalás-függőségi típust azonosít. A „globális dél”- típusú szegény gazdaságokat erős hazautalás-függés jellemzi a vizsgált teljes időszak során (Tádzsikisztán, Albánia, Moldova). A második típust kezdetben közepes-magas szintű hazautalás-függés jellemzi, amit hirtelen esés követ (idetartozik Szlovénia, a Cseh Köztársaság, Oroszország, Kazahsztán). A harmadik típust módszeres „menetelés” jellemzi fölfelé, amelynek eredményeként ezek az országok a hazautalás-függőség globális diagramjának legfelső ötödébe kerültek (Kelet- Európa és a volt Szovjetunió többi utódállama (Böröcz 2017:415- 416)).

hogy e pénzek nemzeti szinten fejlődést generálnak. Az egyiptomi kormány például a befolyt pénzösszeg mindössze kis hányadát fordította jövedelmező, illetve munkahelyteremtő beruházásokra (Zohry 2014). A világ egyik legnagyobb munkaerő-kibocsátó országának tekinthető Fülöp-szigetek példája is arra utal, hogy a hazautalt pénzek ugyan nagyon sok szegény család és közösség életén javítottak, de nem látszanak a migráció és a remittenciák hatásai az ország gazdasági fejlődésére (Parreñas 2001). A tapasztalatokból adódik a következtetés, hogy „a munkaerőexporton és remittenciákon alapuló hosszú távú, és természetesen mélyülő függőség nem lehet a fenntartható gazdasági és társadalmi fejlődés receptje” (De Haas 2009:44).

A hazaküldött pénzeket tekinthetjük a transznacionális migránsok és az otthoni családtagok, közösségek közötti szolidaritás, reciprocitás tipikus kifejeződésének (Guarnizo 2004), ugyanakkor, hangzik a kritika, nem fordítunk elég figyelmet arra, hogy a migránsok távolságokat áthidaló lojalitása az otthon maradt családtagokhoz, lokális közösséghez mennyire fontos a globális neoliberális rend számára. A migránsok által hazaküldött pénzek áramlására virágzó globális üzlet épült, amelyet nagy, egymással is versengő nemzetközi társaságok (mint a Western Union, a MoneyGram, különböző fejlesztési bankok) ellenőriznek. Másrészt a hazaküldött pénzek a nagy nemzetközi pénzügyi szervezetek számára az eladósodott országok hitelképességének garanciáját, fedezetét jelentik (Guarnizo 2004:689, Kapur 2004). Ugyanígy, megkérdőjelezhetetlen tény, hogy a transznacionális kapcsolattartást az olcsó infokommunikációs eszközök teszik lehetővé, ám nem árt emlékeztetni a telekommunikációs infrastruktúra és a szolgáltatások hasznának egyenlőtlen elosztására (Vertovec 2004b), valamint arra, hogy a migránsok milyen jelentős összegeket költenek az otthoniakkal való kapcsolattartásra. Vagyis a transznacionális migráció nemcsak olcsó munkaerőforrást, hanem profittermelő piacot is jelent a globális tőke számára. Tömören fogalmazva, a transznacionális migránsok határokon átnyúló kapcsolatai, tranzakciói lehetőséget teremtenek a további kapitalista expanzióra, és újratermelik a meglévő egyenlőtlenségeket (Guarnizo 2004).

Társadalmi remittenciák és kulturális, politikai, társadalmi változások

Nemzetközi szinten összehasonlítható adatok csak a formális csatornákon hazautalt pénzösszegekről állnak rendelkezésre, talán ezért is áll a pénzbeli remittenciák kérdése a migráció és fejlődés közötti viszony kutatásának fókuszában (De Haas 2009). Az már nehezen, vagy egyáltalán nem mérhető, hogy azok az „eszmék, viselkedések, identitások és társadalmi tőkék, amelyek a befogadó ország felől a kibocsátó országbeli közösségekhez áramlanak” (Levitt 1998:927), milyen átalakító

erővel hatnak a kibocsátó társadalmak gazdaságában, közösségeiben.²⁴ Azért is nehéz pontosan e hatások azonosítása, mert jószerivel lehetetlen elválasztani más, strukturális változásoktól.

De Haas és Van Rooij (2010) Marokkó déli részén, a Todgha-völgyben végzett kérdőíves adatfelvételen és interjúkon alapuló kutatást nemzetközi, belföldi migrációban érintett, illetve immobil háztartások körében. A nemzetközi migrációban való részvétel és a háztartás bevételeinek nagysága között egyértelműen pozitív összefüggést találtak, s a legmagasabb életszínvonal is a nemzetközi migrációban érintett háztartásokat jellemezte. Az ilyen háztartásokban az otthon maradt asszonyok munkát is tudtak adni gazdaságukban az országon belül mobil, illetve immobil családok tagjainak. A transznacionális migrációban érintett családok nyitottabbnak mutatkoztak az állam által elindított modernizációs kezdeményezések – mint a lányok korai házasságának tiltása és taníttatásának támogatása – iránt. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a Marokkóban elindult demográfiai és társadalmi változások nem a nemzetközi/transznacionális migráció következményei, de azt valószínűsítik, hogy az északi országokból küldött utalások és szociális remittenciák felgyorsították a társadalmi változásokat. Mindez azzal is összefügg, hogy a férfiak tartós távollétében az asszonyokra nagyobb felelősség hárult, önállóan dönthettek a hazaküldött pénzek felhasználásáról, a napi kiadásokról és kisebb beruházásokról, a lányaik taníttatásáról. Mindazonáltal a nők autonómiájának és autoritásának megerősödése átmenetinek bizonyult, mihelyt a házastársak hazatértek, a családon belüli hierarchikus rend is visszaállt (De Haas–Van Rooij 2010).

A férfiak transznacionális migrációja alapvetően nem változtat a családon belüli férfi és női szerepeken, a hierarchikus viszonyokon, inkább újratermeli azokat (De Haas 2009). A női migráció azonban megtöri a nemek közötti hagyományos munkamegosztást, a nők a család és a nemzetgazdaság szintjén is kenyérkeresővé válnak. Fülöp-szigeteki kutatásai során Parreñas (2013) azt tapasztalta, hogy a nők megnövekedett hozzájárulása a család megélhetéséhez többnyire nem járt a férfiak nagyobb szerepvállalásával a háztartási, gyermeknevelési munkákban, azokat inkább a család otthon maradt nőtagjaira, például a legnagyobb lánygyerekekre hárították. A nők transznacionális migrációja nem írta felül a családdal, a gyermekekről való gondoskodással kapcsolatos társadalmi, morális elvárásokat. Hiába terjedt el a transznacionális családmódel, ez a jelentős átalakulás sem az

²⁴ Levitt a társadalmi remittenciákat a kulturális diffúzió migráció által vezérelt típusának tartja. A szociális remittenciáknak legalább három formáját azonosítja: 1) normatív struktúrák (eszmék, értékek, hitek, életfelfogások), 2) a normatív struktúrákon alapuló gyakorlatok rendszerei (pl. a munka, a civil és politikai aktivitás, fogyasztás, lakásépítés területén), 3) társadalmi tőke (a hazatérő/látogató migránsok presztízse, megbecsültsége a kibocsátó közösségben). A Dominikai Köztársaság kisvárosaiban végzett kutatások szerint a szociális remittenciák hatása legnyilvánvalóbban az öltözködési, lakásépítési, fogyasztási szokások vagy éppen a családtervezési gyakorlatok megváltozásában érhető tetten, a politikai gyakorlatok átalakítására tett erőfeszítések kevésbé sikeresek (Levitt 1998, Levitt–Lamba–Nieves 2011).

egyes családok, sem a nemzet szintjén nem vezetett „a nő helye otthon van” hagyományos ideológiájának megváltozásához, a Fülöp-szigeteki nyilvános diskurzusokban a nők migrációja nemzeti tragédiaként jelenik meg (Parreñas 2013, lásd e kötetben Németh és Váradi tanulmányát). Törökországi tapasztalatok alapján Içduygu (2014) arra mutat rá, hogy a migráció a nők emancipáltabbá válását eredményezte, ami azonban ellenhatásként iszlám fundamentalista reakciókat hívott elő a török társadalomban.

Egy dominikai kisvárosban folytatott kutatásai során Levitt azt tapasztalta, hogy a kedvező hatású társadalmi remittenciák ugyan jelen vannak a város életében, önmagukban nem képesek társadalmi reformot elindítani (Levitt 1998:944). A külföldön elsajátított értékek, eszmék otthoni fogadtatásáról és hatásáról, tagababban a transznacionális migrációhoz köthető társadalmi, politikai változtatási potenciál korlátairól a legplasztikusabban talán Franceso Cerase (1974) írt klasszikus, sokat idézett tanulmányában. Cerase az Egyesült Államokból Dél-Olaszországba visszatérő migránsok hazatéréshez fűzött vágyait, elképzeléseit, és a dél-olasz gazdaság és társadalom valóságát, illetve ezek ütközését mutatta be. Cerase a visszatérés/visszatérők négy típusát különböztette meg. A kudarcos visszatérés (*return of failure*) azokat jellemzi, akik valamilyen okból nem érték el céljaikat, nem tudtak integrálódni a befogadó társadalomba például annak előítéletessége miatt, s ezért térnek haza. A konzervativizmus visszatérői (*return of conservatism*) elég pénzt gyűjtöttek már össze ahhoz, hogy hazatérve kis földet vegyenek, és önálló gazdálkodókká váljanak. Nem akarják megváltoztatni a gazdasági és társadalmi környezetüket, inkább annak megőrzéséhez járulnak hozzá. Semmi mást nem akarnak a nyugdíjas hazatérők (*return of retirement*) sem, mint nyugalomban élvezni az életet kis földjükön. A tipológia legdinamikusabb képviselői azok, akik az innováció szándékával térnek haza (*return of innovation*), a tengerentúl elsajátított tudásokkal, készségekkel, értékekkel változtatni kívánnak a hazai gazdasági, politikai struktúrákon, viszonyokon, ám a helyi közeg masszív ellenállása megghiúsít minden újító kísérletet (Cerase 1974).

Ha első pillantásra távolinak tűnik a végleg hazatérő migránsok és a helyi gazdasági, hatalmi, politikai struktúrák viszonyáról, a migráció változtatási potenciáljáról és annak korlátairól közel fél évszázaddal ezelőtt írt tanulmány, tanulságai mai tudásunk szerint is általánosíthatók.²⁵ Meggyőző tapasztalatok szólnak amellett, hogy a migráció, a hazaküldött pénzek és társadalmi remittenciák nem vezetnek automatikusan a kibocsátó társadalom javát szolgáló gazdasági, társadalmi,

²⁵ A hazatérő migráció és fejlődés kapcsolatának elemzése során Cassarino (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy a hazatérni szándékozó migránsok eltérő mértékben rendelkeznek mobilizálható forrásokkal (pénz, tudás, készségek, kapcsolatok), és nem egyformán készültek fel a hazatérésre. E felkészültség/készültség részint a befogadó országban szerzett tapasztalatoktól függ, de attól is, hogy miként észlelik és értelmezik az otthoni gazdasági, politikai, intézményi változásokat (Cassarino 2004). Hozzátennének ehhez, hogy a hazai viszonyokról alkotott percepció, az otthoni változások értékelése hozzájárulhat a hazatérés elodázásához, a transznacionális élethelyzet kitoldásához.

politikai változásokhoz. A bennük rejlő változtatási, fejlesztési potenciál a befogadó és kibocsátó országban egyaránt csak sajátos gazdasági, társadalmi, politikai viszonyok között érvényesülhet. A kibocsátó országok kormányai kiépíthetnek olyan politikai, jogi, intézményi környezetet, ami ösztönzi a transznacionális migránsok otthoni aktivitását, befektetéseit, politikai részvételét, hazatérését,²⁶ és ezzel a fejlődésnek kedvező légkört teremthetnek. De ennek az ellenkezője is megtörténik, amikor a hazai gazdasági, társadalmi, politikai struktúrák, amelyek a migrációt eleve kiváltották, változatlanok maradnak vagy romlanak, s ez csak a további elvándorlást ösztönzi, sőt a migráció éppen a politikai elégedetlenség, a politikai részvétel csökkenéséhez is vezethet.²⁷ A migráció, a mégoly sok hazautalt pénz nem gyógyír a kibocsátó ország strukturális problémáira, és önmagában nem eredményez több szabadságot, demokráciát, és főként nem helyettesítheti a hazai reformokat, politikákat és fejlesztési programokat (Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008, Glick Schiller–Faist 2010, De Haas 2005, 2009, De Haas–van Rooij 2010).

Cirkuláris migráció – a megoldás?

Portes szerint a migráció fejlődésre gyakorolt hatásainak megítélésekor meg kell különböztetnünk a migrációs áramlások tágabban vett strukturális jelentőségét és ezen belül a változtatási potenciálját. A migráció által elindított tényleges változások az érintettek számától és összetételétől, valamint a mozgás időtartamától függenek – jelentős különbség van a magas kulturális tőkével rendelkezők és a fizikai munkások mozgásai, illetve az állandó és a cirkuláris migráció között (Portes 2008, 2010a, 2012, 2013). A történelemben voltak földcsuszamlásszerű változásokat elindító nagy vándorlások,²⁸ napjainkban azonban nem tapasztalhatunk ilyen horderejű folyamatokat. Noha a globális észak befogadó országai gyakran fenyegetést látnak a migrációban és a migránsokban, a valódi társadalmi változást a befogadó társadalom értékrendjének és/vagy osztályszerkezetének átalakulása jelentené, amire azonban nem látunk példát. A migránsok és leszármazottaik kulturális diverzitást teremtenek, altársadalmakat hoznak létre a társadalom peremén, lehetnek fölfelé és lefelé egyaránt mobilak a befogadó társadalomban, de a fenti

²⁶ A hazatérő migrációt a cirkuláris migráció egy sajátos állomásának tekinthetjük (Nadler et al. 2016), amelyhez ugyanolyan politikai remények, elvárások kapcsolódnak, mint a cirkuláris migrációhoz, vagyis, hogy a hazatérők a fejlesztés/fejlődés fontos szereplői lehetnek a kibocsátó országban (Cassarino 2016).

²⁷ Böröcz hivatkozik Krilova (2008) kutatási eredményeire, amelyek azt mutatják, hogy a családoknak hazaküldött megtakarítások hozzájárulnak a politikai aktivitás csökkenéséhez (Böröcz 2017:395).

²⁸ Mint például a „barbár invázió”, amely elsöpörte a Római Birodalmat, Kanada, Ausztrália és más telepes gyarmatok benépesítése, az írek emigrációja az éhínség elől az Egyesült Államokba és más országokba, vagy a második világháborút követő zsidó exodus Palesztinába (Portes 2010a:1545).

értelemben vett alapvető átalakulást nem indítanak el (Portes 2010a). A hazautalt pénzek strukturális jelentősége ellenére a migráció a kibocsátó országokban inkább megerősíti, mintsem megváltoztatja a fennálló viszonyokat. Mindazonáltal a migráció hatása a kibocsátó országokban nagyobb horderejű, mert a globális világban a gazdasági, intézményi hatalom, technológiai tudás egyenlőtlen megoszlása a fejlettebb, befogadó országoknak kedvez. Ezek képesek szabályozni a migránsok mozgását annak érdekében, hogy gazdasági hatalmukat ne háborítsák nemkívánatos társadalmi változások. A kibocsátó periferikus országok nagyon ritkán rendelkeznek olyan hatalommal, amely hasonló módon képes szabályozni az emberek kiáramlását, mozgását (Portes 2010a:1555).

A hosszú távra szóló, esetleg tartós letelepedéssel járó migráció kedvezőtlen következményei egyértelműek a kibocsátó ország számára, s nem csupán a magasan kvalifikált csoportok tartós távozása miatt. A migrációt fenntartó társadalmi hálózatok ugyanis kétarcúak, mert a költségek és kockázatok csökkentésével sokak számára teszik lehetővé a migrációt, de egyes települések, vidékek elnéptelenedéséhez vezethetnek. Portes szerint ezért is kedvezőbb a ciklikus, cirkuláris migráció mind a kibocsátó, mind a befogadó ország számára, mert kevésbé hat kedvezőtlenül a társadalmi, kulturális struktúrákra. Ugyanakkor azért is jobbnak tartja a cirkuláris migrációt, mert megvédheti a kivándorolt közösségek második generációját a lefelé tartó asszimiláció veszélyeitől, a deviancia különböző formáitól, az erőszak és bűnözés kultúrájától, amelyeket a hazatérő/hazatoncolt fiatalok negatív szociális remittenciaként visznek magukkal a kibocsátó országba, közösségekbe (Portes 2008, 2012, 2013, a negatív szociális remittenciákról lásd még Levitt 1998, Levitt–Lamba-Nieves 2011).

A cirkuláris migrációhoz fűzött remények háttérében az a feltételezés áll, hogy mindhárom fél jól jár vele. A transznacionális migránsoknak és családjaiknak nem kell a tartós letelepedéssel járó anyagi és érzelmi terheket viselniük, és a hazautalt pénzek javítják a háztartások életkörülményeit; a befogadó országnak nem kell költenie a migránsok integrációjára; a kibocsátó ország pedig nem veszíti el a népességét, és a hazautalt pénzeszegek is hozzájárulnak fejlődéséhez.²⁹ A harmas nyereség optimista forgatókönyvét azonban nem egy kutató illeti kétellyel és kritikával. Ez a koncepció lényegében nem számol az érintett szereplőkkel, azzal, hogy az idők során változhatnak a migránsok és családjaik aspirációi, tervei, s ezek nem feltétlenül esnek egybe a kormányzatok szándékaival. Példaként szolgálhat erre a németországi török vendégmunkások története; az olajválság nyomán a nyugatnémet kormány a vendégmunkások hazatérését ösztönözte volna, azok egy jelentős része azonban az új helyzetre családgyejesítéssel válaszolt, családtagjaik követték őket Németországba (Pries 2016). A további kritikák a migrációs és munkarezsimek kettős természetére hívják fel a figyelmet (lásd erről a migrációt

²⁹ Politikai dokumentumként lásd a Global Commission on International Migration 2005-ben megjelent kiadványát, amely az időszakos migrációt támogató államközi programok indítását szorgalmazza.

tápláló erőkről szóló fejezetet e tanulmányban). A globális észak országai a magasan kvalifikált migránsok tartós jelenlétében, az alacsonyan képzettek, fizikai munkások és más, nem szívesen látott migránsok mozgásának korlátozásában, a migrációs rezsimek szigorításában érdekeltek. Ezzel szemben a kibocsátó országok érdeke nyilvánvalóan a képzett emberek megtartása és a fölöslegesnek tekintett, illetve munkanélküli emberek migrációja lenne (Castles 2009:21). Az északi migrációs rezsimek a munka új rezsimjét támogatják, ami nem más, mint visszatérés a vendégmunkás-politikához, amelyet most némi eufemizmussal cirkuláris migrációnak neveznek (Castles 2009, Castles–Delgado Wise 2008). Akik a cirkuláris migrációt idealizálják, a kizsákmányolás új formáit legitimálják, teszi hozzá Glick Schiller, a hazautalt pénzek hasznának hangsúlyozása mellett nem veszik figyelembe a rövid távú szerződéses munkákhoz kötődő restriktciókat, az állampolgársághoz való hozzáférés, a letelepedés és a családegyesítés jogának korlátozását (Glick Schiller 2010:47). A hármasszoros nyereség forgatókönyve, ha empirikusan igazolható lenne is, elfeledkezik azokról, akik otthon maradvá viselik családtagjaik migrációjának terheit, és elfedi azt a tényt, hogy a cirkuláris migráció költségei és nyereségei egyenlőtlenül oszlanak meg a kibocsátó és a befogadó ország között (Glick Schiller 2010, Faist 2016). A migrációs rezsimek végső soron fenntartják az emberek cirkuláris migrációját, és ezzel folyamatos, növekvő szükségletet teremtenek a hazautalt pénzek iránt (Faist 2008).

Fejlődés, szegénység, egyenlőtlenségek

A migráció és fejlődés viszonyához kapcsolódó egyik „mítosz”, hogy a migráció ellen megfelelő megoldást jelent a kibocsátó országok fejlődésének elősegítése gazdaságpolitikai eszközökkel, segélyekkel. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a fejlődés, a háztartások bevételeinek növekedése rövid- és középtávon éppen hogy nem csökkenti, hanem serkenti a migrációt. Ez a jelenség a migráció, a migrációs aspirációk és képességek szelektivitásával függ össze, hiszen a migráció olyan vállalkozás, amelyhez nemcsak anyagi fedezetre van szükség, hanem olyan kapcsolatokra, hálózatokra is, amelyek csökkentik a veszélyeket, kockázatokat, amelyek azonban nem mindenki számára hozzáférhetők. Ebből fakadóan a migráció jellemzően nem a legszegényebbek, a legnagyobb nyomorban élők stratégiája (De Haas 2005). Mindez azonban nem azt jelenti, hogy közülük nem próbálkoznak; éppen a legszegényebb családokból érkeznek az „illegális”, dokumentumokkal nem rendelkező migránsok többsége, akik a migráció költségeit gyakran csak eladósodás árán tudják biztosítani, és a célországban nemritkán azért dolgoznak, akár bűnszervezetek számára is, hogy tartozásaikat visszafizessék (Kapur 2004).

Saját magyarországi kutatásunk eredményei egybecsengenek a nemzetközi tapasztalatokkal; az alacsonyan iskolázott, nagy szegénységben élő roma családok etnikai alapon működő, granovetteri értelemben ugyan megtartó (Granovetter 1973), de kizsákmányoló hálózatokon keresztül tudnak bekapcsolódni a migráci-

óba, és külföldön, jellemzően informálisan munkát vállalni. Észak-magyarországi terepünkön gyakran előfordult, hogy a család súlyos eladósodás árán volt csak képes a kanadai vagy európai migrációra, s ennek eredményeként erős függőségi viszonyba került a migráció költségeit megelőlegező, már kint élő családoktól. Közöttük sokan már Magyarországon is az eladósodottság, uzsora csapdájában tudtak csak túlélni, ezért ugyan az itthoninál valamivel jobb anyagi körülmények között, de ugyanolyan kiszolgáltatottságban éltek, mint a migráció előtt. Másként fogalmazva, ezekben az esetekben a „rokonsági hálózatok áthelyeződése” (Tilly 1990) a kiszolgáltatottságra épülő hálózatok áthelyeződését jelenti (Váradi et al. 2017, Virág 2018 és tanulmánya e kötetben).

A transznacionális, munkavállalási célú migráció, „hacsak nem politikai szándék, erőszak következménye, a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai átalakulásból és az ezzel járó egyenlőtlenségekből fakad, amelyek nem egy esetben növekszenek is; a migráció – legalábbis közvetlenül – nem járul hozzá az egyenlőtlenségek csökkenéséhez”. Mindez nem jelenti azt, hogy egyéni, illetve háztartási szinten a migráció ne lenne a munkalehetőségek és társadalmi védelem biztosításának sikeres stratégiája (Faist 2014:208). A migráció tehát, szelektív természete miatt, alapvetően nem változtat a kibocsátó ország hatalmi, kaszt, etnicitáson vagy osztálykülönbségeken alapuló egyenlőtlenségein, nem tekinthető nagy „kiegyenlítő” erőnek. Mindazonáltal ez, legalábbis hosszú távon, nem jelenti azt, hogy ne érinthetne kedvezően bizonyos szegény társadalmi csoportokat (Faist 2016), és a háztartások, családok szintjén bizonyosan mérsékelheti a szegénységet.

Egy nemrég lezajlott nemzetközi összehasonlító kutatás a magyarországi, szlovák és cseh romák kanadai migrációját vizsgálta. Az volt az általános tapasztalat, hogy a Kanadából visszatérő családok a kinti pénzből házaikra költöztek vagy házat vásároltak, ami a helyi roma közösség szemében a migrációhoz köthető siker látható jele. Ugyanakkor a lakás- és életkörülményekben bekövetkezett javulás nem eredményezte az adott lokális társadalom átrétegződését, az érintett családok többséghez viszonyított pozíciója nem változott. A családok a megtagadásokat néha a további migráció finanszírozására fordították. Összességében azonban a kanadai migráció nem a felfelé irányuló társadalmi mobilitás eszköze volt, és nem járt a társadalmi státusz változásával (Vidra 2013a:14). Egy másik, a romániai romák migrációjával kapcsolatos kutatás ezzel szemben arra az általános következtetésre jutott, hogy a migráció az érintett családok státuszának emelkedésével és spontán lakóhelyi deszegregációval jár. Az öt különböző lokalitásban vegyes módszertani eszközökkel végzett kutatás arra is rámutatott, hogy a migráció hatásai romák és nem romák (magyarok, románok) hagyományos kapcsolatainak mintázataitól is függenek; a hazautalt pénzeket ott fordították a gyermekek taníttatására, ahol a többségi magyarok és a romák között hosszú idő óta kliens–patronus típusú viszonyok működnek. Mindazonáltal, akárcsak a román többségi közösségekben, az új ház építése a migrációban érintett romák számára is a státuszemelkedés vágyott és látványos kifejeződése. A migrációnak köszönhetően a szegregált telepen, településrészekén kívül vásárolt, majd lebontott és

újjáépített ház nemcsak tulajdonosai anyagi jólétét, emelkedő státuszát szimbolizálja, de munkalehetőséget is teremt a helybelieknek: építőként, a tulajdonos távollétében a ház felügyelőjeként, az idős szülők gondozójaként. A migrációban érintett romák e látványos státuszjavulását a nem roma lokális többség pedig a romák civilizálódásaként értékeli (Toma–Tesär– Fosztó 2017).³⁰ Egy partiumi falu példája alapján más szerzők is arra hívták fel a figyelmet, hogy a migrációnak kedvező hatása van a romák településen belüli mobilitására, s hogy a térbeli mozgás egyben az életmód- és aspirációváltást, a „parasztosodás” iránti igényt is kifejezi (Kiss–Kiss 2017).

A példák többek között arra mutatnak rá, hogy a migráció során felhalmozott, formális vagy informális csatornákon hazaküldött és a kibocsátó helyi társadalomban befektetett anyagi források munkalehetőséget biztosíthatnak a helyi piacon, adott esetben a szegényebb rokonok, családok számára is jövedelemforrást teremtve.³¹ A munkaerő-kereslet, s ezzel a gazdaságélénkítő hatás tartóssága a lokális migrációs mintáktól, az érintett családok számától, a cirkuláris migráció tartamától, huzamosságától függ. Az pedig, hogy a külföldön megkeresett jövedelmeket az érintett háztartások mire fordítják, alapvetően a lokális társadalmi kontextus figyelembevételével érthető meg és értelmezhető. Ha az imént idézett kutatás kapcsán felmerül bennünk a kétely, hogy a tulajdonosok külföldi tartózkodása miatt az év legnagyobb időszakában lakatlan ház építése vajon nem értelmetlen pazarlás-e, akkor vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy a migráció és fejlődés kontextusában miként értelmezhetjük az emberi ágenciát.

Ágencia és fejlődés

Amartya Sen szerint „a fejlődést olyan folyamatnak is tekinthetjük, amelynek során bővül az a szabadság, amelyet az emberek ténylegesen élveznek” (Sen 2003:19). A bővülő szabadságnak köszönhetően az emberek képessé válnak arra, hogy olyan dolgokat tegyenek meg, olyan életet éljenek, amelyet értékesnek tartanak, valamint arra, hogy saját helyzetükön javítsanak, és a környezetüket alakítsák. Az „ágens” tehát „olyan ember, aki cselekszik és változást idéz elő, és akinek sikereit saját értékeinek és céljainak szempontjából lehet megítélni, függetlenül attól, hogy ezeket az értékeket és célokat valamilyen külső kritérium szerint is vizsgáljuk-e” (Sen 2003:41).

³⁰ A kutatási eredményekből nem derült ki, hogy a romák beköltözése a többségi társadalmi környezetbe nem eredményezi-e a többségi családok elvándorlását és így a romák települési szintű szegregációját. Toma Stefánia és Fosztó László személyes közlése szerint a kérdés nem válaszolható meg egyértelműen, mert az egyes települési kontextusok nagyon eltérőek, s mert az etnicitás szerepe mindig csak az osztály- és státuszszhellyzettel együtt értelmezhető. Köszönöm Toma Stefániának és Fosztó Lászlónak a kiegészítést.

³¹ Már idéztünk hasonló marokkói példát, lásd De Haas–Van Rooij 2010.

A kérdés az ágencia perspektívájából úgy vetődik fel, mondja De Haas (2009), hogy a migráció során bővül-e az emberek szabadsága, vagyis növekszik-e a képességük arra, hogy az általuk értékesnek tartott életet éljék, a saját életüket ellenőrizzék. Az emberek rendelkeznek ágenciával, ezért mobilitásuk is rendelkezik a strukturális változtatás potenciális erejével. A migrációval az emberek gyakran a saját országuk által támasztott strukturális, gazdasági, társadalmi, politikai kényszereket akarják meghaladni, maga a migráció melletti döntés, a mozgás is az ágencia kifejeződése. Ugyanakkor a strukturális korlátok az ágencia gyakorlását, ebből következően a változtatás lehetőségeit is erősen limitálják. Éppen ezért a mobilitás, a migráció által elindított változások előre nem meghatározottak, és nemcsak a küldő és befogadó országok általános fejlődési környezetén, a strukturális korlátok természetén és erején múlnak, hanem azon is, hogy a migráció miként hat az egyének képességeire. A képességekre gyakorolt hatások azonban a migráció szelektivitásán és a migránsok befogadó országbeli legális státuszán múlnak, egyúttal a migrációban érintettek aspirációitól, preferenciáitól, valamint attól is függenek, hogy miként ítélik meg lehetőségeiket, mit várnak, remélnek a kibocsátó és befogadó országokban. Könnyű belátni, hogy egy külföldön legálisan tartózkodó, az otthoninál magasabb jövedelmi színvonalat élvező, kedvező munkakörülmények között dolgozó, magasán kvalifikált szakember ágenciáját, vagyis képességét a jónak tartott életre eltérő mértékben bővíti a migráció, mint mondjuk egy spanyol vagy német farmgazdaságban feketén foglalkoztatott roma szezonmunkását. Ugyanakkor utóbbi számára a külföldi munka, bármilyen méltatlan körülmények között végezze is, többletjövedelmet biztosít és az otthoni boldogulás eszközévé válhat – másként fogalmazva, a migráció mindig rendelkezik azzal a potenciállal, hogy a migránsok és családjaik jóllétére hasson (De Haas 2009, Szelényi 2016).³²

A migráció és fejlődés viszonyát a(z) általam fontosnak tartott szerzők segítségével körbejárva azt láthattuk, hogy a migráció önmagában nem képes változtatni a globális egyenlőtlenségeken, és nem tudja elbontani azokat a kemény strukturális korlátokat sem, amelyek a befogadó és küldő országban a lehetőségeket, a migrációs aspirációkat, döntéseket, perspektívákat és utakat meghatározzák. Mégis lehet strukturális jelentősége és változtatási potenciálja a kibocsátó országokban.

Magyarország félperiferikus helyzetet foglal el a globális egyenlőtlenségek rendszerében, a kelet-nyugati lejtőn (Melegh 2006, Románia vonatkozásában lásd Horváth–Kiss 2015), a külföldön dolgozók és élők által hazautalt pénzek összegének növekedése inkább a külső függőség megerősödésének veszélyét, s ezzel a félperiferikus helyzet tartósságát vetíti előre (Böröcz 2017). A külföldi munkavállalás hazai munkaerő-piaci hatásairól Hárs Ágnes szerint a hozzáférhető statisztikai adatok nem nyújtanak megfelelő információkat. Más európai országok ada-

³² Az Emirátusokban dolgozó pakisztáni vendégmunkások nem ok nélkül hasonlítják kizsákmányoló munkakörülményeiket, helyzetüket a rabszolgákéhoz, ennek ellenére vállalkoznak az útra és az otthonról való hosszabb távollétre, hogy családjuk jóllétét biztosítsák (Szelényi 2016).

taít elemezve azonban arra a következtetésre jut, hogy a munkaerő nagymértékű elvándorlása a kibocsátó országban a munkanélküliség csökkenéséhez, valamint a munkabérek emelkedéséhez vezet, további lehetséges hatásnak látja a gazdasági, technológiai innovációt, modernizációt is (Hárs 2016b).³³ Saját kutatási terepeinken a transznacionális migráció lokális hatásainak következményei és értelmezésük eltérő a települési kontextus függvényében, nagyban a migráció által érintettek összetételén, a migráció típusán, a külföldi tartózkodás tartósságán vagy ciklikusságán múlnak. Terepeink között a dél-dunántúli kisváros a legnagyobb, leginkább rétegzett, intézményekkel ellátott település, ahol a képzett, fiatal, mobilabb emberek, családok huzamosabb, tartósnak ígérkező migrációja nemcsak az értékesítésre kínált üres házak nagy számán látszik, de a helyi gazdasági, politikai elit aggodalmait is kiváltotta. Az észak-magyarországi kisvárosban a romák kanadai és nyugat-európai migrációjáról a helyi nem roma elit nem vesz tudomást, látóköre és érdeklődésén kívül marad az is, hogy e migráció hogyan hat a szegregált telepeken élő romák életkörülményeire (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben). Az alföldi kistelepülésen a népesség szelektív elvándorlása már hosszú évekkel ezelőtt megindult, s a jelenlegi elvándorlás jellemzően nem külföldre, hanem a közeli városokba irányul. A faluvezetés a cirkuláris migráció kifejezett előnyének tartja, hogy csökkenti az átmeneti segélyekre és közfoglalkoztatásra szoruló helyiek számát. Ebben a faluban tudunk arra példát, hogy az időszakos külföldi munkavállalás eredményeképpen felhalmozott pénz, uniós támogatási források mobilizálása mellett, egy farmgazdaság kiépítésének eszköze volt, másutt nem számoltak be a migráció közvetlen gazdaságfejlesztő hatásáról. A külföldön keresett, hazautalt, hazahozott pénzek vizsgált településeinken is elsősorban a lakáskörülmények javítását szolgálták; a romák saját településükön, illetve a szegregált településrészekben belül újították fel házaikat, volt, aki ki tudott költözni a telepről, az alföldi faluban azonban néhányan más környékbeli településeken vettek házat. A migrációban részt vevő középkorú és idősebb asszonyok a külföldön megkeresett pénzt nemegyszer gyerekeik, unokáik taníttatására, egzisztenciájának megalapozására szánják és/vagy arra gyűjtenek, hogy betegség esetén ne szoruljanak a gyerekeik támogatására. Sokan viszont hitelek törlesztésére, a rezsizámlák kifizetésére kénytelenek fordítani külföldi keresetüket.

Vajon fejlődésnek tekinthetjük-e, ha a migráció eredményeként egy család megmenekül az elől, hogy elárverezzék a lakást a fejük fölül? Ha nem kell attól félni, hogy nincs miből kifizetni a rezsizámlákat? Ha ki tudnak költözni a szegregált telepi környezetből? Ha van pénz arra, hogy olyan felvágott kerüljön az asztalra, amire amúgy nem telne? Ha sikerül autót vásárolni, s így könnyebben

³³ A munkavállalási célú transznacionális migráció kedvezőtlen hatása az egészségügyben látványosan érzékelhető, ahol más tényezőkkel, az orvostársadalom előregedésével, a pályaelhagyással együtt, többek között az ellátatlan körzetek számának emelkedéséhez vezet. (Az egészségügyi elvándorláshoz lásd pl. Boros–Pál 2016, Varga 2016). Köszönöm Uzzoli Annamáriának, hogy e tanulmányokra felhívta a figyelmemet. A médiákban gyakran olvashatunk, hallhatunk az ágazatok sorát elérő munkaerőhiányról.

mozog a család? Ha elhárítható a családi kisgazdaság felszámolásának veszélye? Ha a következő generációk társadalmi (és vélhetően térbeli) mobilitását támogatjuk a migrációnak köszönhetően? Ha új tudást, ismereteket, készségeket sajátít el valaki külföldön (lásd még társadalmi remittenciák), amelyek könnyebbé teszik az életét? A fejlődés jele-e, ha a kint megkeresett pénzünkből szárítógépet, vagy szilikonos süteményformákat vásárolunk, s hozunk haza a magunk és családtagjaink örömére?

Ha a fejlődést úgy értelmezzük, mint az emberek képességének bővülését arra, hogy az általuk jónak, értékesnek tartott életet élhessék, akkor a fejlődéshez elválaszthatatlanul hozzátartoznak az emberi jóllét olyan dimenziói, mint a megfelelő otthon, az egészség, a tanulás, a fogyasztás, a biztonság. Az emberi képességek felől nézve azt mondhatjuk, hogy a remittenciák felhasználása a lakhatási körülmények javítására vagy az akár látványos fogyasztásra fejlődésnek tekinthető akkor, ha a hazautalt összegek nagyobb szabadságot adnak a migránsok és a háztartások számára, hogy adott lokális kontextusban eldöntsék, mire fordítják a pénzt, vállalkozásra, vagy a presztízszt kifejező fogyasztásra (De Haas 2005:1275).

Ameddig a migrációnak köszönhetően nő az emberek képessége arra, hogy saját életük felett ellenőrzést gyakoroljanak, ameddig javítja az emberek jóllétét, biztonságát, képességét arra, hogy az általuk vágyott élethez legalább közelítsenek, ameddig tehát bővül ágenciájuk, cselekvési terük, szabadságuk, addig beszélhetünk migráció és fejlődés pozitív kapcsolatáról. De nem feledkezhetünk meg azokról a mindig jelen lévő strukturális keretokről, amelyek az ágencia gyakorlását támogatják vagy korlátozzák, ahogy a migráció áráról, a vele járó egyéni, családi, közösségi költségekről, lelki, érzelmi veszteségekről, amelyek így vagy úgy mindenkit érintenek, akár elmozdul, akár marad (De Haas 2009). Az általunk megismert, migrációban érintett emberek, családok többsége számára a migráció kényszerű döntés volt, amit előzetesen nem terveztek, s ami számukra lemondásokkal, nehézségekkel, veszteségekkel is jár. Fontos tudatosítanunk, hogy az ágencia szabadsága azt is jelentené, hogy az ember nem kényszerül migrációra, mert itthon is boldogulhat.

*

A kötet tanulmányaiban megjelenő kutatási eredményeink alapján úgy gondolom, hogy a sokszor egyazon migrációs történeten vagy az érintett családokon belül is ellentmondásos vágyak és tervek, valamint az elkerülhetetlenül ambivalens migrációs tapasztalatok visszatükrözik a migrációs szakirodalom sokszínű mozaikját. A mi kutatásunk a mikroszint, a migrációban érintett emberek felől közelítve tett kísérletet arra, hogy a tapasztalatok sokszínűsége, valamint a strukturális kényszerek és az ágencia fényében újrendezze ezt a kaleidoszkópszerűen feltáruló képet.

„Ez se élet, ez a kóborlás”

A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig:
észak-magyarországi roma transznacionális munkások
mobilitási tapasztalatai

Bevezetés

Amióta 2011 körül elkezdődött a tömeges kivándorlás Magyarországról, amelyet a hazai média „új exodusnak” is nevezett, kutatási terepem, egy közel tízezer lelkes, gazdaságilag hátrányos helyzetű régióba tartozó, észak-magyarországi kisváros, Szenthalma, jelentős munkavállalási célú elvándorlást tapasztalt.¹ Az elmúlt három évben, a helyi lakosság térbeli mobilitását vizsgáló kérdőíves felmérésünk során a háztartások nyolcvan százalékában találtunk legalább egyvalakit, aki a határon túli (transznacionális) mobilitás valamely formájában érintett volt az elmúlt húsz évben, azzal a céllal, hogy a szűkösebb magyarországi időkben máshol tegyen szert jövedelemre. Még azok az alacsony iskolázottságú (általános iskolát végzett) szegények is elvándoroltak, akik nem beszélnek idegen nyelveket, akikről a tankönyvek és a migrációról szóló egyetemi kurzusok azt tanítják, hogy nem rendelkeznek az emigráláshoz szükséges erőforrásokkal (Castles–Miller 2009, Melegh 2013). Ezek a migránsok nemcsak a hazai, országosan reprezentatív kérdőíves felmérések eredményeiben láthatatlanok – e felmérések eredményei szerint az elvándorlók legjelentősebb részét a fiatal, iskolázott, szakképzett emberek teszik ki (Blaskó–Gödri 2014, 2016) –, de mozgásuk települési szinten sem tűnik fel a helyi vezetők számára. Amikor 2013-ban megkezdtem etnográfiai kutatásomat Szenthalmán, a roma lakosság (körülbelül négyezer lakos, akik szegregáltan élnek a város szélén) fele már elvándorolt a kanadai Torontóba. Ennek ellenére az akkoriban készített interjúnkban² a polgármester megpróbált meggyőzni arról, hogy városa nem a legmegfelelőbb helyszín egy elvándorlásról szóló kutatáshoz.

¹ Amikor Szenthalmán vagy a szomszédos falvakban, városokban található közösségek kétpólusú, különbségtévő lokális társadalmára utalok, azt a terminológiát alkalmazom, amelyet a helyiek is használnak. Ebben a régióban, ahol erős bináris társadalmi rend áll fenn a roma és nem roma lakosság között, az Európai Unióban politikailag korrekt módon romaként megnevezettek saját magukra cigányként utalnak, míg mindenki másra – a nem-cigányokra, gádzsókra – magyarként. A cigány és a magyar kategóriák közötti különbségtétel „cigányok” és (nem-cigány) „magyarok” között az interakció, illetve az elérhető társadalmi pozíció egyik legfontosabb meghatározója volt mostanáig az olyan vidéki közösségekben, mint amely Szenthalmán is jelen van (Horváth 2012, Kovai 2018).

² Az interjút Németh Krisztinával közösen készítettük.

„Nem járt még a cigánytelepen? Honnan lenne ezeknek a szegény embereknek pénze tengerentúli utazásokra, ha itthon is alig boldogulnak? Ha legtöbbjük csak nyolc általánossal rendelkezik, nem beszélnek nyelveket, és még azt sem tudják, hogy jussanak el Miskolcra, a Búza térre?”³

A helyi elit tagjai közül leginkább az általános iskolák igazgatói érzékelték a nemzetközi mobilitás jelenlétét, elsősorban a visszatérő romákkal kapcsolatos „problémák” formájában.

„Igen, megerősíthetem, hogy vannak családok az itteni cigánytelepen, akik megpróbáltak kivándorolni Kanadába, de ez a sztori sikertelenül végződött. Egy, két, esetleg három év után mind visszatértek Szenthalmára. És hogy mit hoztak magukkal vissza? Semmit. Az egyetlen dolog, amit ezzel a kanadai sztorival elértek, az volt, hogy a gyerekeik kihagytak egy vagy több évet az iskolai tanulmányaikból, hiszen még ha jártak is iskolába Kanadában, tudás nélkül tértek haza. Most meg vissza kell tennünk őket abba az osztályba, ahonnan elmentek. Például ha egy gyermek ötödikes volt, amikor elment a családjával Kanadába, és három év múlva visszatért, akkor őt most hatodikba kell küldenünk, tizenkét évesek közé, akkor is, ha ő már tizenöt éves. Sok fejfájást okoz a tanároknak, hogy mit kezdjenek ezekkel a túlkoros gyerekekkel... A magyarok előrelátóbbak. A magyar családokban csak az apuka megy külföldre, elsősorban Németországba. Az anyuka otthon marad a gyerekekkel. Így a gyerekek oktatása nem szakad meg.”

Ebben az írásban⁴ a helyi lakosság szinte „láthatatlan”, elsősorban munkával, jövedelemszerzéssel összefüggő, többirányú földrajzi mobilitását és annak következményeit vizsgálom. Amellett érvelek, hogy a cirkuláris migráció sokat használt kategóriája helyett, amelyet gyakran alkalmaznak különböző roma csoportokra (Grill 2015, Sardelic 2017), inkább visszatérő vagy periodikus mobilitásnak (Limmer et al. 2010) kellene nevezni ezt a többirányú, transznacionális mozgást, amely az észak-magyarországi roma (és esetenként a nem roma) rokoni hálózatok esetében megfigyelhető. Az általam vizsgált emberek és rokonaik többsége a prekariátus tagjai, jövedelemszegények, alacsonyan iskolázottak és szakképzetlenek (a hivatalos munkaerő-piaci kategória szerint). Tanulmányomban azt mutatom be, hogy ezek az erőforrásokkal látszólag nem rendelkező transznacionális „migránsok” (vagy inkább mobil munkások) miként használják szinte egyetlen erőforrásukat: a személyes kapcsolatokon alapuló rokoni hálózatukat mint társadalmi tőkét (lásd Virág 2018 és tanulmánya e kötetben), valamint a „nyilvános

³ A Búza tér egy jól ismert gyülekezőhely, ahol többek között az informális munkások találkoznak azokkal, akik alkalmi munkásokat toboroznak a környéken.

⁴ Tanulmányom az *Intersections* 2018/3. számában megjelent, „Out of the Frying Pan into the Fire...” című írásom jelentős mértékben átalakított változata. Az angol cikk fordításáért köszönettel tartozom Szedlacsek Eszternek és Frank Orsolyának.

szóbeszédet” (Harney 2006) mint tájékozódási stratégiát, hogy boldogulni tudjanak egy állandóan változó, megbízható hivatalos információkat nélkülöző, velük szemben sokszor ellenséges, globális kapitalista világban. Bemutatom, miként szervezik meg gazdasági életüket olyan közösségekben, ahol a jövő összekapcsolódik a földrajzi mobilitással (Narotzky–Besnier 2014, Pine 2014). Amellett érvelek, hogy a formális és informális pénzkereseti lehetőségekre orientálódó transznacionális mobilitás egy, a reményen alapuló társadalmi gyakorlat (Pine 2014) – egyfajta utolsó lehetőség azoknak, akik úgy érzik, hogy Magyarországon nincs jövőjük, nincs lehetőségük egy elfogadható gazdasági életre, olyan munkára, amiből eltarthatnák a családot. A „gazdasági” (oikonomia) szót itt az eredeti jelentésében használok, mint a háztartás menedzselésének gyakorlatát (L’Estoile 2014).

A többirányú nemzetközi mobilitás útvonalainak elemzése során a vizsgált észak-magyarországi régióra vonatkozóan kirajzolódik, hogy míg korábban a célpont Kanada volt, menedékkérőként, addig az utóbbi években alapvetően Anglia (EU-s állampolgárként).⁵ A földrajzi mobilitás tipikus mintázatainak vizsgálata után áttérek a térbeli mobilitás kontextusában vizsgált társadalmi mobilitás kérdésére. Társadalmi mobilitás alatt általában egy hosszabb időbeli folyamatot értünk, amelyet erősen meghatároz az osztály, az etnikai és a nemi hovatartozás (Cohen et al. 2002), illetve, amelyet olyan standardizált szociológiai mutatókkal mérünk, mint a foglalkozás- és fizetésbeli előrelépés (a generációk közötti vagy egy generáción belüli mobilitás esetében). Ezzel szemben, az antropológiai megközelítéseknek megfelelően, én a társadalmi mobilitásnak azt a jelentését alkalmazom, amelyet informátoraim is használnak. Ez a kifejezés az ő felfogásukban a lehetőségek felkutatásáról, jövedelemszerzési lehetőségek/alkalmak kereséséről szól, vagy az ő szavaikkal élve „*a boldogulásról*”, arról, „*hogyan jussunk egyről a kettőre*” (anyagilag és társadalmi értelemben); arról, hogy családjuk számára „*jó életet*”, gyermekeiknek pedig „*jobb jövőt*” tudjanak biztosítani. Amikor az egyének és családok ilyen célú földrajzi mobilitását vizsgálom, arra is rávilágítok, hogy a különböző mobilitáspolitikák vagy mobilitási rezsimek (Glick Schiller–Salazar 2013) miként befolyásolják sikereiket, kudarcaikat, hogyan korlátozzák őket céljaik elérésében a globális világgazdaság vagy „*egyetlen kapitalizmus*” (*one-world capitalism*, Hann–Hart 2011) egyenlőtlen erőviszonyai közepette.

Elemzéseimet egy globális politikai-gazdasági keretrendszerbe helyezem, amely a nemzetközi migrációt a geopolitika által alakított jelenséggént kezeli (Portes–Böröcz 1989, Melegh 2013, Melegh–Sárosi 2015), és a társadalmi átalakulás részeként és következményeként tekint rá (Castles 2010). Etnográfiai megfigyeléseimet emellett a munkával vagy inkább jövedelemszerzési gyakorlatokkal kapcsolatos mobilitás és a mobilitási rezsimek olyan elméleti keretébe ágyazom be, amely többek között elutasítja a módszertani nacionalizmust (Wimmer–Glick

⁵ A Szenthalmához közeli települések lakói emellett járnak még Németországba, Hollandiába vagy legújabbban Spanyolországba dolgozni – kit hova visz a migrációs hálózata, vagy az informális toborzója.

Schiller 2002b), és a migrációkutatásban olyan megközelítést részesít előnyben, amely nem a nemzetállamokat tartja az elemzés fő tárgyának, hanem az egyének transznacionális mozgását, és e mozgást az azt strukturáló társadalmi, gazdasági és politikai erők viszonylatában értelmezi (Kalir 2013).

Elméleti keretrendszer: mobilitás, társadalmi átalakulás, informalitás és „low-end” globalizáció

A transznacionális migráció mértéke, mint a társadalmi változások vagy átalakulások kifejeződése, a globalizáció gyorsuló irama következtében az elmúlt harminc évben jelentősen növekedett. Ezt az időszakot emiatt „a (nemzetközi) migráció korának” is nevezik (Castles–Miller 2009). Az elmúlt két évtizedben, a késő, „fluid modernitás” (Bauman 1998a) és „kulturális globalizáció” (Urry 2012) korában, az úgynevezett digitális fordulat – azaz a kommunikáció új megjelenési formái, az ország- és kontinenshatárokat átlépő utazás olcsó hozzáférhetősége, az elektronikus pénzügyi ügyintézés – a mobilitás új, lényegesen rugalmasabb és átjárhatóbb társadalmi feltételeit teremtette meg.

A migráció, a migrációkutatók által használt értelemben, az országhatárokon átívelő, a munkaerő mozgásának mintáját követő hosszú távú térbeli mobilitást jelent (Castles 2010). Egyes társadalomtudományi elemzők azonban már egy ideje azt javasolják, hogy érdemes lenne módosítani a migrációs tanulmányok szóhasználatát. Míg az elmúlt két évszázadban a migráció kifejezés releváns kategória volt, a késő modernitásban egyfajta „mobilitási fordulatról” (Urry 2012) beszélhetünk, amely hangsúlyossá tette a nemzeti gazdaságok globális gazdaságba vagy „egyetlen kapitalizmusba” (Hann–Hart 2011) való beágyazódásával járó társadalmi átalakulásokat, illetve – a globalizálódásnak és a modern technológiáknak köszönhetően – az országhatárok gyakori átlépését. Míg a társadalomtudományokban a mobilitás az egyén társadalmi helyzetében bekövetkező változásra vonatkozik, a munkaerő-piaci kutatásokban vagy munkaerő-földrajzban a munkavállalási célú mobilitás csupán a munkaadó megváltozását jelenti (Limmer–Collet–Ruppenthal 2010).

Bár neves migrációkutatók vitatják a mobilitási fordulat paradigmájával kapcsolatos „posztmodern utópia” jogosultságát (Castles 2010, lásd még erről Váradi tanulmányát e kötetben), rámutatva arra, hogy a mobilitáshoz való jog szelektívebb és osztályspecifusabb ma, mint valaha (Baumann 1998a), az antropológiában egyre inkább dominálnak a mobilitáskutatások (Nagy–Oude-Breuil 2015). Az antropológusok ugyancsak foglalkoznak az egyenlőtlen erőviszonyokkal; a „mobilitási rezsimek” (Glick Schiller–Salazar 2013) fogalmát először a mobilitási fordulat paradigmájának pontosítása érdekében vetették fel annak kritikusai, hangsúlyozva, hogy a fluiditás, illetve az emberek és az árucikkek országhatárokon

átívelő szabad áramlásának túlzott ünneplése a globális gazdaságban nem tükrözi az egyenlőtlen geopolitikai viszonyokat a küldő és a fogadó országok között.

Kalir (2013) tanulmányában egy Izraelben dolgozó kínai transznacionális migráns munkás többirányú mobilitási életútján keresztül vizsgálta a térbeli és társadalmi mobilitás közötti kapcsolatot. A szerző olyan, a mobilitási rezsimek paradigmája alá tartozó kutatási projektek indítását javasolja, amelyek „az emberi mobilitást holisztikusan tanulmányozzák, előtérbe helyezik a mozgásban lévő alanyok perspektíváját, és a megfigyelt aktorok által megélt realitáson keresztül vizsgálják a mozgás hatását” (Kalir 2013:56). Tanulmányom ezt a kutatási irányt viszi tovább azáltal, hogy a Szenthalmáról és a környező falvakból kiinduló, különböző társadalmi kapcsolathálók által bejárt, többirányú transznacionális mobilitási útvonalakat vizsgálja, valamint e mozgások migránsokra és családjaikra gyakorolt hatásait deríti fel.

A mobilitási rezsimek megközelítés nem csak a mobil egyéneket követi, és nem csak az (in)formális migrációs ipar kulcsfiguráinak tevékenységét, hanem az államét és annak képviselőit is vizsgálja. Utóbbiak e megközelítés szerint különösen fontos szereplők, hiszen ők azok, akik definiálják a legális, illetve az irreguláris és a nem-dokumentált bevándorlók kategóriáit (Tóth 2013),⁶ továbbá elvégzik a társadalmi, szimbolikus határképzés munkáját (*social bordering*, Yuval-Davis et al. 2017). E megközelítés képviselői felhívják a figyelmet a nemzeti határvédelmi és mobilitáspolitikák szelektivitására, ami abban is tükröződik, hogy míg a magasan képzett munkaerő bevándorlását szakmai mobilitásként ünneplik, addig az alacsonyan képzettek mozgását nemkívánatos migrációként bélyegzik meg, és sok esetben kriminalizálják.

Ezek az alacsonyan képzett, vagy szakképzetlen munkások (köztük a vizsgált Szenthalmáról és környékéről származó roma informátoraim zöme) a „low-end globalizációban” (Matthews–Yang 2012) vesznek részt, amennyiben csupán kis-mértékű gazdasági tőke bevonására képesek, és főként informális piaci tranzakciókat, illetve informális, alacsonyan fizetett munkákat végeznek (Scott 2017). Ahogy Mathews és Yang írja, amíg a „high-end globalizációt tipikusan a multinacionális vállalatok testesítik meg, a nemzetállamok pedig ünneplik, addig a low-end globalizáció a törvény látóterén kívül operál, és enyhén fogalmazva is gyanakvással tekintenek rá” (Mathews–Yang 2012:97). Az a társadalmi átalakulás, melybe az utóbbi években a migrációs folyamatok beágyazódnak, nagyrészt a globális munkaerőpiac újrarendeződését jelenti. Az újrarendeződés gazdasági deregulációkban és olyan új foglalkoztatási gyakorlatokban nyilvánul meg, mint az alvállalkozói vagy átmeneti foglalkoztatás, illetve az alkalmi munka széles körű elterjedése (Castles 2010), és ezekhez a változásokhoz szorosan kapcsoló-

⁶ Lásd Humphris (2017) vagy Greenfields-Dagilyte (2018) tanulmányát az angliai szociális munkások határállító szerepéről a nemkívánatos kelet-európai roma migránsok kiűzésében.

dik a gazdaság informális szegmenseinek jelentős kiterjedése, valamint a formális, alulfizetett munkaerőpiac informalizációja.⁷

Egyrészt fontos megjegyeznünk, hogy a rugalmas és olcsó migráns munkaerő iránt megnőtt kereslet többnyire a globalizált gazdaság, a folyamatos versenyképességre való törekvés, valamint a demográfiai változás (a fejlett Nyugat előregedő társadalma) kombinációjából fakad. Másrészt a posztoszocialista országok, köztük Magyarország munkaerőpiacának átalakulása (a strukturális változásokkal együtt járó, többek között az ipari gyárak bezárása miatt drasztikusan kevesebb munkalehetőség) is egy jobb élet és a stabil megélhetés reményében kivándorlásra ösztönzi a „fölösleges”-nek ítélt, „magára hagyott”, a szocializmus ideje alatt ipari üzemekben dolgozó volt gyári munkás réteget (Melegh et al. 2018), köztük a rendszerváltással munkanélkülivé vált, szakképzetlen romákat is.

Ezek a globális munkaerő-piaci változások a 2004-es EU-csatlakozás óta új, a fejlett nyugat-európai országokba irányuló mobilitási hullámokat indítottak el, miután a csatlakozás legális letelepedési és munkalehetőségeket biztosított az újonnan belépő tagállamok állampolgárai, köztük a Magyarországon élő roma lakosság számára is. Az informális migrációs iparág létrejött, az informális szereplők: munkaközvetítők, vagy ahogyan sokan közülük magukat nevezik, „*toborzók*”, illetve a szállítási vállalkozók tovább ösztönözték a magyarországi roma lakosság migrációs törekvéseit és határokon átívelő munkavállalását – még akkor is, ha ez a csoport nem rendelkezik egyéb erőforrással, mint a pusztán munkaerejével és rokonsági támogató kapcsolatrendszerével.

Transznacionális roma mobilitás

A romaként megjelölt emberek egy politikailag, jogilag és társadalmilag konstruált kategória alá sorolódnak, a „leghátrányosabb és legnagyobb kisebbségként” emlegetik őket Európában, akiket a legtöbb fejlett nyugati országban betokodóként ábrázolnak, akik fenyegetik a nemzetállam „elképzelt közösségének” biztonságát és társadalmi kohézióját (Nagy–Oude-Breuil 2015, Van Baar 2017, Yıldız–De Genova (2017). A romákat, más marginalizált és stigmatizált kisebbségi közösségekhez hasonlóan, azzal vádolják, hogy „parazitaként a társadalom testén élőködnek” (Bauman 2003:41), és mindenütt kihasználják a befogadó országok nagyvonalú jóléti ellátásait.

⁷ Az informalizáció, vagy informális jelleg erősödése azt jelenti, hogy az alacsonyan fizetett formális gazdaságban lazulnak a szabályozási keretek, miközben ezzel párhuzamosan romlanak a fizetési és munkakörülmények (Slavnik 2010, idézi Scott 2017). Ez a jelenség figyelhető meg az Egyesült Királyság élelmiszeriparában, ahol számos, Szenthalmáról kivándorolt ember talált szerződéses vagy ügynökség által közvetített munkát. Scott szerint a mainstream munkaerőpiacnak ezen szegmensében rengeteg kelet-európai alulképzett migráns koncentrálódik, akiknek szembesülniük kell az informalizációs folyamat kizsákmányoló aspektusával: a munka bizonytalanságával, intenzitásának növekedésével és azzal, hogy az egyes munkás könnyen feláldozható vagy pótolható.

A roma migránsokról az európai közbeszédben uralkodó torz elképzelések (Kóczé 2017) ellenére egyre több kutatási eredmény mutat rá arra, hogy az e kategória alá tartozó társadalmi csoportosulások milyen sokszínűek és különbözőek, valamint arra a tényre is, hogy a Közép-Kelet-Európából⁸ nyugatra vándorló roma hálózatok transznacionális migrációja a leginkább munkavállalási célú migrációként írható le (Vidra 2013, Grill 2016, Váradi et al. 2017, Virág 2018 és írása e kötetben, Yıldız–De Genova 2017, Leggio–Matras 2017, Greenfields–Dagilyte 2018). A Tarkovcéból származó szlovák romák, az általam vizsgált hálózatokhoz hasonlóan, elsősorban pénzszerzési céllal mennek Anglia urbanizált városaiba (Grill 2016), ahol megragadják a bér munka s az egyéb informális jövedelemszerző tevékenységek lehetőségét. Még azok a magyarországi romák is elvállalnak alkalmi munkákat a menekült státuszból fakadó jóléti juttatások mellett (Kováts 2002, Hajnal 2012, Vidra 2013b, Vidra–Virág 2013, Durst 2013), akik a strukturális és intézményesített rasszizmus (Feischmidt–Szombathy 2017), a munkaerő-piaci diszkrimináció (Kertesi 2005) és a vidéki romagyilkosságok, gyűlölet-bűncselekmények elől menekültek Kanadába.

Mindazonáltal a roma transznacionális migrációval kapcsolatos szakirodalom továbbra is azokra a roma rokonsági vagy egyéb kapcsolathálózatokra fókuszál, melyek olyan informális jövedelemszerzési stratégiákat alkalmaznak, mint a koldulás (Tesar 2015) és az ócskavasgyűjtés (Solimene 2016), vagy azokra, akik „utcai bürokratákkal”, ügyintézőkkel kerülnek kapcsolatba és konfliktusba a jóléti ellátásokat és szolgáltatásokat illetően (Nagy 2018, Humphris 2017, Greenfields–Dagilyte 2018), vagy pedig a hátrányos helyzetű migráns csoportok társadalmi integrációját megcélzó civil és közpolitikai projektek kedvezményezettjeire. Ez az irodalom a társadalmi kirekesztés, „elhatárolás” (*bordering*, Yuval–Davis et al. 2017)⁹ és ellenőrzés mechanizmusára, valamint az elnyomott romák e kirekesztő gyakorlatra adott találékony és kreatív válaszlépéseire, túlélési stratégiáira fókuszál, melyeken keresztül egyfajta „passzív rezisztenciát” (Clave-Mercier–Olivera 2018) fejlesztenek ki.

Szinte semmit nem tudunk azonban – Grill (2016) kutatásait leszámítva – azokról a „láthatatlan”, transznacionálisan mobil roma munkásokról, akik a globalizációra, a globális világgazdasági nyitás körülményeire (Melegh et al. 2018) és a neoliberalizmus következtében átalakuló munkaerőpiacokra adott válaszként, más közép-kelet-európai országok prekárius munkás migránsaival együtt mobilizálódnak; vagy a Kanadában menedékkérő romák formális és informális munkájáról, illetve ezek társadalmi mobilitásra tett hatásairól. Ezzel a tanulmánnyal ezt az empirikus hiányt szeretném pótolni.

⁸ Angol mintára végig ezt az elnevezést használom írásomban.

⁹ Az elhatárolás, a határképzés a „határok ideológián, kulturális közvetítésen, diskurzusokon, politikai intézményeken és attitűdökön keresztül közvetített mindennapi konstrukciója ... mely a társadalmi berendezkedés és a határképződés közti kölcsönhatásban testesül meg” (Yuval-Davis et al. 2017:3). Ezek a gyakorlatok szimbolikus „határokat” képeznek, melyeknek célja a nem kívánatos társadalmi csoportok távoltartása.

A kutatás módszertana

Az elméleti bevezetőben felvázolt, a kutatásomban részt vevő családok, rokoni hálózatok térbeli mozgásának állomásait követő antropológiai irányvonal mentén többterepű etnográfiai terepmunkát végeztem. Az elmúlt három évben figyelemmel kísértem a Szenthalmáról és a környező településekről induló, két legelterjedtebb és legtipikusabb, a kanadai Torontóba és az Egyesült Királyság néhány nagyvárosába vezető mobilitási pályát.¹⁰

Empirikus megállapításaimat és tanulmányom érvelését támogatja a vegyes módszertanú kutatás. Az etnográfiai terepmunka mellett, mind a küldő (Szenthalma), mind pedig a befogadó helyszíneken (Torontó és egy angliai nagyváros), százhusz narratív életútinterjút készítettem transznacionális migránsokkal, akik vagy visszatértek Szenthalmára, vagy Torontóban, illetve Angliában telepedtek le. A kvalitatív kutatás mellett helyi roma kutatóasszisztenseim segítségével kérdőíves felmérést is készítettünk azzal a majdnem ezeröttszáz roma családdal, akik részt vettek az elmúlt tíz évben a transznacionális mobilitás bármelyik formájában.¹¹

Etnográfiai esettanulmányom értéke heurisztikus jellegéből adódik. Bár empirikus felfedezései csupán a vizsgált társadalmi és térbeli kontextusban érvényesek, relevanciája exploratív jellegéből ered. Amint azt Eysenck (1976) írta, „néha egyszerűen csak nyitva kell tartanunk a szemünk és gondosan megfigyelni az egyes egyéni eseteket, nem abban bízva, hogy ezzel valamit bizonyíthatunk, hanem azzal a reménnyel, hogy valamit tanulhatunk” (Eysenck 1976:9, idézi Flyvbjerg 2006:224).

A „terep” és a kutatás kontextusa: cirkuláris migráció vagy ismétlődő mobilitás?

A roma csoportok transznacionális mozgását elemző kutatók gyakran nevezik a folyamatot cirkuláris migrációnak (Grill 2017, Pine 2014). Migrációkutatók szerint ez a kifejezés átmeneti migrációra utal, amelyben a migránsok csupán néhány hónapot vagy évet töltenek valamely befogadó országban, mielőtt visszatérnének hazájukba, majd egy idő után újra visszamennek oda dolgozni (Castles–Miller 2009, lásd még Váradi tanulmányát e kötetben).

Ugyanakkor az elmúlt évtized során munkaerő-kutató geográfusok és munkaviszonyokat vizsgáló társadalomtudósok amellest érveltek, hogy a munkavállalási célú térbeli mobilitás egyre inkább a késő modern társadalmak lényegi sajátossá-

¹⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani a kanadai Nicole Arghandewalnak és azoknak a roma barátaimnak, akik Kanadában és Angliában befogadtak otthonukba.

¹¹ A kérdőív elkészítésében nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Nyíró Zsannának. A helyi romák kutatást segítő asszisztensként történő bevonásának előnyeit és korlátait máshol tárgyaltam (Durst 2017).

gává vált, emiatt a munkamobilitás kifejezés sokkal inkább alkalmas arra, hogy a globalizált világban az emberek szerteágazó mozgását leírja. Egy nemrégiben lebonyolított, az európai munkamobilitással és annak családi életre gyakorolt hatásával foglalkozó, összehasonlító kutatás szerint Európában majdnem minden második 25 és 54 év közötti ember rendelkezik a szakmai karrierje során szerzett, munkavállalással kapcsolatos térbeli mobilitási tapasztalattal (Limmer et al. 2010). A kutatók arra az eredményre jutottak, hogy a munkavállalási célú mobilitás több formát ölthet, melyeket két fő kategóriába sorolnak. Az egyik a *letelepedési mobilitás* (*residential mobility*), mely a letelepedési célú belföldi vagy nemzetközi helyváltoztatással szemléltethető legjobban. Ezzel szemben a *visszatérő* vagy *periodikus mobilitás* olyan ismétlődő, többszörösen megszakított többirányú térbeli mobilitás, melyben a mozgás és a helyben maradás időszakai váltják egymást, és amit a többszöri helyváltozás jellemez (Limmer-Collet–Ruppenthal 2010:15–20).

Etnográfiai kutatásom eredményei alapján, a fentebb említett (formális) munkamobilitás kategóriáját az informális munkamobilitással kiegészítve – amely utóbbi magában foglalja a térbeli mobilitás összes formáját, amit informális pénzszerezési lehetőségek motiválnak – azt állítom, hogy a gazdaságilag hátrányos helyzetben lévő Borsod megyében, azon belül többek között az általam tüzetesebben vizsgált vidéki kisvárosban, Szenthalmán az emberek a munka, megélhetés szempontjából mobil életet kezdtek el élni az elmúlt nyolc-tíz évben. Mobilitásuk célja, hogy (a magyarországi pénzkereseti lehetőségekhez viszonyítva) jól fizetett munkát találjanak, vagy bármilyen (formális vagy informális) jövedelemszerző lehetőséghez jussanak. Az emberek vagy családok térbeli mobilitása leginkább egy jobb jövőbe való befektetésként, a remény megnyilvánulásaként értelmezhető (Pine 2014), illetve a szülőföld által kínált egyre szűkülő, vagy akár elveszett lehetőségekre adott válaszként fogható fel. Pine szerint a remény összetett fogalom, melynek elemei az „időbeli változás elképzelésére való képesség, a jobb jövőbe vagy a változás lehetőségébe vetett hit utáni vágyakozás és bizonyos mértékben a bizonytalanság”. A jövő a múltbéli történéseken és tapasztalatokon keresztül fogalmazódik meg – ezért, ahogy Pine érvel, „a migráció minden esetben egy jövőorientált és múltba tekintő folyamat, mely térbeli mozgást von maga után” (Pine 2014: S95–96).

A Szenthalmáról útra kelők az elvándorlás országos trendjének részét képezik: 2010 óta 5-600 ezer magyar hagyta el az országot, hogy külföldön dolgozzon, az EU szabad munkapiacán vagy Észak-Amerikában (Hárs 2016b). A hivatalosan munkanélküli, alacsonyan iskolázott romák, akikről sokáig úgy tartották, hogy alacsony migrációs potenciállal rendelkeznek, anyagi és humántőke (iskolai képzettség és idegen nyelvtudás) híján, csatlakoztak az elvándorlási folyamathoz, bár célországaiuk némileg eltérnek a nem roma elvándorlókétól. Míg a nem roma magyarok fő célországai Németország, Anglia és Ausztria (Blaskó–Gödri 2014), addig a szenthalmi romák elsősorban Kanadába és Angliába mennek.

Közismert a migráció koncentrált jellege: míg az elvándorlás kultúrája bizonyos kibocsátó régiókban, elsősorban vidéki településeken alakul ki, addig a be-

vándorlók mobilitása és letelepedése a fejlett országok olyan városaiban összpontosul, amelyekben számos munkalehetőséget találnak (Castles 2010). Az általam vizsgált kisváros „migrációban gazdag közösségnek” (Pantea 2014) számít. A migráció kultúrája (Castles–Miller 2009, Hárs 2016b), beleértve Szenthalma „láthatatlan” migránsait, illetve az egész észak-magyarországi régiót, Borsod megyét, és Miskolcot (lásd Ciaschi 2018), fokozatosan bontakozott ki 2010 óta.¹² Léteznek olyan szegregált, romák lakta településrészek vagy telepek kisvárosokban, miskolci negyedekben, ahonnan a lakosság legalább fele elvándorolt egy kanadai vagy angol városba az elmúlt pár év során, oly módon, hogy átültették rokoni hálózataikat a befogadó országba (Tilly 1990).

Szenthalmán, más szegény közösségekhez hasonlóan (Stack 1974), a rokoni hálózatok jelentik a migráció során a romák rendelkezésére álló egyetlen mobilizálható társadalmi tőkét, erőforrást (Czakó–Sik 2003, lásd még Virág 2018 és tanulmányát e kötetben). Bárhova is mennek, rokoni vagy baráti kapcsolatrendszereik révén jól informáltak arról, hogy milyen jövedelemszerzési lehetőségeket találnak majd az őket befogadó országban, illetve ott milyen stratégiákkal lehet okosan felülkerekedni a mozgásukat korlátozó, velük szemben időnként elutasító mobilitási rezsimeken, politikákon (lásd Nagy 2016). Nem lehet eléggé hangsúlyozni a Szenthalmáról származó roma migránsok esetében e rokoni kapcsolatok, illetve az úgynevezett „nyilvános szóbeszéd” stratégiájának (Harney 2006) szerepét a migrációs döntések formálásában és a transznacionális mobilitás elősegítésében.

Harney (2006, idézi Humphris 2017) „nyilvános szóbeszédnek” (*rumour publics*) vagy „pletykaközösségnek” nevezi azt a stratégiát, ahogy az ellenőrizetlen információ, legyen az igaz vagy sem, szájról szájra terjed (lásd még Stewart–Strathern 2004). A szenthalmi romák különböző informális hírcsatornákon: közösségi médián, személyes beszámolókon vagy pletykákon keresztül adják tovább a kivándorlási lehetőségekről, tapasztalatokról szerzett híreket. Ezek az informális hírek általában olyan egyéni történetek értelmezései vagy diskurzusok, amelyek részben a külföldi formális és informális jövedelemszerzési lehetőségekre vonatkoznak, részben pedig arra, miként lehet átjutni a kanadai menedékkérelmi eljárás labirintusán, illetve hogyan lehet munkát és lakhatási támogatást szerezni Angliában. Ezek az informális hírek reményt, migrációs elképzeléseket és törekvéseket táplálnak a potenciális migránsokban a bizonytalanság közepette, illetve a hivatalos híradások hiányában. A híreket a közösség tagjai szubjektíven értékeli,

¹² Castles és Miller (2009) nyomán akkor beszélünk a „migráció kultúrájáról”, amikor az emberek fejében a jövő reménye összekapcsolódik a térbeli mobilitással. Általánosan elfogadott feltételezés a migráció szociológiájában, hogy azok, akik a transznacionális migráció stratégiáját választják, leleményesebbek azoknál, akik nem mentek külföldre, azaz akiket „hátrahagytak”, ahogy a tudományos irodalom némileg lesajnálóan fogalmaz (Kalir 2013). Szenthalmán azonban a leleményesebbek (romák és nem romák egyaránt) a belföldi térbeli mobilitás stratégiájával is megpróbálkoznak, mielőtt külföldre indulnának, és közülük többen nagyobb társadalmi-gazdasági mobilitást tapasztaltak, mint azok, akik külföldön próbáltak szerencsét (lásd Váradi et al. 2017).

saját tapasztalatuk, tudásuk, illetve a hírt közlő presztízse, a belé vetett bizalom alapján (De Certeau 1984, Humphris 2017).

A pletykaközösségek és azok a folyamatok, amelyek révén a hírek beépülnek e közösség tagjainak hiedelemrendszerébe, különösen nagy jelentőséggel bírnak az új roma migránsok és menedékkérők esetében (akik közül sokan nem tudnak angolul olvasni, így formális információhoz sem juthatnak), a kanadai menekültpolitika gyakran változó, bizonytalan körülményei között (vagy az angol bevándorláspolitikában, lásd Humphris 2017). A pletykaközösségek fő témája az, hogy miként lehet talpon maradni az emigrációért felelős intézmények átláthatatlan labirintusában, amely intézmények célja a „nemkívánatos” migránsok, menekültek eltávolítása; illetve hogy az emberek miként alkalmazkodhatnak a strukturális korlátozásokhoz, különböző mobilitási, illetve menekültpolitikai rezsimekhez. Ezek a pletykaközösségek egyben a „csendes ellenállás” kollektív stratégiáját jelentik – egy olyan ellenállásét, amelyben „nincs tiltakozás és nincs szerveződés” (Scott 1987, idézi Clave-Mercier–Olivera 2018).

Tanulmányom következő részében dióhéjban bemutatom a Szenthalmáról és a régió egyéb, környező településeiről induló transznacionális migrációs mintázatok és mobilitási utak leggyakoribb típusait, valamint azt, hogy e földrajzi mobilitások hogyan hatnak az érintettek társadalmi (im)mobilitására.

Letelepedési mobilitás – Menedékkérés Kanadában

Kanadát sokáig éltették „kivételes” multikulturális toleranciájáért, illetve a bevándorlóellenes retorikával és konfliktusokkal szembeni immunitásáért (Bloemraad 2012). Az első ország volt, amely az előregedő társadalom, a globalizáció és a polgárjogi mozgalmak hatására 1971-ben hivatalos állami irányelveként fogadta el a multikulturalizmust. Azóta Kanadát „bevándorló országgént” tartják számon: egyes nagyobb városokban, mint Torontó, a lakosok többsége Kanadán kívül született (Malenfant et al. 2010, idézi Ku et al. 2018). Az ország bevándorlással kapcsolatos jó híre ellenére a témával foglalkozó kutatók már egy ideje felhívták a figyelmet a kanadai bevándorlási és menekültügyi rezsimek szelektív jellegére, illetve a bevándorlók munkaerő-piaci szegmentációjára és az „őslakossághoz” képest magasabb arányú marginalizálódására (Creese–Wiebe 2012, Levine-Rasky 2012).

A magyarországi romák tömegesebb kanadai kivándorlásáról már a kétezres évek eleje óta írnak a kutatók. Akkoriban elsősorban a fővárosi, magasabban képzett, fiatalabb, vállalkozó vagy muzsikás cigányok vágtak neki ennek a hosszú, tengerentúli útnak (Kováts 2002, Hajnal 2012, Kállai 2002). A következő „kivándorlási hullám” (Vidra 2013b, Vidra–Virág 2013, Durst 2013) 2008 óta erősödött fel, amikor Kanada (újra) megszüntette a vízumkötelezettséget a magyar állampolgárok számára. Ekkor már az alacsony képzettségű, semmilyen idegen nyelven nem beszélő romák ezrei is megindultak. 2012-ben és 2013-ban a Kanadába

menekülő újabb potenciális roma tömegek elriasztása érdekében a menekültstátusz meghatározásának rendszere lényeges változásokon ment át, olyan lépések mellett, amelyek kimondottan a kelet-európai romákat célozták (Levine-Rasky 2016).¹³ Ezeket az embereket a politikai közbeszéd azzal vádolta, hogy „álmenekültek” (*bogus refugees*) vagy „gazdasági migránsok”, akik „azért jönnek Kanadába, hogy visszaéljenek az ország bőkezű szociális ellátórendszerével” (Levine-Rasky 2012), amelyhez mindenkinek joga van hozzáférni, aki menekültként érkezik. A kelet-európai roma „álmenekültekről” szóló diskurzus akkoriban széles körben jelen volt a kanadai médiában, annak ellenére, hogy elismert, bevándorlással foglalkozó jogászok igyekeztek meggyőzni a közvéleményt arról, hogy ilyen kategória nem létezik. „A gazdasági bevándorlók koncepciója számomra értelmetlen”, érvelt egyikük, mikor meginterjúvoltam. Majd így folytatta:

„Amikor valaki a munkaerőpiacon diszkrimináció áldozatául esik a saját hazájában pusztán azért, amiért sötétebb a bőre, azt én intézményesült rasszizmusként fogom föl. Az ilyen embernek menekülnie kell, mivel törvényes munkával nem tud megélni a biztosítást a családja számára.”

Amellett, hogy az „arra érdemtelen” bevándorlókat, menekülteket a kanadai kormány megpróbálta eltántorítani attól, hogy Kanadába menjenek, a nemkívánatos csoportokat arra is igyekezett ösztönözni, hogy „szabad akaratukból” távozzanak, és visszatérjenek származási helyükre.¹⁴ A Támogatott Önkéntes Visszatérési és Reintegrációs Program (*Assisted Voluntary Return and Reintegration Program*) 2012-es elindításával Kanada több ezer romának fizetett családonként kétezer kanadai dollárt azért, hogy visszavonják menedékkérelmüket és elhagyják az országot.¹⁵ Magyar, cseh, szlovák és horvát állampolgárok tették ki a programban részt vevők 61%-át – ez 2013 márciusáig 1800 főt jelentett a kanadai Emigration Board Agency adatai alapján (CBA 2014). A programot egy év után leállították.

Az új szabályozás ellenére a magyarországi romák folytatták a Kanadába iránuló kivándorlást. Az elmúlt években, az ETA (elektromos beutazási engedély) bevezetése egy újabb mechanizmus a nemkívánatos menekültek, migránsok

¹³ A változás lényege a Designated Countries of Origin (DCO, azaz Kijelölt Származási Országok) lista megjelenése, amely Magyarországot a „biztonságos” országok közé sorolja, ahol demokrácia van, ahonnan senkinek sem kell politikai okokból menekülnie. Ebben az új Menekültügyi Egyezményben 2012 óta a Biztonságos Országok listája jelentős részben a célból került kialakításra, hogy távol tartsa Kanadától a közép-kelet-európai országok „álmenekültjeit”, akiknek többsége roma származású.

¹⁴ Az Egyesült Királyság kontextusában Greenfields és Daglyte (2018), valamint Nagy és Oude-Breuil (2015:540) tudósít arról, ahogyan – ugyanezt a logikát követve – az ottani szociális munkások próbálnak megszabadulni a nemkívánatos kelet-európai romáktól a „governing by choice” mechanizmusa révén (Aas–Bosworth 2013).

¹⁵ Bár a program kritikusai figyelmeztettek, hogy az visszaél az emberek kiszolgáltatottságával és krónikus szegénységével, a Szenthalmáról származó romák a programot a kanadai kormány segítségnyújtásaként, „bőkezűségként” érzékelték.

mobilitásának meggátlására (Ciaschi 2018). Jómagam öt olyan roma családot ismerek, akiket kanadai bevándorlási hivatalnokok leszállítottak a Kanadába tartó járatról (érvényes jegyük és elektronikus beutazási engedélyük ellenére) valamelyik tranzitorszámban (többek közt Amszterdamban, Bécsben és Frankfurtban), bármiféle elfogadható magyarázat nélkül. Az új kanadai kormány, amely büszke a toleranciájára, vendégszeretetére, liberalizmusára, illetve arra, hogy egy multikulturális országot kormányoz, úgy tűnik, szemet huny efölött az etnikai alapú szelekció fölött, amely a nemkívánatos roma bevándorlókat, illetve menekülteket éri Kanadába tartó útkon.

A Szenthalmáról származó romák, akik régóta arra szocializálódtak szülőházukban is, hogy miként igazodjanak el a számukra hátrányos körülmények és a folyton változó törvényi keretek útvesztőjében, megosztják közösségi hálózataikban – és a releváns szociális munkásokkal, tolmácsokkal létrejövő alkalmi kapcsolataikban (*disposable ties*, Desmond 2012) – azon híreket és információkat is, amelyekből kiderül, hogy milyen sarkalatos pontokat tartalmazzon egy sikeres menekülsztori. Menedékkérelmük elutasításának elkerülése érdekében megtanulták, hogyan lehet innovatívan manipulálni otthoni társadalmi körülményeik és azon okok leírását, amelyek miatt hazájukat elhagyták. „Történetüket” azon profilok mentén (re)konstruálják, melyek vélhetően kedvére lesznek az életükről határozó bírúknak, akik eldöntik, hogy Kanadában maradhatnak-e, vagy menekültkérelmük elutasításával visszaküldik őket Magyarországra. Interjúalanyaim és barátaim többsége évekig volt abban a bizonytalan és sérülékeny helyzetben, amelyet a menedékkérő státusz jelent, más szóval a sorsukat eldöntő meghallgatási eljárásra való aggodalmas várakozás idegtépő állapotában. Ezt a bizonytalanságot jogi státuszuk liminalitása okozta: folyamatosan az illegálissá válás határán állnak (álltak), és így bármikor fenyegeti őket a kitoloncoltatás veszélye (Sardelic 2017, De Genova 2005, Tóth 2013).

Jani feleségével és két kisgyermekével ment Kanadába 2011-ben egy nagyobb, észak-magyarországi kivándorlási hullám részeként, amelyben sok más képzetlen, alacsonyan iskolázott roma család emigrált Szenthalmáról és Miskolcra is. Története, az, hogy miért döntött úgy, hogy rokoni, illetve baráti hálózatát követve Torontóba megy, mintapéldája annak, hogy a network elmélet (a geopolitikai erőviszonyok és a befogadó országban elérhető lehetőségek mellett) mennyire jól magyarázza a magyarországi romák célország-választását, és bemutatja, hogy a migrációs döntéseket lokálisan, közösségi hálózatokon belül (Massey et al. 1993), illetve az egyén migrációs burkán keresztül (Sik 2005) hozzák. (Ezek lehetnek megalapozottabb és kevésbé megalapozott döntések a migrációról). Jani így emlékezett vissza elindulásuk történetére, migrációs döntésük okaira, amikor először találkoztunk:

„Abban az időben az egész cigánytelep azokról a romákról beszélt, rokonokról, szomszédokról, akik jobb életet, jobb pénzt találtak Kanadában. A Facebookon csak azt lehetett hallani, hogy ott bőven van alkalmi munka, és akár százezer forintokat

is megkereshet egy héten az, aki dolgozik. Épp akkoriban vesztettük el mindketten, a feleségem is meg én is, az édesapánkat. Azt mondtuk magunknak, próbáljuk meg Kanadát, mi veszténivalónk van? Még ha csak annyi pénzt is keresünk, hogy legalább a tetőt meg tudjuk csináltatni a házon, már megérte. Addigra már megéltünk számos fajgyűlöletből fakadó konfliktust otthon, úgyhogy, sok barátunkhoz hasonlóan, nekünk is elégünk volt abból, hogy cigányok legyünk Magyarországon. Így hát szerencsét próbáltunk Kanadában.”

Janinak hét évig kellett várnia, amíg ő, felesége és két gyermeke letelepedési engedélyt kapott azután, hogy menedékkérelmüket első- és másodfokon visszautasították. A végső sikerben hatalmas szerepet játszott egy jó nevű, bevándorlással foglalkozó ügyvédi iroda és kiváltképp a magyar származású romák között nagy tiszteletnek örvendő bevándorlási tanácsadójuk, Nicole, aki a magyar menekültek ügyeinek segítésére specializálódott.

Amikor először mentem Torontóba 2012-ben, Jani, aki feleségével együtt befogadott otthonába első, egy hónapos terepmunkám idejére (és azóta is bármikor), aggodalommal teli hangon mondta el, hogy az előző évben két bőröndből éltek, várva fellebbezésük elbírálásának eredményét, amely az utolsó próbálkozás volt annak érdekében, hogy ne toloncolják ki őket az országból.

„Kajakra,¹⁶ Judit, az életünkről volt szó. Ha a bíró elhiszi a történetünket, ami, ahogy tudod, igaz volt – oké, egy kis túlzással... – , akkor maradhatunk Kanadában, akkor lehetőséget adhatok a gyerekeimnek arra, hogy jobb életük legyen, mint nekünk volt otthon. De ha nem hiszi el... A második meghallgatásunkon a bíró egy nagyon furcsa kérdést tett fel nekem: hogy tudom bizonyítani, hogy cigány vagyok, ha még neki is sötétebb a bőre, mint nekem... megkérdezte, hogy tudok-e cigányul táncolni...¹⁷ Bele se tudok gondolni, mi vár ránk, ha hazaküldenek... Megbeszéltük a feleségemmel, ha tovább kell mennünk, akkor inkább továbbmegyünk egy másik országba... valószínűleg Angliába, ahogy sok roma barátunk tette – mert Magyarországon nincs élet, nincs jövője egy romának. Hiába mondják neked a telefonba, hogy gyere nyugodtan az állásinterjúra, ha meglátják a sötétebb bőröd, akkor hirtelen minden

¹⁶ Értsd: esküszöm (nyomatékosító szó Janiék köreiben).

¹⁷ Torontóban Janiékkel együtt találkoztunk több olyan nem roma magyar bevándorlóval, akik kihasználván a romák magyarországi helyzetét, Kanadában menekült státuszért folyamodva, roma származásának vallották magukat a menekültstátuszt elbíráló folyamat során. Bár számuk alacsony, de megtévesztő taktikájuk tovább bonyolítja azt a kérdést, amit kanadai szemmel eleve sem egyszerű eldönteni: ki roma, milyen feltételek alapján lehet valakit romának tekinteni? Az a roma, aki azt mondja magáról, hogy roma, vagy az, aki ezt a bemondott etnikai identitását valamivel igazolni is tudja. A kanadai bírók korlátozott tudása a kelet-európai romákról részben az olyan, országhatáron át „migráló rasszista narratívákon” (Grill 2017) alapul, hogy „a romák bőre sötétebb”, meg hogy „sajátos kultúrával rendelkeznek”. A „ki a roma” kérdésnek pedig Kanadában rendkívül nagy a tétje: a meghallgatási procedura kontextusában ez már nem csupán egy konstruktivista tudományos probléma, hanem életeteket határozhat meg, hogy kit ítélnék igazi romának/cigánynak a menekültek üldöztetésének sztoriját értékelő bírók.

állítás betelt... Ha bemész egy boltba, a biztonsági őr rögtön követni kezd, mintha minden roma tolvaj volna. A rendőr megállít az autóval, csak mert sötétebb a színed, gyanús vagy. Itt Kanadában ez más. Itt nem cigány vagy, hanem magyar. Embernek vesznek, egynek a sokféle különböző náció közül, aki itt él, egymás mellett.”

A negyvenes évei elején járó Jani, aki betanított gyári munkásként dolgozott otthon, mielőtt Kanadába költözött volna, el se tudja képzelni többé az életét Magyarországon. Bár magát még mindig a társadalom alsó rétegéhez sorolja – főleg, amióta minden, elmúlt évek alatt megtakarított pénzét a fellebbezésekre kellett költenie: ügyvédekre, tolmácsokra és a letelepedéshez szükséges hivatalos iratok beszerzésére –, elégedettnek érzi magát. Arra ugyan nem lát esélyt, hogy javítani tudna a kanadai munkaerőpiacon betöltött pozícióján, hiszen, ahogy maga mondja, nincs megfelelő szakképzettsége és angolul se tud elég jól, de abban reménykedik, hogy gyerekeinek, ha rendesen tanulnak, talán már könnyebb élete lesz, mint neki. Az alkalmi munkák mellett arra már nincs ideje, hogy angolul tanuljon, de Torontóban a jelenlegi tudásával is könnyedén elboldogul, hiszen munkája és társasági élete jelentős részét roma barátok, más magyarországi menekültek között tölti. Torontóban roma kapcsolathálózata segítségével átképezte magát szobafestőnek, és azóta alkalmi munkákat vállal különböző építkezéseken egy magyar vállalkozónál. Azokon a napokon, amikor nem hívják dolgozni, ócskavasat gyűjt, ami viszonylag jó, de kiszámíthatatlan bevételforrás a magyarországi roma menekültek körében.

„Ha heti hat napot tudok dolgozni, 750 dollárt (210.000 ft) kereshetek tisztán. Ez azt jelenti, hogy reggel kilenckor elmegyek itthonról és este tizenegyre érek haza. De mégis megéri. Mikor keresnék ennyit Magyarországon, szakképzetlen cigányként??”

A családdal töltött időm alatt Jani többször is büszkén előhozta azt a témát, hogy szemben magyarországi szegény helyzetükkel, Kanadában

„mindent meg tudunk venni, ami a gyerekeknek kell. Látod, a hűtő is mindig tele van, a feleségem vasárnapi ebédre akár három kiló húsból tud főzni, nem úgy, mint otthon, ahol már az is ünnep volt, ha vasárnap hús került az asztalra. Sokkal jobban élünk itt.”

Ugyanakkor az is gyakran előkerült beszélgetéseinkben, hogy ezért a (materiálisan) jobb életért nagy árat kell fizetni. Hét évig ő és a gyerekek csak skype-on és Facebookon láthatták otthon maradt családtagjaikat. Miután hét év után végre megkapták a letelepedési engedélyt, és teljesült Jani nagy vágya, édesanyja is meglátogathatta őket Kanadában, akkor ébredt rá fájdalmasan, hogy mennyire is hiányzott a gyerekeknek és neki is a „mama”. A veszteség érzését többször előhozta, mikor idén nyáron meglátogattam őket:

„Nagy utat tettünk meg, míg ide jutottunk. Erről álmodtunk az elmúlt hét évben, hogy itt maradhassunk. De amikor édesanyám meglátogatott tavaly decemberben, én is akkor döbbsentem rá, mit veszítettünk. Még egyszer nem jönnek ki, mai fejjel... A gyerekek ebből a nagymamai szeretetből kimaradtak. Nincs egy karácsonyunk, nem tudunk egy ünnepen boldog lenni. A pénz jó, ha van, de nem boldogít...”¹⁸

Amikor megkérdeztem Janit, milyen kapcsolatot érzékel Kanadába való kivándorlása és a társadalmi mobilitása között, egyértelmű volt, hogy neki ez egy összetett és ambivalens kapcsolat. A pozitívumok között talán legfontosabb neki – akár csak a legtöbb roma menekültnek – az a tény, hogy a transznacionális mobilitás révén sikerült magát és családját kimenekítenie az „otthoni fajgyűlöletből” vagy a „faji megrekedtség” (Desmond 2012) állapotából, amely jelentősen korlátozta lehetőségeit egy „jobb életre” a magyarországi társadalomban. Anyagi értelemben szintén többet tud nyújtani a családjának. Hétvégenként néha elmennek horgászni vagy piknikezni a roma barátokkal a Torontó környéki tavakhoz, vagy akár a Niagarához. Ilyesfajta kirándulásokról otthoni szegregált lakóhelyükön nem is álmodhattak volna. Jó érzés, hogy megmutathatja a gyerekeknek, hogy van egy „jobb világ” a szegregált falusi telepen kívül, ahova legtöbb rokonuk élete korlátozódik Magyarországon. Ezenfelül talán a legfontosabb eredménynek azt tartja, hogy mindkét gyermeke folyékonyan megtanult angolul az iskolában, és remélhetőleg a multikulturális Kanadában „*cigányságuk nem fogja őket gátolni abban, hogy olyan munkát találjanak, amelyet szeretnének – erre, ha otthon maradtak volna, esélyük sem lenne*”. Igaz, Jani azt is tisztán látja, hogy mivel bevándorlónegyedben laknak, mert csak itt tudják megfizetni a bérletet, az itteni iskolák nem túl magas színvonalúak. „*Minimum fokú iskolát tanulnak meg a gyerekeim, mert itt összecsapják őket a többi migráns gyerekekkel. Ha évente ötezer dollárt ki tudnék fizetni az iskolájukra, akkor lehetne belőlük valami. De így maximum jó munkás lesz belőlük*”.

A skála másik végén a közeli hozzátartozók, rokonok hiányától való szenvedés áll. Jani sokszor elgondolkodik, hogy vajon nem döntöttek-e jobban azok a roma ismerősei, akik másfél-két évet töltöttek csak Kanadában és azután vagy maguk mentek haza, valamennyi megtakarított pénzzel, vagy hazaküldték őket – de legalább otthon vannak a családjuk közelében. Jani távoli ismerőse, Csipirka ezt a mobilitási utat járta be.

¹⁸ A veszteség és a lelkiismeret-furdalás érzése gyakori a torontói magyar romák között. Jani egyik barátja már első találkozásunkkor arról mesélt nekem, hosszasan, milyen belső konfliktusok zajlottak le benne, amikor szeretett édesanyja halálos beteg lett, és ő rádöbbsent, hogy még a temetésére sem mehet haza Magyarországra anélkül, hogy lemondana az esélyről, hogy egyszer jóváhagyják menedékkérelmüket. Az egyetlen apró könnyebbség számára az volt, hogy beteg édesanyja is azt kívánta, maradjon Kanadában a család jövője érdekében. Annak ellenére, hogy a temetés minden költségét ő rendezte, és Skype-on végig követte a szertartást, még négy évvel később is gyakran beszél a fájdalomról, hogy személyesen nem lehetett ott a temetésen, mondván, ez a legnagyobb ár eddig, amit a Kanadába költözésért fizetett.

Visszatérő vagy időszakos mobilitás: Csipirka „kóborlástörténete”

Az ötvenes évei elején járó, általános iskolát végzett Csipirka először 2001-ben, férjével és öt gyerekével indult útnak Torontóba, saját indoklása szerint a „nehéz megélhetés” meg a „nagy fajgyűlölet” miatt, a szenthalmi szegregált roma telepről. A legkisebb gyerek akkoriban volt hatéves, a legnagyobb meg tizenhárom, így mind jártak kint iskolába. Az asszony férje segédmunkásként keresett pénzt Kanadában, Csipirka pedig egy kertészetbe állt be, alkalmi munkásként. Bár mindketten dolgoztak, a gyerekek pedig iskolába jártak, 2003-ban a bírósági meghallgatáson elutasították a menedékkérelmüket, és deportálták őket. Pedig mindannyian nagyon szerettek kint lenni, mert ott nem tettek különbséget az emberek között a bőrszínük alapján, vagy, ahogy ő mondja, *„ott nem számít, hogy cigány vagy, vagy sem. Lehet dolgozni a boltban, vagy akárhol. Kanadában magyar vagy, nem cigány”*¹⁹. Mégsem fellebbeztek az elsőfokú ítélet ellen.

„Minek húzzuk az időt, meg költjük el a megtakarított pénzünket ügyvédre feleslegesen, ha úgyis az lesz a vége, mint a család más tagjainál, hogy hazaküldenek minket?!... Édesanyám, nővéremék is kint voltak, ott akartak letelepedni, nővéreméknek ott is született a gyereke, mégis hazaküldték őket is. Nem tudom, hogy van ez, de akik beilleszkednek, dolgoznak, azokat hazaküldik, akik meg lopnak, csalnak kint, azokat meg otthagyják”, magyarázta nekem Csipirka, mikor először beszélgettünk 2013-ban, miután másodszor is kiutasították őket Kanadából.

Ez a második sikertelen kanadai próbálkozás még jobban megviselte a családot, mint az első letelepedési kísérlet. Mint akkor, másodszorra is, 2010-ben, rokonok fogadták be őket az első hónapokban, míg elintézték a menekülteknek járó juttatásokhoz szükséges papírokat.

„Másodszor névváltoztatással mentünk ki. Egy nagy bérházban laktunk, más ismerősök meg rokonok is laktak ott, meg akkoriban szinte az egész szenthalmi cigánytelep kint volt Torontóban... Sajnos akkor már rákos beteg volt a férjem, de ez csak ott derült ki. Itthon hiába vittem be a kórházba, mert többször befulladt, azt mondták, nincs semmi baja, menjünk csak nyugodtan haza. A torontói orvosok viszont nagyon rendesek voltak hozzánk. Ott műtötték meg a férjemet, úgy, hogy pedig akkor már nem is volt ingyenes orvosi ellátásunk, mert olyan szemtelenek voltak az itteni népek, hogy feljelentettek minket, hogy névváltoztatással vagyunk kint. Emiatt megszüntették az orvosi ellátásomat, mindent. De azt mondta a kanadai orvos, hogy ő akkor is segít, mert szponzorokat fog keresni. Azt’ akkor így műtötte meg a férjemet. Nagyon rendesek ottan, meg az orvosi ellátás is jó, sokkal jobb, mint

¹⁹ Ezt úgy kell érteni, hogy Kanadában egyenlőnek érezte magát a többi emberrel, és nem a társadalom alsóbbrendű tagjának, mint Magyarországon.

Magyarországon. Csak ez az emigráció... hogy akik nem bűnöznek, dolgoznak, ott akarnak élni, azokat hazaküldik... ezt nem értem, hogy ez mi náluk...”

Kanadából hazajövet, Csipirka férje rögtön kórházba került.

„Ottan Kanadában a betegekhez is másképp viszonyulnak. Itt ránéztek a férjemre és azt mondta a doktornő: »Balogh úr, hát maga itt, maga még él?!« Mondom neki, »mér', hát hol kellene lennie??« Ott Kanadában nagy orvosok mondták, hogy jelentsem fel ezt az itthoni kórházat. De én nem jelentettem fel. Mondom, engem már nem érdekel, úgyse tudják már eztet visszacsinálni. Kanadában azt mondták, ha akkor itthon időben észreveszik, hogy tüdőrákja volt, akkor még menthető lett volna. A doktornő meg úgy tett itt nekem, mikor visszahoztam a férjemet, hogy biztos nem volt jó a gép, mikor itt vizsgálták... Májusban jöttünk haza Kanadából, októberben már meg is halt a férjem. Itt az a gyógyszer se volt meg, amivel kint kezelték a férjemet”.

Csipirkákék ezúttal is csak minimális félretett pénzzel jöttek haza, 2012 májusában, mert a férj betegsége minden pénzüket felemésztette. Azután egy évig itthon se kapott semmilyen ellátást az immár özvegyasszony, hiszen két évre kiesett a rendszerből, így nem volt jogosult állami segítségre.

„De mégis, azt mondom, jó emlék volt Kanada. A gyerekeket el tudtuk vinni étterembe, vettünk rájuk új ruhákat, elvittük őket olyan helyekre, mint a Niagara – itthon meg épp hogy csak meg tudtunk élni, még a városba se jutottunk el velük, hiába dolgozott rengeteget a férjem”, emlékszik vissza az asszony Kanadára mint egyfajta előrelépésre a családi élet szempontjából.

2013 telén aztán Csipirka újra útra kelt, immár csak két fiával, a többi gyerek ugyanis azóta családot alapított. Ezúttal Angliában, Nottinghamben próbáltak szerencsét, ahol a nővéreékhez költöztek néhány hétre, amíg ki tudtak bérelni egy saját lakást. A fiatal felnőtt fiúk elálltak dolgozni egy sajtógyárba, szalagmunkára. Ők már kelendők voltak az angol gyárakban, hiszen beszélték a nyelvet, Kanadában megtanultak angolul. *„Nottinghambe jó volt, két évet voltunk kint, azért jöttünk haza, mert féltünk, hogy a házunkat otthon teljesen szétszedik. Se ajtó, se ablak nem volt már rajta”*. Csipirka aztán otthon, Szenthalmán elállt a „Köszibe”,²⁰ de abból a pénzből, amit ott keresett, megint csak nem tudott megélni. 2015 óta végül minden évben néhány hónapot kint dolgozik Angliában. *„Tavaly már Nelsonba mentem dolgozni, a biszkitbe [kekszgyárba], ilyen kekszeket dobozolni. Ez is szalagmunka, de nem rossz a fizetés, megvolt a 250 font öt napra. A lakás hetente nyolcvan font volt, így a fiúk keresetét összerakva, tudtunk is pénzt félretenni”*.

Nelson, az észak-angliai kisváros azért volt vonzó úticél az asszonynak, mert

²⁰ A helyi önkormányzathoz, „közhasznú” munkára.

itt olcsóbban lehetett házat bérelni, mint a nagyvárosokban, és szerencsére itt is éltek már rokonai. Végül innen is hazajöttek hat hónap után, mert a fiai is visszavágytak a családjukhoz, iskoláskorúvá váltak a gyerekeik, és az ismerős szenthalmi családok példájából okulva, Csipirka fiai már el akarják kerülni, hogy a gyerekek otthoni iskolai karrierje megszakadjon.

Idén, azóta, hogy a fiai nélkül kell mennie, az asszony egyszer volt kint Nottinghamban, közel hat hónapot. A fő ok, ami miatt ezúttal kiment, az a szomszédjától való menekülés volt.

„Most utólag már ez a drogos gyerek miatt mentem el. Itt lakik a szomszédunkban, azt már nem akartam többet veszekedni. Olyan az a fiú, hogy ha bekattan, egész nap kiabál, üti a kaput, múltkor az apját megfenyegette, hogy megöli, szóval lehet tőle félni. Most megint kiengedték, tárgyalása lesz, de én azt már nem akartam megvárni.”

Mivel lakást kivenni már nem tudott a maga keresetéből, ezért a nővééréknél lakott, de ahogy mondja, *„azért azt az ember nem nézheti el sokáig, hogy a nővére lássa el”*. Idén a munka se jött úgy, ahogy korábban szokott: „édzszenszi” alkalmi munkásként csak heti három napra hívták dolgozni. A magyarországi szakképzetlen, angolul nem vagy csak minimálisan beszélő romák döntő többsége ugyanis ottani munkaközvetítő ügynökségeken (*agency*-ken) keresztül jut gyári szalagmunkákhoz – attól függően, szüksége van-e extra munkaerőre a gyárnak a saját, szerződéses munkaerő-állományán felül.

Néhány hete egy közös ismerősünknel futottam össze a telepen Csipirkával, megint épp itthon volt. Éppen arról a témáról beszélgettünk, ami az elmúlt években talán leginkább foglalkoztatja a helyi romákat, hogy vajon melyik család jutott előre azzal, hogy Kanadában volt, vagy hogy Angliában dolgozott. Joli néneje, évek óta kutatásom segítője a migrációs projektben, megörülve Csipirka megjelenésének, fennhangon megszólította az asszonyt.

„Te Csipirka, nem azt mondtad legutoljára, hogy te már ide többet nem jössz vissza?? Azt veszem észre, hogy nem csak te, de itt a telepen mindenki ezt csinálja: jönnek-mennek, nem tudnak egy helyben megmaradni. Még ha azt mondják, hogy elég volt, hogy már többet nem mennek vissza [Angliába], akkor is az van, hogy itthon vannak két-három hónapig, azt’ mennek újra.”

Csipirka erre helyeslően így felelt:

„Tudja, Jolán néneje, mért van ez? Mert hazavágnak, de aztán néhány hónap alatt újra beleundorodnak abba, amit itthon látnak. Mert nincs megélhetés. Az emberek is le vannak pusztulva. Én is, ha hazajövök, mert hiányzik a család, mer’ nekem itt vannak a gyerekeim meg az unokáim, hát hol tudok én nélkülük meglenni, nem tu-

dok én. De ha itthon vagyok, már egy hét után arra gondolok, hogy Istenem, minek jöttem én haza?”

Mikor még ezen az estén megkérdeztem Csipirkát, hogy ő hogy látja, jobb lett-e a romák élete azzal, hogy megindultak külföldre dolgozni egy jobb jövő reményében, az asszony így foglalta össze tömören azt, hogy hogyan (nem) jár együtt a földrajzi és a társadalmi mobilitás a szenthalmi szakképzetlen romák esetében.

„Megmondom én az őszintét neked: ez se élet, ez a kóborlás, amit mi csinálunk. Jönni, menni évekig. De muszáj menni, mert mindig elfogy a pénzünk, és kint jobb a megélhetőség. Ha egy helyben meg tudna maradni az ember, mint a nővéremék Angliában, akkor tudna haladni. De így? Így nem lehet boldogulni, ha az ember azt a kevés kis pénzt, amit kint összekuporgat, hazahozza. Mert itthon ugye meg kell vennie újra mindent, hogy normális életet éljen. Mert ha az ember elmegy, és a házat másnak adja, ingyenbe, hogy lakjanak benne, csak vigyázzanak rá, azt tönkreteszik. Üresen meg nem hagyhatom, mert akkor szétszedik. Meg itthon nincs lehetőség.”

A valós társadalmi mobilitás esélyét, ami alatt helyi informátoraim azt értik, hogy *„egy jobb jövőt adsz a gyerekeid kezébe”,* Csipirkával együtt a helyiek közül sokan abban látják, hogy az ember Angliában (vagy Kanadában) próbálja megvetni a lábát a családjával együtt. Sokan említik a telepen azt a néhány közülük való roma családot, akik lassan már tíz vagy még több éve Angliában élnek, és ahol a gyerekek – igaz, inkább csak a lányok – továbbtanulnak felsőfokú intézményekben, így *„lesz belőlük valaki”.* Csipirka büszkén beszél nővére családjáról, mint az egyik ilyen helyi pozitív példáról.

„A lányuk most megy egyetemre, kriminálpszichológiát tanul. Most tette le a jogosítványt is a lány. A nővérem most már majdnem hatvanéves, meg a férje, nekik is csak nyolc osztályuk van, vagy tíz évig dolgoztak odakint, gyári munkásként. Előtte meg Kanadában voltak. Egy éve lebetegedtek, azóta nyugdíjasok. Két fiuk van, azok pizzáznak, csomagokat hordanak ki. De a lány azt mondja, ő még tanul, ő vinni akarja valamire”.

Vannak azonban néhányan a telepi romák közül olyanok, akik nem csak az elvándorlásban látják a következő generáció mobilitásának az esélyét, hanem úgy vélik, a család időszakos transznacionális mobilitása is egy olyan stratégia lehet, ami megtanítja a gyerekeket az aspirálás képességére (*capacity to aspire*, Appadurai 2004). Hajniék története egy azok közül a telepi roma migrációs történetek közül, amelyek már a viszonylag rövid, kétéves kanadai kinttartózkodást is sikerként élik meg, egyfajta befektetésként a gyerekeik jövőjébe. Hajni még egy évvel ezelőtt, mikor firtattam, vajon előbbre tudott-e jutni azzal, hogy Kanadában töltöttek két évet, azt felelte, hogy nem igazán jutottak egyről a kettőre, vagy, ahogy ő fogalmazott, *„inkább csak egy helyben toporgunk”.* Legutóbb, néhány hete, mikor

megkértem, hozza már magával a két nagyobbik gyereket, hogy beszélgethessek velük is, kiderült, hogy a gyerekek kapcsán már egyértelműen sikertörténetnek látja Kanadát. Tizenöt éves lánya most kezdte a középiskolát, ő csak egy osztállyal maradt vissza, miután hazajöttek Kanadából, *„mert okos lány és hamar le tudta tenni a különbözeti vizsgát”*. Az első időszakban ő is nehezen szokott vissza a helyi általános iskolába, mert mind a tanárok, mind az osztálytársai nehezen fogadták vissza, nem tetszett nekik, hogy *„más lett, mint a többiek”*, neki márkás cuccai voltak, amazok meg szegényesen jártak iskolába. Most a közeli kisváros szakközépiskolájába jár, szereti, pincérnek tanul, és azt tervezi, ha végez, Angliába megy majd dolgozni, mert ugye már tud angolul, Anglia meg tetszik neki, mert látja a Facebookon a képeket, amiket az ott élő rokonai posztolnak, meg mesélnek róla, az anyja egyik testvére is nemrég jött haza Liverpoolból, ő is csak jókat beszélt Angliáról.

Hajni nagyfia 18 éves, és bár a kétéves torontói tartózkodás miatt két évvel később fejezte be itthon az általános iskolát, most a helyi szakiskolában tanul, hegesztőnek. Azt tervezi, hogy a szakvizsga után még két évet lehúz a suliban, hogy letegye az érettségit is, mert azzal hegesztőként majd jobban tud keresni. Néhány évet itthon szeretne dolgozni, hogy megszerezze a szükséges szakmai tapasztalatot, amivel aztán majd Hollandiában vagy Németországban jól fog tudni keresni. Legalábbis helyi tanárai ezt tanácsolták neki. Kanadáról azt mondja, hogy a *„torontói kaland egy élmény volt, teljesen más az a világ, mint amit itthon lát az ember”*. Mikor hazajött, utált visszamenni az iskolába, mert 14 évesen visszatették a 12 éves gyerekek közé, ugyanabba az évfolyamba, ahonnan elment. De muszáj volt mennie, *„Anyá kiverte belőlem a nyolc osztályt”*. Volt egy pillanat, amikor minden anyai szigor ellenére is majdnem kimaradt: szaktanári intőt meg egy egyest kapott negyedikben a helyi iskola angoltanárától, mert ki merte javítani az órán, hogy nem úgy mondják helyesen az egyik angol szót, ahogy a tanár használta... Később rendeződött a viszonya ezzel az angoltanárral, és az iskolában is megtalálta a módját, hogy ha nem is az órákon, de legalább a szünetekben a saját korosztályával lógjon. Mikor afelől faggatom, hogy mégis, mit hozott magával Kanadából, akkor kis gondolkodás után azt feleli: *„szerintem azt, hogy kulturáltabb lettem. Szebben beszélek, választékosabban. Jobban bánok az emberekkel. Ott mindenkit egyenlőnek kezeltek, én se fikázok már senkit a haverok közül, meg ilyenek”*.

Hajni maga így összegezte nekem Kanada „hasznát”, miután maga is végighallgatta a gyerekeivel való beszélgetésem.

„Azért mégse igaz, amit itt a polgármesterék mondanak, hogy semmire nem jutottak a cigányok a kanadai sztorival. Csak felfogás kérdése, hogy ki mit hozott haza. Azért szerintem, aki kint volt, az már a gyerekeinek egy jövőt adott a kezébe. Mert lehet, hogy itthon nem lesz jó, mikor visszajönnek, de később, egy szakmával a kezükben, majd jobban fognak tudni boldogulni. Meg már alapból megvan a nyelvtudásuk. És az, hogy ők látták azt a világot is, meg ezt az otthonit is, össze tudják hasonlítani a kettőt. Úgyhogy mégiscsak adtunk valamit a kezükbe, hogy egyszer majd jobb életük legyen”.

Gyári munkásként Angliában – áttelepedő mobilitás

Az utóbbi időszakban a szenthalmi romák szemében Anglia az a hely, ahol, ha az ember *„életvitelszerűen él és dolgozik”*, akkor a legnagyobb az esélye arra, hogy *„előbbre jut az életben”*.

A 2004-es európai uniós csatlakozás óta több mint egymillió közép-kelet-európai talált munkát Nagy-Britanniában (Ciupijus 2011). Magyarországról megközelítőleg 3-400.000 ember telepedett le az Egyesült Királyságban (Kováts–Papp Z. 2016). Ennek ellenére a romáknak a csatlakozást követő új, szabad EU-s térben való mobilitását vizsgáló kutatók rámutattak arra, hogy a közép-kelet-európai romák esetében valójában nincs szó „szabad mobilitásról”, az olyan korlátozó migrációs vagy mobilitási rezsimek és azok ellenséges politikája és retorikája miatt, amelyek veszélyt látnak az e térségből érkező, szegény és szakképzetlen(nek vélt), elsősorban romániai és bolgár, „segélyturizmusra utazó”, „parazita”, a befogadó országok „nagyvonalú ellátórendszerén élősködő”, vagy éppen az ottani, „őshonos” munkásosztály munkáját elvevő bevándorló romákban (Yıldız–De Genova 2017, Yuval-Davis et al. 2017, Kóczé 2017, Nagy 2018, Van Baar 2017).

Számos alacsonyan képzett roma számára, akik hazai társadalmaikban évszázados, (vélt) „etnicizált sötét bőrszínük” alapján elszenvedett rasszista megkülönböztetés (Grill 2017) közepette próbálják élni mindennapjaikat, az Angliába elvándorlás menekülést jelentett e címkézés és stigma elől.²¹ Ezzel párhuzamosan azonban kitette őket egy másikként kategorizálásnak: nevezetesen az alsóbbrendű „kelet-európai migráns” megbélyegzésnek (Grill 2017), amely többnyire a képzetlen, rugalmas, olcsó, kihasználható és könnyen helyettesíthető munkaerő szinonimája. Bár a közép-kelet-európai bevándorlókat az angol közbeszéd sokáig az „őshonos brit munkásosztályra” leselkedő veszélyként kezelte (kezele), akik elveszik az angol állampolgárok munkáját és segélyét (MacShane 2018), a valóságban a munkástoborzó ügynökségek preferálják a közép-kelet-európai migránsokat. Ezek az munkaközvetítő „édzsenszik” (*agency*) rendre hangsúlyozzák, hogy milyen jó munkások a Kelet-Európából jövők, és hogy ezek az alacsonyan fizetett, alacsony státuszú, mobil emberek éppen azokat a réseket töltik be a helyi munkaerőpiacon, amelyekben az angol munkásosztály már nem hajlandó ennyi bérért dolgozni.

Az angliai bérek azonban, amelyekről az észak-magyarországi romák beszámolnak, még mindig legalább háromszor magasabbak, mint az otthon elérhető kereseteik. Ezért cserébe azonban sokszor napi tíz-tizenkét órában, kizsákmányoló körülmények között kell dolgozniuk (lásd még EHRC 2010). Mivel pedig

²¹ Nem minden magyarországi roma tudja elkerülni, hogy ne ragasszák rá a „kelet-európai roma” stigmatizáló kategóriáját. Azok a tradicionálisabb csoportokhoz tartozó romák (beás vagy oláh cigányok), akik még beszélnek a romani nyelvet, és akik közül sokan a romániai romákkal közös, a helyi médiában rossz hírnévvel rendelkező lakónegyedekben élnek Anglia nagyobb városaiban, gyakran meséltek nekem arról, hogy milyen hátrányosan érinti őket ez a stigma, amikor például egy állásra jelentkeznek, és ott kiderül a lakcímük.

ilyen hosszúak a munkanapok, idejük jelentős részét munkatársaik között, azaz a többi magyarországi bevándorló romával vagy más közép-kelet-európai munkás között töltik a munkahelyükön, ami nem teszi lehetővé, hogy megtanulják a nyelvet, vagy kapcsolatba kerüljenek a helyi britekkel (lásd szintén EHRC 2010). Az angliai migrációval foglalkozó tanulmányok szerint mindezen körülmények miatt ez a fajta munkavállalás inkább zsákutca, mintsem a felfelé irányuló társadalmi mobilitást segítő stratégia (Ciupijus 2011). Saját etnográfiai eredményeim azonban ennek a tézisnek ellentmondanak.

Amennyiben ugyanis úgy tekintünk a földrajzi mobilitásra, a külföldi munkavállalásra, ahogyan azt az angol gyárak gyártósorain dolgozó informátoraim, a kutatásomban részt vevő észak-magyarországi roma ismerőseim teszik, azaz mint egy tág értelemben vett lehetőségre, amely eszközként szolgál a család számára egy jövőbeni „*jobb élet*” megteremtéséhez és a gyerekek jövőjének biztosításához, akkor kiderül, hogy számukra ez a pillanatnyilag rendelkezésre álló egyedüli remény a társadalmi mobilitás elérésére.

Robika története tökéletes illusztrációja ennek. Robika, aki ugyan csak általános iskolai végzettséggel, de tekintélyes veleszületett intelligenciával és egyéb hasznos készségekkel megáldva járta ki az élet iskoláját (Pulay 2017), sokáig sikeres kisvállalkozó volt otthon egy ócskavassal kereskedő családban. A gazdasági átalakulás és a szakmáját érintő új szabályozások következtében azonban a kétezres évek elejétől már nem volt fenntartható a vállalkozása. Bár számos területen próbálkozott alkalmi munkával vagy újabb vállalkozással, nem volt fizetőképes kereslet arra, amit kínált. Hasonló helyzetben levő üzlettársai közül a szűkülő észak-magyarországi jövedelemszerző lehetőségek miatt többen kezdtek Ausztriába ingázni, építőipari segédmunkát vagy betanított munkát vállalni. Robika baráti és rokoni hálózatának azon tagjai, akik nem akarták hátrahagyni a családjukat, inkább Kanadába mentek, majd miután menedékkérelmük visszautasítását követően kitoloncolták őket onnan, az Egyesült Királyságba utaztak. Ahhoz, hogy valaki az Egyesült Királyságban tudjon dolgozni, kell némi kezdőtőke, megtakarítás, amiből az ottani albérlet két-három havi kaucióját ki lehet fizetni. Amíg Robika Kanadából visszatérő barátainak rendelkezésére állt ez a pénz a torontói keresetükből maradt megtakarítások formájában, addig Robika felélte minden korábbi tartalékát azokból az időkből, amikor a vállalkozása még jól ment.

Öt éve ismerem Robit korábbi terepmunkáimból. Megismerkedésünk idején, 2012 táján kezdett el terjedni Robiék környékén meg főként romákból álló kapcsolati köreiben a „migráció kultúrája”: az a hiedelem, hogy a boldogulás, megélhetés egyetlen eszköze a migráció maradt. Ekkoriban azon gondolkodott, hogy roma barátait követve Kanadába megy, hogy kiszabadulhasson az akkor e vidéken elburjánzó fajgyűlölet szülte etnikai csapdából, és megragadja a kanadai lehetőségeket. Hosszas vívódás után azonban meggondolta magát.

„Rájöttem, hogy nem akarom azt a példát mutatni a fiamnak, hogy az apja egy menekült. Nem akarok egy senki lenni egy idegen országban, aki egy szót nem beszél

angolul, amíg itthon még valaki vagyok [saját társasági köreiből Magyarországon]. Meg nekem nem jött be ez a dolog, hogy refudzsi legyek. Olyan vagy Kanadában, mint a zsidók: kapsz egy csillagot, oda mehetsz csak, ahová mondják”.

Így hát a kanadai kivándorlás helyett egyelőre megpróbált minden (törvényes) jövedelemszerzési lehetőséget fellelni Magyarországon, amely nyolc osztályt végzett romaként elérhető volt a számára.²² Amikor azonban néhány év után úgy érezte, hogy itthon bezárult előtte minden lehetőség, úgy döntött, hogy szerencsét próbál Angliában. Voltak bevándorló, távoli rokonai, akiket még otthonról ismert, egy nagy angol ipari városban – ők adtak neki szállást az első két hónapban. A szállásért cserébe fizette a lakás bérleti díjának felét és az étkezések egy részét. Ez a tehermegosztás kölcsönösen előnyös volt mindaddig, amíg a felek egyszer csak úgy nem kezdték érezni, hogy a másik visszaél a bőkezűségükkel. Szerencsére ekkorra már Robika ügynökségi munkásként (vagy ahogy ő mondja, a többi romával együtt: „*édzsenszi wörker*”-ként) állást kapott egy élelmiszergyárban, és készen állt saját lakást bérelni, ahova néhány hónap elteltével már ki tudta hozni feleségét és két gyerekét is. Néha, amikor éppen terepmunkán náluk laktam, próbáltam óvatosan faggatni, vajon nem visszalépés-e neki ez a helyzet ahhoz képest, hogy otthon respektált, független vállalkozó volt. Egy ilyen alkalommal, sokatmondóan felém fordulva, próbálta megértetni velem, hogy gondolkodik ő:

„Az biztos, hogy nem ez álmaim állása. Nem mondhatom, hogy *kerelo*, amit csinállok, mert nem mi csináljuk a pénzt, itt csak a munkát végezzük el másnak... Itt a főnök mondja meg, mit csinálj. De ettől mi még ugyanúgy romák vagyunk: ugyanúgy élünk, azokkal a törvényekkel, mint otthon. Nem vagyok ugyan a magam ura itt a gyárban, a gyártósor mellett, de nem is vesztettem el a romaságomat. Nem lettem szolgálékú.”

Tavaly nyáron néha panaszkodott nekem Robika, hogy „*ami sok, az sok*”, és hogy elege van abból, hogy a litván munkavezetője kedvére ugráljon, aki mindig előnyben részesíti a litvánokat, és a többiektől várja el a legkeményebb, legfárasztóbb fizikai munkát. Szavait rövid időn belül tett követte: ügynöksége segítségével talált egy másik, fizikailag kevésbé megterhelő munkát ugyanazért a (minimál) bérért, amit a korábbi gyárban kapott.²³ Mivel Robika jó munkás, és az új üzemben is

²² Robika környezetében akadtak, akik elkezdtek „kamatos pénzzel” foglalkozni otthon: 50-100%-os uzsorakamatra kiadni pénzkölcsönt szegényebb helyi családoknak. Robikának azonban ez nem számított „jó életnek”, annak ellenére, hogy bizonyára belevághatott volna egy ilyen vállalkozásba, kiterjedt kapcsolathálózata és jó üzleti érzéke révén. „*Én olyan életet akarok, amiben nyugodtan hajthatom a fejem a párnára és nem kell attól félnem, hogy melyik éjjel jönnek rám a rendőrök*”. (Magyarországon a 2012-es új Büntető törvénykönyv bűncselekménnyé nyilvánította az egyszerű uzsorázást is.)

²³ Munkahelyváltásának oka, hogy a Brexit népszavazást követően (2016. június), amikor Anglia az EU-ból való kilépésre szavazott, a gyár vezetői a kelet-európai munkásokkal szemben meg-

keményen dolgozott, a három hónapos próbaidő után előléptették szerződéses dolgozónak, ami biztosabb pozíciót és magasabb fizetést jelentett az ügynökségi munkásokéhoz képest.

A globális munkaerőpiac átalakulásának egyik fontos elemét Nagy-Britanniában a neoliberális, késő modern, globális kapitalizmus korában a munkásokat kiközvetítő ügynökségek létrejötte képviseli. Ezek az ügynökségek csökkentett bérű munkaerőt toboroznak a nagyobb gyáraknak, amelyek a minimálbérrel fizetett, olcsó, rugalmas és könnyen lecserélhető munkaerőnek köszönhetően képesek globális szinten versenyképesek maradni. Az EU-s szabályozás értelmében az ügynökségi dolgozókat egy meghatározott idő elteltét követően a gyár belső állományába, alkalmazásba kell(ene) venni. Az ügynökségi dolgozók helyzete a munkaerőpiacon sokkal bizonytalanabb, mint egy bejelentett, magával a céggel szerződésben álló munkásé. Azonfelül, hogy az előbbieket alacsonyabb fizetést kapnak a munkájukért, ráadásul még állandó készenlétben is kell lenniük, és az ügynökség rendelkezésére állni arra az esetre, ha szükség lenne a munkájukra a gyárban. Az ügynökségi munkások többsége rendszertelenül jut munkához, általában szezonálisan; heti, vagy rosszabb szezonokban havi pár napot tudnak csak dolgozni, főként olyan időszakokban, amikor a gyár termékére való piaci kereslet növekedése miatt a bejelentett munkásokon felül többletmunkaerőre is szükség van.

Míg Robika magyarországi roma barátai szívesebben maradnak ügynökségi dolgozók, mint mondják, a rugalmasság miatt, addig Robika büszke arra a ritka státuszra, amit kivívott magának azzal, hogy szerződéses gyári munkás lett. Büszkeségét jelzi, hogy néhány hónappal ezelőtt egy rövid üzenetben újságolta el nekem: a gyárban mind jelképesen, mind anyagilag megjutalmazták kiváló munkájáért. Messenger-üzenetében mellékelte egy fotót, amin egy pezsgő, egy doboz Lindor csokoládé és egy oklevél állt, mindez a büszke ünneplés szimbólumaként, és leplezetlen elégedettséggel írta: „*ez az új gyűjteményem*”. Az „elismerő oklevélnek” nevezett dokumentumon az állt: „Cégünk szerencsés, hogy rád talált, ideális alkalmazott vagy, aki kiemelkedően teljesít! Köszönjük az elkötelezettséged és a kemény munkád. Jobbak vagyunk veled!”²⁴

különböztetően kezdtek bánni, jogtalan előnyökben részesítve a kevés számú angol munkást (akik szinte kizárólag csak művezetői pozícióban voltak jelen az üzemben). Robika akkor határozta el, hogy ott fogja hagyni a gyárat, mikor közvetlen a népszavazás után, egy nemzeti ünnepnap előtt közölték vele, hogy neki meg a román kollégáinak az ünnepen is be kell jönniük dolgozni. Mikor rákérdezett, hogy akkor legalább ugye túlórapénzt kapnak, merthogy munkaszüneti napon ez jár, a menedzsere közölte vele, hogy mostantól ez a szabály már csak az angol állampolgárookra vonatkozik, és ha ez neki nem tetszik, akkor másnap nem kell bejönnie. Amikor Robika megpróbálta román kollégáinak szolidaritását megszerezni, azok azt válaszolták neki: „*Sajnálom, testvér, nem engedhetjük meg magunknak, hogy elveszítsük a munkánkat. Itt annyit keresünk egy hét alatt, amennyiből a családunk otthon egy hónapig megél. Otthon sokszor egy csésze kávéra se volt pénzünk. Még így is sokkal jobb nekünk itt, mint Romániában.*”

²⁴ Szimbolikus jelentősége volt annak, hogy a cégtől kapott elismerést Robika magánüzenetben, a Messengeren osztotta meg velem, és nem nyilvános posztként tette ki a Facebook oldalára. Egy más értékrendben, magyarországi roma barátai szemében a bér munka alacsony presztízzsel bír

Robika Angliában keményebben és nehezebb, kizsákmányolóbb körülmények között dolgozik, és a munkája minden presztízst nélkülöz, lakáskörülményei rosszabbak, mint otthon voltak. Mégis úgy gondolja, hogy Angliában élni számára sokkal előnyösebb, mint Magyarországon.

„Nem egy visszalépés az, hogy most gyári munkás vagyok. Az a szégyen, ha otthon 56 ezer forintért árkot kell ásnod [köz munkásként], nem az, hogy itt 400 ezerért takarítol meg gyárban dolgozol. Kijöttünk külföldre, valahogy el kell kezdeni. Most még csak ez jutott [a futószalag melletti alacsonyan fizetett munka, bevándorlók között]. De nem aggódom, vannak terveim. Össze szeretnék gyűjteni annyi pénzt, hogy legyen egy kis üzletem... egy kis boltom, ugyanúgy, mint otthon. Csak a nyelvvel így hátrányban vagyunk, hogy nem beszélünk angolul, ami a többi migránshoz képest is hátrány, például itt vannak a pakisztániak, akik a környék legsikeresebb üzletemberei. De ez még mindig sokkal jobb élet, mint ami otthon volt. Itt van munka, nem kell iskolád legyen ahhoz, hogy dolgozhass. A gyerekeim jó oktatást kapnak, ha akarnak, tovább tudnak tanulni. Magyarországon egy olyan roma, aki nem tanult [érettségi nélkül van], mit tud csinálni?! Maximum 80–100.000 forintot keresni. Az meg mire elég?? Itt legalább a munkából meg lehet élni... Nem szeretnék már hazamenni. Azt nem mondom, hogy soha, mert mi olyan szót nem ismerünk, hogy soha. Jön egy hirtelen változás, bármi közbejöhet. De amíg van munka, megélhetés, addig maradunk...”

Transznacionális „vendégmunkások”

A szakképzetlen, alacsonyan iskolázott, munkavállalói korú rétegből azok a transznacionális mobil munkások vannak a legkiszolgáltatottabb helyzetben, akik még a rokonsági hálózat nyújtotta „migrációs burokkal” (Sik 2005) sem rendelkeznek, vagyis akiknek nincsenek olyan már külföldön élő rokonai, mint a fentebbi három esetben, akik segíteni tudnának munkát és szállást találni egy idegen országban. Ez a réteg az utóbbi néhány évben az ún. toborzók vagy informális munkaközvetítők segítségével jut külföldi munkalehetőséghez az Európai Unión belül. Az alábbi toborzótörténet ennek a rétegnek a tipikus mobilitási útját illusztrálja.

Laló nyugdíjas édesapja élete nagy részét szakmunkásként, kemény fizikai munkával töltötte, hol itthoni gyárakban, hol meg, még a szocializmus alatt, a Szovjetunió különböző iparvárosaiban, kölcsönmunkásként dolgozva. Laló maga is apja nyomdokaiba kezdett lépni, mikor a nyolc osztályt elvégezván, itthoni alkalmi munkák után, amikből épphogy csak el tudta tartani magát, úgy döntött, elfogad egy ismerőse által ajánlott külföldi munkalehetőséget. Az ismerős Hollandiába

(Stewart 1997), az itt elért sikert elismerés nem övezi, annak ellenére, hogy a szocializmus idején a gyári bér munkából származott a legtöbb magyarországi roma háztartás elsődleges és rendszeres bevétele.

vitte ki, egy étterembe, ahol Lalónak napi 12–14 órában kellett mosogatnia és takarítania, amiért 1000 eurót kapott cserébe. *„Hogyha kiszámolta az ember, ez havi 300.000, vagy napi 10.000 forintra jött ki. Itthon, nyolc osztállyal, mikor tudtam volna ennyit keresni?!”,* indokolja nekem, miért vállalta a gyakorlatilag szabadság nélküli, fizikailag kimerítő, nehéz munkát. Három hónap után azonban „megjött az esze”, mondja, miközben visszaidézi, hogyan fogott bele a munkaközvetítésbe ahelyett, hogy ezzel a monoton és sehova sem vezető mosogató munkával tönkretette volna az egészségét.

„Amikor kint voltam, rájöttem arra, mi pénz van abban, hogy az embereket csak kihordják dolgozni. Azért is jár a pénz, ha az ember szól valakinek, hogy van munka. Az útiköltségből is jár a pénz; mindenkől jár a pénz. Már attól is jár, akit elintéznek, akinek a munkát intézik. Amikor engemet is kivittek, nekem is pénzt kellett adnom azért, mert munkát intéztek. Ez nem baráti alapon megy, ez pénzért működik. Ötvenezer forintot kellett leadnom az első fizetésemből, plusz a kocsit is nekem kellett fizetnem. Az úgy volt, hogy kölcsönadtak, amit rendeznem kellett az első fizetésemből. És akkor rájöttem arra, hogy miért is ne csinálhatnánk mi is ezt... és akkor elkezdett ezzel foglalkozni a családkunk”.

Lalóék négyen vannak a szűk családjukban, szüleivel és egy felnőtt lánytestvérével. Mivel Laló szülei vegyes házasságban élnek (a szakmunkás apa [nem roma] „magyar”, míg a háztartásbeliként otthon dolgozó felesége roma), Laló „félcigánynak” mondja magát, hozzáfűzve, hogy ez külföldön (legalábbis az általa ismert holland munkahelyeken) semmit nem számít, ott csak az a lényeg, hogy jól tud-e az ember dolgozni. A munkaközvetítéssel járó családi munkamegosztás a következő: Laló, édesapja kapcsolatait megmozgatva, illetve Facebookon keresztül toborozza a potenciális külföldi munkavállalókat azoknak a hollandiai, valamint németországi cégeknek, akikkel kapcsolatban áll. Ez a network alapvetően abból a holland székhelyű, egy kínai család tulajdonában lévő étteremláncból és az ide szállító húsipari gyárakból áll, akikkel Laló még akkor került kapcsolatba, mikor Hollandiában az egyik ottani éttermüknek dolgozott. Azóta is jó kapcsolatot ápol a hollandiai főnökkel, akinek – édesapja segítségével – szállítja az olcsó, mert szakképzetlen és idegen nyelvet nem beszélő munkaerőt Magyarországról.

„Én leadom édesapámnak a címet, hogy hova kell vinnie az embereket, ő meg csak beüti a GPS-be, és egyenesen megyünk az étterem vagy a gyár biztosította munkásszállásra. Onnan meg már egy kisbusszal a cég viszi az embereket másnap dolgozni. Így apámnak se kell már többet fizikai munkát végeznie – végül is nyugdíjas, harminc évet ledolgozott, a legdurvább körülmények között, sokszor távol a családjától”, meséli Laló, hogy mi a munkamegosztás köztük.

Laló általában – egy jó hónapban – harminc embert tud toborozni, de még egy rossz hónapban is megvan a tíz fő, akiket kiközvetít a holland főnöknek. *„Végül*

is ugyanazt csináljuk, mint a nagy munkaközvetítő cégek, csak ők jóval több pénzt leszednek az emberekről”, indokolja nekem, miért nincs semmi különös abban, amivel foglalkoznak. Laló munkája több lépésből áll. Ahogy a holland vagy német főnök szól, hogy van munkalehetőség, meghirdeti azt a Facebookon. Ezt követően telefonon lebeszéli a munka paramétereit és a kiutazás feltételeit az itthoni jelentkezőkkel. Azt már a telefonbeszélgetésből érzi, mennyire megbízható az ember, ezért általában csak olyanok kiközvetítését vállalja, akikről úgy érzi, nem fogják őt a kinti cégnél cserbenhagyni. *„Ha megbízhatónak találom az embert, akkor elmegyek érte, és elhozom ide a városba, mert innen szoktunk indulni. És ugyebár, sokan közülük pénz nélkül próbálnak meg elindulni, és ilyenkor jön be a képbe a lánytestvérem*”. Laló húga kamatos pénzt ad a Hollandiába vagy Németországba kiutaztatott mobil munkásoknak, százszázalékos kamatra. Általában százezer forintokat szoktak kérni ezek a potenciális, transznacionális vendégmunkások az útiköltség fedezésére, meg arra, hogy távollétükben itthon is tudjanak valami pénzt hagyni a családjuknak. *„En ezt tudom megcsinálni csak, ezzel tudok a családnak segíteni”*, mondja Laló húszas évei elején járó húga, aki egy kicsi gyermeket nevel otthon, miközben férje az otthonuktól 150 kilométerre jár dolgozni, napon-ta ingázik, mert bár többet hozna a konyhára a külföldi munka, nem hagyja itt a családot egy picit babával.

Laló elmondása szerint átlagban havi nettó ötszázezer forintot tud keresni a munkaerő toborzásából. Ez az összeg egyrészt a kinti vállalkozótól jön, akinek szállítja a munkásokat, másrészt maga a munkás is lead neki 50.000 forintot az első havi fizetéséből, cserébe a munkalehetőségért.

„Attól is függ, hogy válik be az ember kint a munkában. Mondjuk, megegyezünk 1000 euró havi bérben a holland főnökkel. De ha beválik az új munkás, akkor kaphat a főnöktől akár 1300 eurót is. És akkor nekem esik le ez a plusz 300 euró is, amellet, hogy minden új ember után fejpénzt kapok a főnöktől”.

Édesapjának már kicsit kevesebb, közel háromezrezer forint tiszta haszna marad a szállításból, míg húga nagyjából százezret tud magának megtartani a kamatos pénzkölcsönzés profitjából. A közel négy éve működő családi vállalkozás tehát minden résztvevőnek hasznot hajt, kinek-kinek azonban másfajta. A Lalónál lecsapódó jövedelem gazdájának lehetőséget teremtett arra, hogy legyen valami „jövőbeli kilátása”:

„En annak idején, mikor kint dolgoztam Hollandiában, semmire nem jutottam, csak megokosodtam. És a megokosodásból arra jöttem rá, hogy nem megyek fizikailag tönkre, inkább toborzom az embereket. Azóta, hogy ezzel foglalkozok, lakást vettem, autóm van, ami azt jelenti, hogy az embernek van kilátása. A mai világban már a jogsi is egy szakma”.

Laló apja a fia alvállalkozója, személyszállítója, ennek megfelelően csak a felét tudja megkeresni annak, amit fia nyer a toborzásból. Ez is nagy segítség azonban az idős embernek ahhoz, hogy minimális nyugdíját kiegészítse, és ne legyenek napi megélhetési gondjai. Ugyanez érvényes Laló húgára is, aki a családja jövedelmét pótolja ki azzal, hogy besegít Lalónak a munkaerő kiutaztatásának kamatos kölcsönrel való előfinanszírozásába.

De vajon ez a toborzókon keresztül szerzett külföldi vendégmunka-lehetőség milyen mobilitási esélyt jelent maguknak a mobil munkavállalóknak? Lalóék családi vállalkozásának tapasztalatával teljesen egybecseng az általam az elmúlt egy évben megismert nyolc hasonló típusú, családi vagy egyéni informális vállalkozás keretében végzett munkaközvetítőnek a beszámolója, amely szerint főként az ország legszegényebb megyéiből, Szabolcsból, Borsodból vagy Hajdú-Bihar megyéből jelentkeznek legtöbbször a toborzók külföldi munkaajánlatára. Onnan, ahol alig van munkalehetőség, különösen a szakképzetlen, roma munkásoknak. Az egyik „toborzó” magával hozott az interjúra egy hollandiai építőipari céghez kijáró betanított munkást, nyilvánvalóan annak illusztrálására, hogy ő bizony nem kihasználja, inkább segíti a kiszolgáltatott helyzetben lévő szegényeket. A roma munkás a következőképpen fogalmazta meg, miért vállalja a sokszor fizikailag rendkívül megterhelő, a helyi, holland munkások bérének majd feléért végzett kemény munkát.

„Itt ezen a vidéken rengeteg fiatal és középkorú ember akar kimenni dolgozni. Szakma nélküli emberek, nyelvtudás nélkül, akik bármilyen legalja munkát hajlandók elvégezni, ha megfizetik őket érte. Itthon ugyanis akármennyit dolgoznak, nem tudnak haladni. Külföldön még ez a legalja munka is jobb, mintha itthon a Kösziben dolgoznának, vagy a furikot [talicskát] tolnák, látástól vakulásig, napi ötezer forintért. Kint legalább megkeressük az 1000 eurót. Hol tud egy tanulatlan roma ember Magyarországon ennyit keresni?! Sokan úgy tervezzük, hogy csináljuk ezt a kemény életet még néhány évig, nagyjából kéthavonta ingázva a család és a külföldi munkahely között, aztán mikor kicsit megkapaszkodott a család, lesz saját fedél a fejünk fölött, megadtuk az adósságokat, akkor majd itthon próbálunk meg újra munkát keresni. Hátha addigra már itt is jobb lesz a helyzet”.

Konklúzió helyett – miként fonódik össze a térbeli és a társadalmi-gazdasági mobilitás?

A globális kapitalizmus neoliberais rendszere arra bátorítja az észak-magyarországi szegényeket, hogy a fejlettebb nyugati társadalmakban keressék a társadalmi mobilitás esélyét, abban reménykedve, hogy földrajzi mozgásuk révén jobb gazdasági körülményeket és a gyermekeik számára több lehetőséget rejtő jövőt találnak. Az észak-magyarországi, gazdaságilag visszamaradott régióból származó romák többsége számára a társadalmi mobilitás keresése egy otthon-orientált,

Magyarországra tekintő vállalkozás, amint azt az utolsó, külföldi vendégmunkás-történetek mellett Hajni kanadai sztorijának értelmezése is mutatta. Van azonban számos roma, aki a térbeli mobilitásban látja az egyetlen kiutat abból az „etnikai csapdából”, amely Magyarországon végtelenül leszűkíti az esélyeket arra, hogy a vágyott társadalmi mobilitást elérhessék, hiszen korábbi tapasztalataik arról győzték meg őket, hogy egy iskolázatlan roma számára a saját szülőhazájában „*nincs élet, nincs jövő*”. Míg az elvándorlók egyik csoportja az ismétlődő, periodikus transznacionális mobilitásban vesz részt, addig a másik csoport az áttelepedés stratégiáját választotta.

Bát a roma migránsok és menedékkérők mozgásterét korlátozzák a befogadó országok munkaerőpiacának struktúrái, a munka iránti kereslet jellegzetességei, valamint az érvényben lévő mobilitási rezsimek, e kényszerítő struktúrák között is találnak módot arra, hogy helyzetükön valamelyest javítsanak a földrajzi mobilitás révén. A külföldön dolgozó roma gyári munkások új pozíciójukat jobbnak tekintik ahhoz képest, amit az otthoni társadalomban betöltöttek, annak ellenére is, hogy – sok közép-kelet-európai bevándorlóval együtt – a formális munkaerőpiac „informalizált”, legalsó, legkiszolgáltatottabb helyzetű szegmensében koncentrálnak.

A transznacionálisan mobil alanyok szemszögéből nézve a társadalmi mobilitás jóval összetettebb jelentéssel bír, mint pusztán a fizetési vagy a szakmabeli előmenetel. Legtöbb informátorom esetében térbeli mobilitásuk „kényszerű választás” (Widmer et al. 2010:114) volt, az egyetlen mód arra, hogy egy jobb életet élhessenek valahol, ahol a képzetlen munkaerő számára nagyobb bőségben áll rendelkezésre munka, és ahol elképzelt és remélt jövőjük fókuszában gyermekeik, a felnövekvő nemzedék áll.

Az általam vizsgált elvándorlók jövőközpontú projektjében fontos, hogy a külföldi munka, legyen bármilyen nehéz is, jelentősen jobb béreket kínáljon, mint az otthoni. Ez ad nagy értéket a földrajzi mobilitásnak – maga az elvégzett, kizsákmányoló munka csak egy szükséges rossz, egy eszköz jövőbeli céljaik eléréséhez. Emellett azonban a transznacionális mobilitás, elsősorban a Kanadában élő menedékkérők esetében, nagy árat követel, és komoly érzelmi veszteségekkel jár. A gyerekek jobb jövőjének érdekében azonban sokan hajlandóak megfizetni ezt az árat.

Bár a domináns politikai és társadalmi közbeszéd Angliában és Kanadában a prekariátus migrációját egyaránt problémának, „segély-turizmusnak” vagy „kamu” menedékkérésnek tekinti, valójában ezek a nemkívánatos, alacsony képzettségű bevándorlók – miközben egy jobb életet keresnek gyermekeik számára – rugalmas és olcsó munkájukkal hozzájárulnak a globális tőke növekedéséhez. Amint etnográfiai esettanulmányaim mutatják, a földrajzi mobilitás pusztán megvalósításától fogva ezek a migránsok nem tekinthetők a kapitalista erők passzív áldozatainak, hanem inkább a „low-end globalizmus” aktív szereplői, akik mindig találnak mozgásteret ahhoz, hogy javítsanak társadalmi-gazdasági helyzetükön, még egy nagy egyenlőtlenségekkel jellemezhető globális erőviszony-rendszerben

is. A gazdaságilag hátrányos helyzetű Észak-Magyarországon a szegényeknek ez a „láthatatlan” transznacionális mobilitása egyfajta pufferként is szolgál (Portes 2010b) a krónikus mélyszegénységgel szemben, ahogy az egyéb informális jövedelemtermelési tevékenységeik is (MacDonald 1994).

A fenti esettanulmányoknak számos más konklúzió mellett egy fontos közös tanulsága van, annak ellenére, hogy a történetek különböző társadalmi kontextusokba ágyazódnak. Ez pedig az, hogy a „feleslegesnek” vagy „tartalék munkasegnek” címkézett „szenvető tömeg” (Bauman 2003), köztük a tartósan munka nélküli kelet-európai romák népes hada (Pulay 2017), mint tanulmányom több főszereplője, nem a globális kapitalizmus engedelmes bábja, hanem aktív társadalmi aktor, aki még a legnagyobb bizonytalanság közepette is törekszik valamennyi autonómiára és egy jobb jövőre. Ennek elérésében pedig leginkább saját erőforrásaira, köztük is támogató rokonsági kapcsolathálójára számíthat.

A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából¹

Bevezetés

Esettanulmányomban roma családok migrációs stratégiáit mutatom be, arra keresve a választ, hogy ki miért és hova indul el külföldre munkát vállalni. Az országosan reprezentatív kutatások szerint a migrációs aspirációk tekintetében nincs különbség romák és nem romák között (Sik–Szeitl 2017), és azt is tudjuk, hogy a nyugat-európai országok felé irányuló munkavállalási célú roma migráció időbeli dinamikája is a többségi mintát követte (Vidra 2013a). A migrációs minták azonosításakor egyfelől a migrációt kiváltó (azt lehetővé tevő és korlátozó) strukturális kényszerek, másfelől a társadalmi kapcsolatok, gazdasági erőforrások, illetve a képzettség, készségek, azaz a migrációs képesség (*migration capability*), valamint a migrációs törekvésekhez (*migration aspiration*) kapcsolódó elképzelések, szándékok vizsgálata szükséges (De Haas 2014, Váradi et al. 2017). Más oldalról megközelítve: a különböző társadalmi kapcsolatokból szövődő hálózatok közötti különbségeket meghatározza az abban részt vevők társadalmi státusza, illetve az, hogy milyen más kapcsolatokat (intézményeket) képesek még mobilizálni (De Haas 2010). Tanulmányom fókuszában az eltérő társadalmi kapcsolatok és az ezekből formálódó, dinamikus változó és az adott helyzethez illeszkedő kapcsolathálózatok migrációban betöltött szerepe áll. Mindezt átszövi az etnicitás szituatív jellege, azazhogy az adott társadalmi csoport/egyén mikor, milyen helyzetekben tartja, vallja magát romának. Az a kérdés, hogy a migrációról szóló elbeszélésekben hogyan, milyen helyzetekhez kötődve jelenik meg az etnicitás, vagyis hogy az itthon romának tartott és romaként stigmatizált családok a külföldi munkavállalásról szóló elbeszéléseikben elsősorban magyar állampolgárként vagy romaként határozzák-e meg önmagukat.

A helyszín egy etnikailag hagyományosan sokszínű dél-dunántúli térségben elhelyezkedő cigányfalu. A térség gazdasága (elsősorban mezőgazdasági idénymunka és idegenforgalom) viszonylag sok képzetlen munkaerőt igényel; ebből a faluból is többen dolgoznak más települések vállalkozásainál. A falut jellemző fontos sajátosság, hogy itt évtizedek óta jelen vannak, dolgoznak olyan „tár-

¹ A tanulmány eredeti változata megjelent a *socio.hu* 2018/1-es számában. Az első és a jelenlegi szöveg lényegében azonos, de néhány változtatást végeztem, kiegészítéseket tettem.

sadalmi vállalkozók” (Keller–Rácz–Váradai 2016), fejlesztő szervezetek, amelyek a cigány családok társadalmi integrációját, mindenekelőtt az oktatási rendszeren belüli mobilitását támogatják. Mindennek ellenére, a térség települései, intézményei és a cigányfalu közötti szakadék egyre mélyebb; míg kutatóként a faluban differenciált társadalmat és sikeres mobilitási törekvéseket azonosíthatunk, a térség szemében a település továbbra is veszélyes, elkerülendő cigányfalu maradt, lakói letörölhetetlen stigmát viselnek.

Az elmúlt évtizedben, a többségi társadalom mintáját követve, a munkavállalási célú külföldi migráció a roma családok megélhetési stratégiájának is részévé vált. Tanulmányom legfontosabb állítása, hogy nem beszélhetünk „roma” migrációról, a romák államhatárokon átlépő migrációja nem etnikai alapon, hanem alapvetően társadalmi helyzet alapján szerveződik, s e társadalmi helyzetet többek között meghatározza és összefügg vele az adott család (egyén) kapcsolatrendszere. Egyfelől a falut átszövő rokonsági rendszerek, szoros társadalmi kapcsolatok és szövetvényes személyes viszonyok, másfelől a térbeli kirekesztettség, a stigmatizáltság közös megélése okán a faluban a társadalmi szerepek rendkívül összetettek (Sárkány 2000). Ez azt jelenti, hogy bizonyos társadalmi kapcsolatok felvállalása vagy éppen elutasítása, figyelmen kívül hagyása meghatározza az egyén pozícióját a lokális társadalmi mezőben, s egyidejűleg dinamizálja is a társadalmi kapcsolatok által formált hálózatokat. A változó társadalmi kapcsolatok által alakított dinamikus hálózatok rendkívül változatossá és változékonnyá teszik a helyben vizsgált migrációs mintákat. A család/egyen társadalmi helyzetén és az azt meghatározó kapcsolatrendszerén túl a migráció mintázatát (kik, miért és hová indulnak el) befolyásolja a helyi társadalom története, elsősorban a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti korábbi (gazdasági, társadalmi) együttműködés vagy annak hiánya, illetve a helyi formális és informális intézmények működése (Haug 2008).

Tapasztalataim alapján a faluban élő családok körében két jellemző migrációs minta különböztethető meg. A *magasabb társadalmi státuszú családok* kapcsolathálózata rendkívül differenciált, ők jellemzően a térség más településein élők, hasonló társadalmi helyzetben levő roma és nem roma családokkal azonos migrációs stratégiát követnek (Toma et al. 2017), és a külföldi munkavállalásról szóló történetekben magukról mint magyarokról beszélnek. Ezzel szemben a *legszegényebb roma családok* alapvetően csak zárt, etnikai alapon szerveződő hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Az itthon és külföldön egyaránt csak és kizárólag szegregált intézményekbe és élethelyzetekbe szoruló, a külföldi munkavállalás során csak az etnikai hálózatokban mozgó családok a migrációról szóló elbeszéléseikben, magukat más roma csoportoktól élesen elkülönítve (Durst 2014), de alapvetően romaként határozzák meg.

A kutató és a terep²

A szóban forgó faluba már több mint tíz éve járok vissza több-kevesebb rendszerességgel. Ismétlődő látogatásaim, az idők során kialakult személyes, némely esetben barátinak is nevezhető kapcsolataim alapján azt reméltem, hogy jelen kutatás során is egyszerű dolgunk lesz. Tévedtem. Már a terepmunka első szakaszában észrevettük,³ hogy a helyi társadalom magasabb státuszú csoportjához tartozó segítőkink igyekeznek szabályozni, ellenőrizni a terepen való mozgásunkat, hozzájuk hasonló státuszú családok felé terelve bennünket, akiknek tagjai többnyire legálisan dolgoztak külföldön, s akikről úgy vélték, hogy sikeresnek tekintett migrációs történeteket osztanak majd meg velünk. Noha a beszélgetések alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a faluban többen is érintettek a migrációhoz kapcsolódó informális/illegális tevékenységekben, amikor arra kértük segítőkinket, hogy kösenek össze minket ilyen családokkal, hirtelen senki sem tudta, ki is jöhetne szóba, s igyekeztek más mederbe terelni a beszélgetést. Segítőkink tehát megpróbálták szabályozni, hogy a kutatás során milyen kép alakuljon ki bennünk róluk és a településről, igyekeztek mindent megtenni azért, hogy a faluhoz tapadó stigmákat kutatásunk ne erősítse. Azt is hangsúlyoznom kell azonban, hogy segítőkink maguk sem tartottak fenn kapcsolatokat a migráció informális világában érintett családokkal, más rokoni hálózatokhoz kötődtek.

Ezután fordultunk a helyi intézményekben dolgozó ismerőseinkhez segítségért, s az ő közvetítésükkel sikerült eljutnunk olyan családokhoz, akik informálisan vállaltak munkát külföldön. Mindez azonban azt jelentette, hogy a felkeresett családok tagjai nem teljesen önszántukból meséltek tapasztalataikról, hiszen egy olyan ember kérte fel őket a kutatásban való közreműködésre, akinek valamilyen módon lekötöleztetjéi voltak. Részben ennek is köszönhető, hogy ezek az interjúk töredezettre, sematikusra sikeredtek, a felkeresett családok ugyanis nem meséltek többet s mást annál, mint ami a faluban az informális migrációról tudható és nyilvánosan (kifelé) megszatható.

Ebben a faluban a négy szemközti interjú idegen és a gyakorlatban megvalósíthatatlan kommunikációs formának bizonyult; a személyesnek tervezett beszélgetések alatt mindig betoppant egy családtag, rokon, ismerős, aki természetesen igyekezett bekapcsolódni a beszélgetésbe, vagy más témát vetett fel. Ezek a megmetszakitott kommunikációs helyzetek az interjúalanyokat is figyelmeztették arra, hogy miről beszélhetnek nekünk, s miről nem. A szomszédasszony vagy a házastárs megjelenése tehát egyben az információáramlás közösségi ellenőrzését jelentette. Az informalitás direkt módon nem is jelent meg a beszélgetésekben, az ehhez kapcsolódó történetek nem voltak személyesek, mindig mással estek meg.

² A módszertani alfejezet tömör összefoglalását adja egy 2017-ben megjelent tanulmányom első részének (lásd Virág 2017b:54-61).

³ A terepmunkában részt vett Fehér Katalin és Németh Krisztina. Összesen tizenkét falusi roma családhoz jutottunk el, s az ő tagjaikkal beszélgettünk.

Az informalitás takarása véleményem szerint részben önvédelmi funkciót tölt be, hiszen senki nem szeret beszélni a saját kiszolgáltatottságáról vagy illegális tevékenységeiről, részben azonban a közösség védelmét szolgálja a többségi társadalom kirekesztő, megbélyegző magatartásával szemben.

Kétféle módon szereztünk információkat arról, hogy egy-egy család hogyan és milyen mértékben érintett az informális migrációs tevékenységekben. Egyfelől úgy, hogy a különböző interjúk nagyon hasonló helyzeteket írtak le például a kiutazásról, a munkavállalásról, az adminisztratív ügyek intézéséről. Másfelől segítőkink pontosan tudták, hogy kikkel beszélünk a faluban, így az újabb találkozások alkalmával mindig értelmezték számunka az adott család helyzetét. Ezek a kiegészítő tudások, a helyi értelmezések kibővítették ismereteinket, s ebben nagy segítségünkre voltak az intézményekben dolgozók is, akik a rokonsági hálózatokon kívül állva, ugyanakkor a kiszolgáltatott helyzetben lévőkkel szembeni empátiával értelmezték, magyarázták az informalitással és illegalitással összefüggő történeteket.

Vagyis ezen a terepen az adatgyűjtés elsődleges módszere nem a négyszemkörti interjú lett, hanem a kutatási téma körül folytatott, rögzített vagy utólag lejegyzett beszélgetések, s az így nyert tapasztalatok összessége, amelyet amolyan puzzle-ként formáltunk tudássá.

A tér, a falu és a kapcsolatrendszerek

Kutatásunk helyszíne Dél-Dunántúl egyik határ menti térsége, amelyre évtizedek óta jellemző a különböző etnikai csoportok együttélése. A negyvenes–ötvenes évektől az etnikai alapon történő ki- és betelepítések (a helyi svábok kiűzése, a sokácok fokozott ellenőrzése, a cigánytelep-felszámolások következtében beás családok kényszerű betelepítése, illetve beköltözése a falvakba) valamelyest homogenizálták a térség etnikai összetételét, de az etnikai és nyelvi sokszínűség emlékezete és mindennapi tapasztalata fennmaradt. Utóbbi erősítette a hetvenes–nyolcvanas években a németországi rokonok látogatása, a jugoszláv határ közelsége és a gyakori határátlépések, majd a kilencvenes években a horvát és bosnyák háborús menekültek jelenléte. Mindez időről időre újradefiniálta a tér etnikai arculatát, kikényszerítve az ehhez való alkalmazkodást, illetve az erre épülő gazdasági stratégiákat. Ugyanakkor a különböző etnikai csoportok egymás mellett élése oldja az ország más területein jellemző, cigány–nem cigány dichotómiára épülő megkülönböztetést és az élesen megvont határokat, megteremtve a lehetőséget arra, hogy az etnicitás differenciáltan, adott helyzetekhez kapcsolódóan jelenjen meg a mindennapokban, s hogy a különböző etnikai csoportok közötti határok gyengüljenek, és esetenként átléphetőek legyenek. A határok átjárhatóságát erősítette a különböző etnikai csoportok nyelvhasználata is, a falu roma lakói esetében a beás nyelv mindennapi használata a nyelvek közötti váltás kompetenciáját erősíti, ami a külföldi munkavállalásnál előnyként jelentkezik. A nyelvi kompetenciák hasonlóan fontos szerepet játszottak abban, hogy melyik család tudott munkát vállalni

a németek/horvátok által látogatott vendéglátó helyeken, vagy hogy bármilyen intenzitással is, de bekapcsolódtak a határ menti kereskedelembe. Röviden: a tér magában hordja az etnikai, társadalmi és fizikai határok átlépésének lehetőségét és kényszerét.

A térség etnikai sokszínűsége és az ezzel járó alkalmazkodási kényszerek, illetve a térhez köthető speciális gazdasági helyzet meghatározta a faluban élő beás családok gazdasági és mobilitási aspirációit és lehetőségeit is. Bár a cigányfalu társadalmi, gazdasági jellemzői (képzettség, foglalkoztatottság, demográfiai viszonyok) nem térnek el jelentős mértékben más cigányfalvakban tapasztalhatóktól, mégis azt mondhatjuk, hogy a többségében vagy teljes egészében cigányok lakta falvak között ez a település kivételes helyzetben van. A családok társadalmi státuszának emelkedését meghatározta, hogy a szocializmus időszakában munkahelyeiket, megélhetési stratégiáikat a változatosság és a lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás jellemezte: a bőven kínálkozó munkaalkalmak közül mindig a legjobban fizetőt választották. Ez a vidék az ország periferiáján helyezkedik el, és így az ötvenes években a szigorú határzár, később, a kilencvenes években a délszláv háború miatt a térséget elkerülték a jelentősebb gazdasági fejlesztések, beruházások. Ugyanakkor a mezőgazdasági dominanciájú gazdaság szerkezet, elsősorban a kézimunka-igényes ágazatok, a zöldség- és gyümölcs-, valamint szőlőtermesztés jelentősége okán a falubeli cigányok az elmúlt évtizedekben beágyazódtak a térségi gazdaság legalsó szegmenseibe; a volt téészek középvezetőivel, majd rendszerváltás után az új gazdálkodókkal igyekeztek kapcsolatokat kiépíteni és fenntartani, hogy munkalehetőséghez jussanak. Azaz a szocializmus ideje alatt felhalmozott kapcsolati tőkéjüket jellemzően a rendszerváltás után is mozgósítani tudták (Virág 2008).

A szegregált telepeken, cigányfalvakban élő családok többsége számára, a rendszerváltást követően a generációkon átívelő szegénységen túl, a kirekesztettség egyik legfontosabb jellemzője/velejárója és egyben forrása, hogy társadalmi kapcsolataik szinte kizárólag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak, hogy elvesztek, felszámolódtak vagy igazán soha ki sem épültek azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz, többségi társadalomhoz kötötték volna (Szalai 2002). A mély szegénységben, kirekesztettségben élő családok többsége csak az erős rokoni, közösségi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerekre támaszkodva tudja túlélni a szegénységet (Durst 2002, Ladányi–Szelényi 2004, Váradi 2015). Ez a Granovetter nyomán erős kötésnek nevezett kapcsolati háló támaszt és védelmet nyújt, egyúttal azonban korlátozza a közösség egyes tagjainak esetleges mobilitási kísérleteit (Granovetter 1973). Ezzel szemben ebben a cigányfaluban azt tapasztaltuk, hogy a családok egy részének megmaradtak vagy újjáépültek azok a település határain túlmutató baráti, ismerősi, munkakapcsolatai, a saját közösségükön kívülre irányuló, etnikai és társadalmi csoportokon átívelő „összekötő” (*bridging*, Putnam 2000, Messing–Molnár 2011) kapcsolatai, amelyeken keresztül – laza szálakkal és bizonytalanul, de – a többségi társadalomhoz tudnak kapcsolódni.

Ezeket a „összekötő” kapcsolatokat erősíti, hogy a hetvenes évektől kezdve a faluból a magasabb státuszú cigány családok – követve a nem cigányok mobilitási mintáját – többnyire a szomszédos kisvárosokba, falvakba költöztek (Virág 2008), de ez a térbeli mobilitás, ellentétben más cigányfalvakkal, nem megszakította, hanem ellenkezőleg, térben kiterjesztette a cigányfaluban élő családok társadalmi kapcsolatait. Nemcsak a falun belül tud szinte mindenki felmutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, de ezek a rokonsági kapcsolatok a közeli településeken élő, a faluból akár évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjednek. A családok többségének tehát számos, tereken és gyakran társadalmi csoportokon átívelő kapcsolata van, amit adott esetben mozgósítani tud a mindennapi boldogulás érdekében. A faluból kifelé mutató mobilitási utak, valamint a rokonsági, gazdasági, társadalmi kapcsolatrendszeres térben kiterjedt hálózatai indokolják azt, hogy noha a kutatás fókusza a szóban forgó cigányfalu volt, vizsgálatunk tere kinyílt a tágabb térség felé. Ebből következően a kutatás során a lokalitást nem egy konkrét településként, hanem olyan térként értelmeztük, amelyben az adott településen élő családok mozognak, boldogulnak, azaz társadalmi kapcsolatok és kontextusok gazdag szövevényeként, relációk együtteseként (Appadurai 2001).⁴

Annak ellenére, hogy a cigányfaluban élő családok általában kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkeznek a térségben, ezek a hálózatok nem mindenki számára érhetők el egyformán, és nem minden esetben jelentenek mobilizálható erőforrást. Rokonságon azokat a változó összetételű és erősségű kapcsolathálózatokat értem, amelyeken keresztül információkhoz, forrásokhoz, lehetőségekhez lehet jutni, azaz a rokonság egyfajta szolidaritási csoportként is értelmezhető. Az adott szolidaritási csoporthoz való tartozást azonban elsősorban nem a rokonsági fok erőssége határozza meg, hanem a mindennapi tapasztalatokon, gyakorlatokon alapuló megbízhatóság és bizalom, ebből következően az egyének pozíciója a rokoni hálózaton belül folyamatosan változik, szituatív, mindig az adott helyzethez igazodik. A mindennapi gyakorlati tapasztalat és az adott helyzet dönti el, hogy az adott rokoni kapcsolat tereken és társadalmi csoportokon átívelő hídsherű, gyenge kötésként működik-e, vagy a mindennapi segítségnyújtásra alkalmas erős kötésként. A rokoni kapcsolatok szituatív jellegére világít rá Éva, egy Hollandiában dolgozó és beszélgetésünk idején itthon levő fiatal nő elbeszélése a munkavállalás lehetőségeiről.

„Nekünk van biztos helyünk, ahova megyünk. Minden cégnél visszajáró emberek vannak, ha egy kiesik, akkor én a családomból fogok ajánlani. A cég az embereitől fog kérni egy megbízható embert. Én is így jutottam ki. Az első főnök ajánlott be egy másik céghez. Mindenhol vannak biztos emberek, és mindenki családon belül ajánl. Öszintén, én a saját öcsémet nem ajánlanám be, mert lusta és nem szeret dolgozni.

⁴ Ebből következően volt olyan migrációban érintett család, amelynek a faluból elköltözött tagját az új lakóhelyén kérdeztük meg.

De aki jól dolgozik, azt kézről kézre adják. Én sem vittem ki rokont, örülök, hogy mi tudunk. Édesanyámat szívesen kivinném, de a hollandoknál [a] maximum 35 év, afölött már tudni kell angolul.”

A vizsgált cigányfalu kivételes helyzetének egyik forrása, hogy az elmúlt két évtizedben számos innovatív program, kezdeményezés indult el a településen, elsősorban az oktatás területén (Virág 2017a), ami nemcsak az egyéni mobilitási utak felépítését, hanem a helyi közösség fejlesztését is elősegítette. Ezek a programok alapvetően olyan egyházi, civil szervezetek által fenntartott intézményekhez kapcsolódnak, amelyek meghatározzák a településen élő családok megélhetési lehetőségeit és mobilitási esélyeit, ugyanakkor szabályozzák is az itt élő családok mindennapjait. A faluban működő intézmények vezetői kiemelt figyelmet fordítanak arra, hogy helybelieket alkalmazzanak, deklaráltan a helyben való boldogulást igyekeznek elősegíteni, és ezzel erőteljesen befolyásolják a migrációs törekvéseket, döntéseket is. Ezek az intézmények nemcsak szolgáltatásokat nyújtanak, hanem olyan közösségi térként is funkcionálnak, ahol a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti mindennapi találkozások társadalmi kapcsolatokká formálódhatnak, és ezzel esélyt adnak az egymásról alkotott kép formálásához (Allard–Small 2013). Az intézmények munkatársai nemcsak hídszerű kapcsolatokat jelentenek a többségi társadalom felé, de normatív szerepük is van: egy-egy külföldi munkavállalás előtt többen fordultak tanácsért az intézmények vezetőihez, munkatársaihoz, akik a kockázatosnak ítélt vállalkozásról igyekeztek lebeszélni a családokat. Másrészt az intézményeknek jelentős szerepük van a külföldi és a külföldiekkel kapcsolatos tapasztalatszerzésben is: a nyolcvanas évek végétől a helyi katolikus pap rendszeresen szervezett táborokat Németországba, Belgiumba, amelyeken általában a falu jobb helyzetű családjainak gyerekei tudtak részt venni. Egy időben a helyi egyházi iskolában rendszeresen feltűntek külföldiek, akik amellet, hogy angolt tanítottak, a faluban is éltek egy ideig. Tapasztalataink alapján azt feltételezem, az intézmények jelenléte és helyi igényekhez igazodó működése mindenképpen közrejátszik abban, hogy e településről és a környező falvakból jóval kevesebb roma indult külföldre, mint a csak valamivel szegényebb, de a romák integrációját célzó intézményekkel nem rendelkező borsodi településekről (Váradi et al. 2017, Durst tanulmánya e kötetben).

Migrációs minták

A gazdasági válsággal járó munkaerő-piaci válság, a térség legnagyobb, képzetlen és jelentős számban roma munkaerőt is foglalkoztató összeszerelő üzemének bezárása (Vidra 2013c), a jóléti ellátások szűkítése, illetve átcsoportosítása a középosztály felé, a korábban biztosnak tekintett jövedelemmel rendelkező családok hiteleinek bedőlése, eladósodottsága felértékelte a nyugat-európai országokban élő rokonokhoz fűződő kapcsolatokat, ismeretségeket, s felkeltette az érdeklő-

dést a külföldi munkalehetőségek iránt. Korábban is volt arra példa, hogy egy családból valaki külföldre költözött, így a szoros rokoni kapcsolatok miatt a településen a legtöbb családnak van külföldön élő ismerőse. Interjúink során sikerült néhány ilyen „úttörőt” (lásd Vidra 2013a, Váradi et al. 2017) azonosítanunk, aki a külföldön szerencsét próbálóknak segítséget nyújtott. Kiemelkedően fontos szerepe van Jánosnak, aki Németországban járt egyetemre, jelenleg is ott él és dolgozik, ugyanakkor a faluban élő barátaival, rokonaival rendszeresen tartja a kapcsolatot. Több interjúban is előkerült a neve mint olyan emberé, akire minden helyzetben lehet számítani; nemcsak munkakeresésben, de akkor is, ha a munkavállalás során probléma, konfliktus adódik. Egy barát, aki Jánosnál töltötte a hétvégéit, amikor Németországban dolgozott, így jellemezte őt:

„Nem rokon, csak régi barát, lassan harminc éve. Ő, amikor hazajön, itt van a szülői házba, vendégeskedünk, találkozunk. Máténak [a fiuk] segített szemüveget rendelni, ő rendelte Kínából. Lehet rá számítani, jó ember. Meg nagyon nagy segítség volt nekem, az volt a mentsváram. Ha nem lett volna ő, akkor én is bedobom a törölközőt, azok a hétvégék nagyon kellettek. Kicsit ellazult az ember.”

Az „úttörők” szerepe kettős, ösztönözhetik és korlátozhatják is a migrációt. Közben ők jelentik a „hídfoállást”, kifizetik az újonnan útnak indulók útiköltségét, segítenek az ügyintézésben, szálláskeresésben stb., ám rögtön „kapuőri” szerepre váltanak, ha úgy ítélik meg, hogy valamilyen okból (bevándorlási szabályok szigorítása, munkaerő-piaci lehetőségek szűkülése) az újabb érkezők már az ő pozíciójukat veszélyeztetik (lásd Bakewell–De Haas–Kubal 2011, De Haas 2010, Vidra 2013a, Váradi et al. 2017). A falubeliek sem látják egyöntetűen pozitívnak az „úttörők” szerepét; hallottunk olyan elbeszélést is, amikor a migráció ösztönzése, segítése az újonnan kiérkezők „leszedését” célozta, de legalábbis nem volt konfliktusmentes.

A cigányfaluban és a tágabb térségben élő roma családok két jellemző migrációs hálózatát tártuk fel, amely más és más etnikai és osztálypozíciókat feltételez és mozgósít, illetve más kapcsolathálózatra támaszkodik. Az egyik jellemzője, hogy *szorosan illeszkedik a korábbi megélhetési, boldogulási stratégiákhoz*, vagyis nemcsak az erős, etnikai (rokon) alapon szerveződő, hanem a korábbi munka- és baráti, hídszerű kapcsolatokra is épít. A hálózat e kapcsolatok egy részének transznacionális térbe való áthelyezésével működik és, noha a migrációs döntésekben a boldogulási esélyek szűkössége kényszerítő erőt jelent, alapvetően a magasabb státuszúak, képzetebbek számára kínál boldogulási *lehetőséget*. A másik migrációs minta az egyének/családok külföldön már kialakult hálózatához való kapcsolódásán alapul, és a kapcsolat- és erőforrás-hiányos, legszegényebb családok utolsó esélyeként, elkerülhetetlennek tűnő *kényszerként* jelenik meg. Ebben az esetben a külföldi munkavállalásra nagyfokú kiszolgáltatottság és bizonytalanság jellemző, és gyakran kudarccal is végződik. Az első minta esetében a kapcsolathálózatok alapvetően nem etnikai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződnek,

és gyakran kapcsolódnak nem romákhoz, ahogy arra is van példa, hogy romák és nem romák közösen vállalnak munkát és együtt ingáznak. A külföldi munkavállalásról szóló elbeszélésekben pedig a cigányfaluban romaként élő férfiak és nők magyar állampolgárként jelennek meg. A második esetben a legszegényebb roma családok csak és kizárólag a zárt, etnikai alapon szerveződő, falubeli hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, jellemzően informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket, és a külföldi munkavállalás során a migrációról szóló elbeszéléseikben magukat alapvetően romaként határozzák meg.

A szegény roma családok esetében tehát azt láthatjuk, hogy akinek az anyagi és kulturális tőkéje egyaránt hiányzik, se pénze, se iskolázottsága, az egyedül nem tud útra kelni, és csak a kapcsolati (társadalmi) tőkére, vagyis a hálózatokra támaszkodva képes a migrációra egyáltalán gondolni és külföldre elindulni (De Haas 2010). Az is nyilvánvaló azonban, hogy a hálózatok, a kapcsolati tőke mobilizálása perdöntő szerepet játszik a képzetebb, magasabb státuszú roma családok migrációjában is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a migrációra való képesség szempontjából a legfontosabbnak a kapcsolatokhoz, hálózatokhoz való hozzáférés, vagyis a kapcsolati tőke bizonyul (Czakó–Sik 2003, Sik 2006, Gödri 2010), az elérhető kapcsolatok, hálózatok azonban különböznek az érintettek etnikai és osztálypozíciója, valamint megkötő, illetve áthidaló természetük mentén.

Azok, akiknek nincsenek vagy nem elég határozottak a migrációs törekvések, azaz akik itthon maradtak és alapvetően továbbra is lakóhelyükön képzelik el a boldogulásukat, részben a helyi intézményekben foglalkoztatott szerencsések, akik a falun belül viszonylag stabil egzisztenciával rendelkeznek, részben pedig azok a billenékeny helyzetű családok, akik valamilyen okból kevésbé tudtak integrálódni a térségi munkalehetőségek, elsősorban az alkalmi napszámos munkák piacára, és jellemzően közfoglalkoztatásban vesznek részt. Ezen családok megélhetése, ha szűkösen is, de még biztosított. Annyi anyagi és kapcsolati tőkéjük nincsen, és munkatapasztalataik is elégtelenek ahhoz, hogy csatlakozzanak a magasabb státuszúak jobb lehetőséget kínáló külföldi munkavállalásához, annyira azonban még nem rászorultak, hogy a teljes kiszolgáltatottsággal járó migrációs hálózathoz kelljen kényszerűen kapcsolódniuk.

A lehetőségekhez való alkalmazkodás migrációja

Az ebbe a csoportba tartozó személyek/családok a település átlagánál magasabb státuszúak, jellemzően magasabb iskolai végzettségűek, szakmunkás-képesítése szinte mindenkinek van, de sokaknak érettségije is. Társadalmi kapcsolataik nem korlátozódnak csak és kizárólag a rokon alapon működtetett hálózathoz, hanem kiterjednek egykori (nem roma) kollégákra, barátokra, ismerősökre is. Azaz a településen belül kialakult egy markáns csoport, s az ide tartozó helybeliek a rendszerváltás óta eltelt években sikeresen alkalmazkodtak a megváltozott gazdasági-társadalmi körülményekhez, mindig megragadták az éppen kínálkozó

munka- és pénzkereseti lehetőségeket. E családokat státuszuk, a körükben jellemző munkavállalási stratégiák, a többé-kevésbé rendszeres és stabil jövedelmek alapján a társadalom alsó osztályához közelíti, ami megmutatkozik a fogyasztási szokásokban, és abban is, hogy nagyobb figyelmet fordítanak a gyerekek oktatására (Vidra 2013c). E csoporton belül alapvetően kéttípusú/motivációjú migrációt különböztethetünk meg. Az első esetben a migráció időszakos, egy-egy konkrét munka elvállalására korlátozódik. A második esetben a stabilabb anyagi háttérből érkező, már iskolázott fiatalok számára a megélhetési/boldogulási lehetőségek között magától értetődően jelenik meg a külföldi munkavállalás. Ebben az esetben független, iskolázott – érettségizett és főiskolára/egyetemre járó vagy azt már elvégzett – fiatalok hosszabb idejű, külföldi munkavállalásáról van szó, amely végül akár tartós/végleges letelepedéshez is vezethet. E csoportok migrációs stratégiája legtöbb elemében a nem roma alsó osztály migrációjához hasonlítható.

Időszakos (és cirkuláris) munkavállalás

A magasabb státuszú családok külföldi munkavállalása illeszkedik a korábbi időszakokra is jellemző, a különböző lehetőségeket optimálisan kombináló és kihasználó, azokhoz alkalmazkodó stratégiához. Az ilyen esetekben a migráció mindig egyéni: a család felnőtt férfi vagy női tagja vállal munkát egy meghatározott időszakra külföldön, jellemzően a korábban is használt kapcsolathálózatokon keresztül. Korábban e kapcsolathálózat az elköltözéseknek, a gyenge kötésként értelmezett rokon kapcsolatoknak köszönhetően alapvetően a falu környékére korlátozódott, de az elmúlt évek külföldi munkavállalásainak köszönhetően a kapcsolathálózat több nyugat-európai országba helyeződött át (Tilly 1990). Napjainkban e családok már olyan magától értetődően használják Nyugat-Európa országainak – elsősorban Ausztria, Németország – munkalehetőségeit és tereit, mint korábban a környéket. Eri férjének több szakmája is van, de a térségben se szakácsként, se hentesként nem talál jó ideje munkát, így kezdtek el a külföldi munkavállaláson gondolkodni.

„Svájcban van két unokatestvéremnek a férje, meg egy barátunk. Ausztriában meg sokan, nemcsak rokonságból, barátok is. Ők nem idevalósiak. M-ről dolgoznak Svájcban, h-i a másik unokatestvér. Egyre többen vannak. Akinek van egy jó kis szakmája és egy kis szerencséje, az már megy is. Most Svájcból várjuk a legnagyobb hírt, mondtam neki [a férjemnek], hogy addig ne menjen sehova. Ott unokatestvéreink vannak, azok majd biztos segítenek, merem remélni.”

Azaz a legtöbb esetben azok a barátok/rokonok, akik korábban is együtt dolgoztak vagy segítették egymást információval, ajánlásokkal, most ugyanezt teszik külföldön. Misinek szakmunkás végzettsége van, korábban kőművesként vállalkozóknál dolgozott.

„Előző este döntöttem el. Éppen nem volt munkám, átmentem egy haveromhoz, aki épp akkor jött meg Németből. Egy héttel előtte jött meg. Ő mondta, hogy keresnek még embert, hazajöttem, összepakoltam a cuccomat, pénzt is útközben váltottunk. Elmentünk, a feleségemmel megbeszéltük – spontán jött. Tudtam, hogy két hónapra megyek ki.”

A hirtelen elhatározás ebben az esetben elsősorban a rugalmasságot és az éppen kínálkozó lehetőségekhez való alkalmazkodás képességét jelenti, ami korábban is jellemző volt a faluban; mindig ott és azt végezték el, amire éppen szükség/ kereslet volt.

„Hogy indul el valaki? Váratlanul. Interneten keresztül vannak hirdetések, jelentkezünk, és amihez nem kell nyelvtudás és még nem töltötték be a helyet, akkor megyünk. Üvegházi munka, mezőgazdasági. Az ember fogja magát és felül a buszra, amit ők állnak, elmegyünk a szállásra, másnap meg beállunk a munkába.”

A külföldi munkatapasztalatokról beszélve szinte mindenki hangsúlyozta azt, hogy ott nem tapasztaltak megkülönböztetést a származásuk, a bőrszínük miatt.⁵ *„Nincs az a rasszizmus, mint itthon. Magyarországon, ha elmész a vendéglátásba, tudod, mit mondanak: »ne haragudj, nem azért, mert én nem, de a vendég nem eszik a te kezedből«. Esélyt se kapsz, hogy megmutasd, mit tudsz.”* Az etnikai sokszínűség, a más kultúrákkal, más nemzetek képviselőivel való találkozások, az egyenlőség megtapasztalása mindenki számára meghatározó élmény volt. *„Külföldön nem ítélnék meg, hogy ki vagy. Tedd le az asztalra, dolgozz rendesen. Köln nagyváros, mentem végig az utcán, millióféle ember, mindenféle.”* Az e csoportba tartozó minden interjúalanyunk magyarként definiálta magát a külföldi munkavállalásról szóló elbeszélésében: *„Külföldi vagy, magyar vagy, dolgozzál, ha nem dolgozol, elmehetsz haza. Lengyelek voltak nagyon sokan, nagyon ügyesek, nagyon sokat dolgoznak. Magyarok és lengyelek el vannak ismerve.”*

Noha e körben általában bejelentett munkát vállaltak el a külföldön dolgozók, formálisan, meghatározott időre szóló szerződéssel alkalmazták őket, de a foglalkoztatási hierarchia legalsó szegmenseiben: betanított szalagmunka, mezőgazdasági munka. *„Mert mindig olyan munkát kapunk, amit egy német nem végezne el. Sokkal többet dolgozunk. Olcsó munka vagyunk.”* Ehhez kapcsolódóan az elbeszélésekben megjelenik a kiszolgáltatottság és megaláztatás élménye is. A fiatal Kata a következőképpen mesélt egy hollandiai kertészetben szerzett tapasztalatairól:

„Jött a nagyfőnök, a szálló étkezőjében mind az ötven fő összegyűlt, felsorakoztunk, mint az állatok, ahogy a lovakat vizsgálják. Senkinek nem az arcát vagy a szemét nézte, csak a lábát. Ezt soha nem fogom elfelejteni. Esélyt se kaptál. »Te, te, meg te

⁵ Hasonlóan pozitív élmény volt számukra a munka az azóta bezárt multinacionális cégnél, amely „színvak” politikát követve a felvételnél csak az alkalmasságot vizsgálta (Vidra 2013c).

– mehetsz haza«! Szelektálás, hogy tuti ki nem fogja bírni a munkát. Önként csatlakozott hozzá még néhány ember, akinek már honvágya volt. Másnap, mikor bementünk az üvegházba, megértettük – kacsolni kell a paradicsomot. Volt egy fém rúd, azon csúszatták a kocsikat, ahogy szüreteltük a paradicsomot. Ahhoz hogy elérd a kacsokat, fel kellett állni a vasrúdra – ezért nézték a lábakat. Annyira ki tudta válogatni, hogy ki fogja bírni.”

Szinte mindenki beszámolt arról, hogy a munkaadók hogyan szelektálták a munkavállalókat, s hogy elvárták és számon kérték a magas teljesítményeket, a pontosságot. Azt is elmondták, hogy véleményük szerint ennek csak azok tudtak megfelelni, akik itthon is jól teljesítettek a munkaerőpiacon. A teljesítményen és pontosságon alapuló üzemi munka mindenki számára kihívás volt az első időkben, mindenki pozitív élményként élte meg, hogy ezzel sikerült megküzdnie. *„Nagyon oda kellett figyelni erre a szalagmunkára. Volt egy nagy üvegportál, ott ült az igazgató és sasolt, figyelt minket. Ha nem volt megfelelő az első órás munkád, akkor hazaküldtek. Egy napot se kaptál”* – emlékezett vissza az első napok nehézségeire a középkorú Tibor, aki néhány hónapra ment el egy háztartási szemetet szelektáló üzembe dolgozni.

A középkorú, családos emberek számára a folyamatos távolléttel (nem heti ingázással) járó külföldi munka jellemzően csak időszakosan vállalható lehetőség, mert az erős családi kötelek ebben rendkívül meghatározóak, visszatartó erejűek. A férfi hosszabb vagy rendszeresebb távolléte, egy-egy fontos családi esemény „elmulasztása”, női munkavállalás esetében pedig a hagyományos férfi és női szerepek megfordulása folyamatos konfliktusokhoz vezethet. A falun belüli nagyon szoros rokoni hálózatok, a család kiemelkedő jelentősége a mindennapokban megnehezíti az elszakadást, a külföldi létet. Az egyik családban a házaspár mindkét tagja, Lali és Ildi is volt már külföldön dolgozni, amit mindketten kényszerű megoldásként éltek meg, amit csak akkor választottak néhány hónapra, amikor helyben már semmilyen más lehetőség nem adódott. A következő interjúrészletekben mindketten a távolsággal, a családtagok szeparációjával járó fájdalmakat és félelmeket fogalmazták meg:

„Az az élet rendje, hogy a férfi megy el, de szétszakad a család, hosszú távon nem lehet csinálni. A férfi előbb-utóbb elkezd alakítani magának valamit. Mert emberből van ugye.” (Ildi)

„Indultunk haza december 23-án. Imádkoztam, hogy Szentestére hazaérjek, nálunk az nagyon fontos. Amikor felértünk az autópályára, éppen mögöttünk zárták le, akkora hó volt.” (Lali)

„A vasárnapi munka szigorúan tilos volt. Vasárnap az pokol volt mint nőnek. Főzöl, eszel, és közben arra gondolsz, hogy otthon talán nem esznek, mit esznek.” (Ildi)

Több asszonynak, lánynak közös élménye a hollandiai paradicsomszedés, amit egy a faluhoz rokonai szálakkal kötődő vállalkozó szervezett. Legtöbbjüknek ez csak egyszeri alkalom volt, másoknak az első lépés a további munkavállaláshoz. Anna az egyik lány, aki az első hollandiai munkavállalás után többször is visszatért, évekig élt és dolgozott Hollandiában. Ott ismerkedett meg lengyel férjével, akivel kislányuk születése előtt költözött vissza a faluba. Annak ellenére, hogy Magyarországon semmilyen hivatalos iratot (tartózkodási engedély, munkavállalási engedély) nem tudtak elintézni a lengyel férfinak, aki magyarul sem beszél, ő mégis jól beilleszkedett a családba, folyamatosan dolgozik a család férfi tagjaival. Fontos megjegyezni, hogy az alacsonyabb státuszú, szegény családok esetében a korábbi időszakokban az országon belüli migrációs stratégiákra is jellemző volt, hogy a családalapítással, a gyerekek megszületésével megszakadt a mobilitás más települések felé, az anya kieső jövedelme, a gyerek felnevelésével járó költségek miatt és a család támogatásának hiányában a fiatalok gyakran visszakényszerültek a faluba. Anna is várna az újabb külföldi munkával: *„Ha a kislány nagyobb lesz, akkor szezonmunkákra, három-négy hónapra kimegyünk, meglesz az egymillió.”*

Mire elegendő a néhány hónapos munkavállalás? A fentebb említett fiatalasszony, Anna néhány hónappal az interjú előtt egy hónapig *„gerberázott”* Hollandiában, abból rendezték meg kislánya keresztelőjét. Két hónapos hollandiai meglegházi munka után egy másik asszony, Edit így vonta meg a mérleget: *„Meg tudtuk venni a téli tüzelőt, egy disznót vettünk télire, be is vásároltunk, és maradt nyolcvanezer forint.”* Azaz az időszakos, néhány hónapos külföldi munkavállalás egyszeri nagyobb kiadások fedezésére, a háztartási szükségletek időleges fedezésére elegendő, arra, hogy a család egy rövid időre elfelejtkezzen a mindennapi szűkösségről. Az anyagi instabilitás, a hosszú távú biztos jövőkép hiánya nemcsak a cigányfaluban élő, magasabb státuszú, mondhatjuk, a társadalom alsó osztályához tartozó családokra jellemző, hanem a hasonló társadalmi státuszú nem romákra is (Váradi et al. 2017).

Az iskolázottabb, törekvő fiatalok helyzetének instabilitását, a külföldi munka és a maradás mellett szóló anyagi és érzelmi érveket példázza Laci esete. Ő anyagi okok miatt nem tudta befejezni a középiskolát nappali tagozaton, dolgozott Győrben, majd jelentkezett a helyi tanodába karbantartónak, közben leérettségizett, majd annak a tanodának lett munkatársa, ahova gyerekként ő maga is járt. A tanoda két pályázati időszaka között dolgozott először külföldön, először három, majd négy hónapot. Első találkozásunkkor a külföldi tapasztalatairól és dilemmáiról így beszélt:

„Él nekünk egy rokonunk Németországban, aki felajánlotta, hogy segít elhelyezkedni. Részt vettem egy nyelvtanfolyamon, Kölnben. Utána rögtön kaptam állást mint autópólirozó. Abban tudott segíteni, hogy eljött velem állásinterjúra. Ez egy autós meló lett volna, de mikor látták, hogy jól megy, akkor lehetett más is. Rokonnál laktam, nem kellett albérletet fizetni. (...) De a család miatt kellett hazajönnöm. A lányom még kicsi volt, nem akartam elvinni Németországba. Ha nem lett volna,

valószínűleg még mindig ott vagyok. Azt vettem észre, a lánynak egy trauma volt, nem akart velem beszélni skype-on. Kérdezte, hogy miért hagytam el őket.”

Pár hónap múlva büszkén mesélte, hogy a tavaszi szünetben ismét volt Németországban, öt nap alatt kifestett három lakást; a fizetségből most saját lakásukat újítják fel. Hosszasan ecsetelte, hogy milyen lehetőségei lennének, hogy a rokona mennyire hívja, szívesen segítene neki. Ugyanakkor *„itt vannak a nagyszülők, a gyökerek is”*. A maradás mellett szólt, hogy főiskolát végzett felesége állandó munkát kapott a helyi iskolában, így két fizetésből már elég stabilnak érezték a helyzetüket ahhoz, hogy a maradás mellett döntsenek.

Akik végleg elmennek – fiatalok külföldön

Általában az érettségizett, független fiatalok körében jellemző, hogy nem időszakosan, rövid időre, hanem hosszabb távra mennek el külföldre.⁶ Miközben ők maguk nem a lokális, családi hálózatot használják a migráció során, hanem a főiskolán/egyetemen szerzett kapcsolataikat, segítséget nyújtanak közvetlen rokonainak a migráció során. Vagyis az oktatási mobilitásnak köszönhetően szerzett kapcsolati/társadalmi tőke közvetetten hatással van a falubeliek migrációjára is. Ebben az esetben azonban a támogatás csak és kizárólag a szűkebb rokon körre korlátozódik, és arra is csak ideiglenesen, a munka és a lakás megszerzésében segítenek. Jellemzően valamilyen szakmunkát végeznek, vagy vállalkozásba kezdenek, de mindenképpen formálisan és legálisan. Közvetlen rokonokon kívül más romákkal nem tartják a kapcsolatot, külföldön magyarként élnek, és akként is tartják őket számon a befogadó társadalomban. A folyamatos, legális munka, nyelvtudásuk, betagozódásuk a helyi társadalom alsó szegmensébe lehetővé teszi, hogy ott alapítsanak családot és neveljék fel gyerekeiket.

A férje külföldi munkakeresése kapcsán már említett Erinek három testvére van, a legkisebb fiú kivételével mind érettségizettek, főiskolára jártak. Eri gyermekei születése előtt a falu iskolájában tanított, az interjú idején két testvére Angliában, egy Kanadában élt.

„Jött egy lehetőség, és megragadták az alkalmat és kimentek. Tesóm akkor volt 22, férje 24 éves lehetett, nem sokat gondolkodtak, nem volt itt semmijük, nem volt lakásuk, friss diplomásként dolgozott a férje is. A család maradt itthon, azt mérlegelték, de hát kaptak egy jó lehetőséget és kaptak az alkalmon – nem úgy tervezték, hogy ott maradnak, de ott ragadtak, már négy-öt éve ott vannak. Festégyárban

⁶ E csoportról jellemzően csak közvetett információkkal rendelkezünk, azt tudjuk, amit családtagjaik elmeséltek róluk. Néhány esetben sikerült a Facebookon keresztül közvetlenül is információhoz jutni, de ezek a történetek is – a kommunikációs csatorna jellegéből fakadóan – többnyire töredezettek, általánosak, nem személyesek.

kellett színeket rendszerezni, vagy valami ilyesmi. Kint volt neki egy barátja, egyetemre jártak, baráti társaság, és szinte mindenki kikerült a baráti köréből, segítettek egymásnak: »hallottam valamit, szóltak. Van munkalehetőség, jössz?« »Jövök«. Így segítették egymást a frissen végzett egyetemisták.”

Eri testvérének két kislánya már Angliában született. A diplomás roma házaspár először a végzettségüknél alacsonyabb munkakörben helyezkedett el, de a kezdeti státuszvesztésüket időközben kiigazították, hiszen vállalkozásba kezdtek, egy pizériát üzemeltetnek, ahol „*a sógor magyarokat alkalmaz, nem romákat*”. Öccsük is hozzájuk ment ki, segítettek neki munkát szerezni, ott ismerkedett meg jelenlegi barátnőjével.

„Ő [a barátnő] pesti, amikor kint volt öcsém Angliában, a magyarok mindig megtalálják egymást, vonzzák egymást, találkoztak, szerelmesek lettek, azért is megy vissza az öcsém Angliába. Most itt van a hölgy náluk látogatóban, a *holiday*-t tölti itt, szabadságát, megy pénteken vissza. Öcsém meg szeptember elején megy utána.”

Másik húga a vőlegénye után utazott ki Kanadába, ott házasodtak össze, azóta is ott élnek. A korábban nagycsaládban élő, testvéreivel szoros kapcsolatot ápoló Eri szomorúan összegzi: „*Ha a páromnak összejön a munka, akkor ő is megy, és mi maradunk, apu, anyu meg én és a gyerekek. Meg a párom majd hétvégente néhány napot, nem sokat...*”

Hasonló a története az informatikus fiúnak, Péternek, aki annak ellenére, hogy egy helyi intézményben rendszergazdaként foglalkoztatták, a főiskola utolsó évében elment Angliába a nem roma barátnőjével, állandó munkája van, és családot is ott alapítottak. Azóta két öccse is követte, ő szerzett nekik munkát, segítette őket, míg talpra nem álltak. Rendszeresen látogatja és támogatja a faluban élő rokonait, de már nem fog hazaköltözni. A példák azt mutatják, hogy a cigányfaluiban történt két évtizedes intézményfejlesztés, az oktatáson keresztül támogatott mobilitás eredményeképpen kialakult egy fiatal, képzett, nyelveket tudó réteg, de éppen ők azok akik – akárcsak a többségi társadalom sok hasonló helyzetű tagja – megfelelő megélhetési lehetőségek híján migrációra kényszerülnek, ám tudás- és kapcsolati tőkéjüknek köszönhetően sikeresen tudnak megkapaszkodni és boldogulni külföldön.

*„Ha beás vagy, akkor Boltonba kell menni”
– a kiszolgáltatottak migrációja*

A migráció e formája erősen kötődik az informalitáshoz és illegálitáshoz. Részben azok vesznek részt ebben, akik itthon is a társadalom peremén, elsősorban informális és kriminális tevékenységekből (uzsora, prostitúció), azaz a legszegényebbek kizsákmányolásából éltek, részben pedig azok a legszegényebbek, akik idehaza

is e családoknak kiszolgáltatva éltek. A faluban a kizsákmányoláson, kiszolgáltatottságon valamelyest enyhített a helybeli intézmények által nyújtott támogatás, a helyi vezetők, köztisztviselők álló személyek (tisztelendő, iskolaigazgató, tanodavezető, pedagógusok) normatív szerepe. A migrációval e kizsákmányolásra és kiszolgáltatottságra épülő kapcsolathálózat helyeződött át egy külföldön is kriminalizált és stigmatizált térbe, ahol a kiutazó családok kiszolgáltatottságát csak fokozta a nyelvismeret és az információk, valamint a támogató intézményekhez való hozzáférés hiánya. A falubeli, magasabb státuszú roma családok elbeszéléseiben ezek az áthelyeződött hálózatok és az ezeken keresztül elérhető munkalehetőségek, külföldi városi negyedek veszélyes, stigmatizált terekként jelennek meg, vagyis olyan terekként, amelyeket ők maguk mindenképpen elkerülnek. Ugyanakkor ezek a városrészek és az ott élő roma családok láthatóak a nyugat-európai állampolgárok számára, így ezeket a családokat és lakóhelyüket kelet-európai romaként azonosítják, roma lakónegyedként, ami erősíti a romák migrációjának/vándorlásának esszencialista ábrázolását és kriminalizált diskurzusát (lásd Durst-Nagy 2018, Durst tanulmánya e kötetben). E jelenségre reflektálva kutatók a migráció/mobilitás elemzésekor azoknak a diskurzusoknak, mobilitási rezsimeknek a vizsgálatára hívják fel a figyelmet, amelyek rasszizálják, korlátozzák és különböző biztonságpolitikai megfontolásokra hivatkozva, nemkívánatossá teszik a (prekárius) romák térbeli mozgását (Van Baar 2017, Kóczé 2017).

A „leszedettek”

Ramóna férjével és egyéves kisfiával ment ki Angliába. Férje drogozott, ezért nem éltek együtt. Amikor a férje végre bekerült a pszichiátriára és megígérte, hogy leszokik a drogról, ha újra összeköltöznek, nehéz döntést kellett meghozniuk. Ramóna családja nem akarta befogadni őket, Ramóna pedig nem szeretett volna a férje családjához költözni. Az egyetlen út a családegyesítésre az volt, hogy elmeneküljenek Angliába. Ramónának már volt külföldi munkatapasztalata, 18 évesen – hasonlóan több falubelihez – hollandiai melegházban dolgozott néhány hónapot, amire alapvetően kalandként emlékezett vissza. A középiskolai oktatásnak és a külföldi munkatapasztalatnak köszönhetően valamennyire beszél angolul is, így bizakodva indultak útnak. „Rokonokhoz” mentek, náluk is laktak egy ideig, férje pedig egy vágóhídon azonnal kapott munkát:

„[a rokon] férje és a Peti a birkásban dolgoztak. Vannak a *ship*-ek meg a *lamb*-ok, de nem olyan kis aranyosak, azok mutánsok, akkorák, mint a szamarak. Petinek az volt a dolga, hogy válogatta a birkák közül, hogy melyiket vágják le. Ezek ilyen *halal*⁷ húsok, meg kell szentelni. Peti válogatott, pakolt és tette fel a szalagra. Jól is keresett.

⁷ A *halal* az iszlám étkezési szabályok által elfogadott, megszentelt étel. Az állat felett, levágása előtt, imát mondanak.

Ha én kapok a gyerekekkel pénzt, akkor nem jövünk haza. De csak a Petinek intézték el az *insurance* számot, nekünk nem.”

Férje egy pakisztáni család vágóhídján dolgozott, tőlük bérelték a házat is. Pakisztániak között éltek, ami számos, az interkulturális kapcsolatokhoz, megismeréshez kötődő élmény, elbeszélés forrása, ugyanakkor ez a bevándorló háttérű közeg az egyetlen olyan teret is kínálta, ahol a falubeli romák magyarként definiálhatták magukat.

„Az arabokat jobban meg lehet érteni, mert nem olyan angolosan beszélnek. Azt hiték rám, hogy arab vagyok, jó, hogy meg nem köveztek. Volt a főnök boltja, a birkásé. Bementünk húsért, mert ott mindig friss hús volt. Ott majdnem mindenki arab. Bementem, mindenki engem nézett. A rokonunk lánya kérdezte, mi van ezekkel. Az egyik nő megszólalt nekem arabul. Mondtam, hogy nem értem. Azt hitte, hogy én arab vagyok, és így járok, pólóban és farmerben. Mondta a rokon lánya, hogy nem arab vagyok, hanem magyar.”

Bár Peti rögtön kapott munkát és lakhatásuk is biztosítva volt, a „rokonok” nem segítettek nekik helyzetük legalizálásában, saját maguknak pedig nem volt elegendő információjuk annak elintézéséhez. Ramóna leginkább azt nehezményezte, hogy egyéves kislát nem látta orvost, és biztosításuk sem volt. Ugyanakkor Peti sem állt közvetlen kapcsolatban pakisztáni munkaadójával, minden a „rokonokon” keresztül bonyolódott, s ez egyre élesebb konfliktusokhoz vezetett közöttük. Végül két hónap után egy másik család, vagyis más „rokonok” segítségével hazajöttek. *„Át voltunk verve. Akivel mentünk ki, ő vette fel a pénzt. Mi csak előlegebe kaptuk a heti előleget. A heti fizetésünkéből levett. A saját rokonait is átverte. Mindenkét átvert. Aki ott maradt, az úgy maradt ott, mint céda.”*

István hat gyerekével, azok élettársaival és az unokáival él együtt, ő a legidősebb a háztartásban, és egyben a felelős családfenntartó. Akkor ment ki Angliába, amikor már semmilyen más lehetőségük nem volt a megélhetésre. Ramónához hasonlóan ő is ugyanahhoz a „rokonhoz” ment (a két történet között két év különbség van):

„Leszálltunk Manchesterben, ott vártak a rokonok. Másnap elvittek dolgozni egy vágóhídra. Nagyon nehéz volt. A tizenkét órás műszakot mi nem is nagyon szoktuk, a folyamatos, megfeszített munkát megállás nélkül. Ez ment egy-két hétig, és akkor elég volt. *I feel pain on my own body* – ahogy mondják angolul. Menjünk tovább, keressünk valami könnyebb munkát. Akkor elkezdtek húzni a szájukat a kintiek, apanázs nélkül nem lehet, kint se lehet élni. Egy darabig vendég vagy, utána már nyűg. Akkor kezdődtek kisebb-nagyobb konfliktusok.”

István továbbállt egy másik barátjához, Boltonba.

„Ők összehoztak egy, mondjuk így, életszervezővel. Összefutottunk vele. Ők alakították úgy, hogy találkozzunk. Azt mondta, hogy mindent elintéz, megszervez: házat, kihozza a családot, elintézi a papírmunkát, gyerekek iskolába kerülnek. Cserébe ő kéri minden jövedelmem felét és azt a tartozást, amit addig belém investált.”

Az „életszervező” szintén a térségből származik, István távoli ismerőse. István elutasította az őt és egész családját erős függőségi viszonyba kényszerítő, nyilvánvalóan az angol szociális rendszert kihasználó, és a teljes informalitásra épülő „lehetőséget”, inkább más kapcsolatokat keresett, és igyekezett valahogy hazakerülni. A hazaútra szóló repülőjegyét egy gyerekkori barátja, a „specialista” kölcsönözte neki. *„Az egyik az »életszervező«, aki kivinne és leszedne, a másik a »specialista«, aki mindent el tud intézni.”* István boldogulását és hazajutását az könnyítette meg, hogy Boltonban egy olyan közegben mozgott, ahol nagyon sok beás cigány él, így könnyen talált ismerőst. *„Nem voltak jóba egymással, de egy elég zárt társaságot alkottak ott kint. S.[kisváros] és térsége – azonos az anyanyelv, ez összerántja az embereket. Mindenki beásul beszélt és egymás között mozgott.”*

Mindkét elbeszélés és a közvetett úton szerzett információk is nagyon hasonló migrációs pályát és helyzetet írnak le: a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb családok egy a hazaihoz hasonló stigmatizált és kriminalizált térbe kerülnek, tartózkodásukat nem tudják legalizálni. Kiszolgáltatottak a befogadó külföldi városban már valamennyire beilleszkedett, boldoguló, a helyi intézményeket, viszonyokat ismerő s azok kihasználásának, kijátszásának lehetséges módjaiban jártas családoknak. Ebben a nagyon erős struktúrában a frissen érkező családok mindig csak a hierarchia legalsó szegmenseiben helyezkedhetnek el, személyük nem fontos, bármikor pótolhatók vagy kicserélhetők, és a pozíciójuk csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem változik, az etnikai alapon szerveződő, hierarchikus hálózat legaljáról való elmozdulás, feljebb lépés nagyon nagy áldozatokat kíván, ha egyáltalán lehetséges. A terepkutatás módszertanából és korlátaiból (Virág 2017b) következően csak azokról a családokról vannak információink, akik hazajöttek. A hazatérés oka az elbeszélések szerint vagy az volt, hogy az angliai hónapok alatt nem tudtak önállósodni, és így az ottlétüket kudarcként, „leszedésként” élték meg, vagy mert informális/illegális tevékenységeik miatt egy időre el kellett jönniük Angliából.⁸ Ugyanakkor közvetett információink alapján úgy tűnik, hogy több családnak sikerült megkapaszkodnia az angliai külvárosokban formálódó etnikai enklávékban (Portes–Manning 2008), amely az azonos etnikai csoporthoz tartozó családok számára egyfajta biztonságot, korlátozott szolidaritást nyújt (Portes–Sensenbrenner 1998). *„Ha egy rokonod se lenne kint, de megszólalsz beásul, már segítenének. Tuti, hogy leszednének, de nem engednék el a kezed.”*

⁸ Ezekről a családokról vagy csak közvetett információink vannak, vagy ha tudtunk is beszélni velük, elbeszélésükben kerülték az informalitás kérdését. Terepmunkánk alatt két ilyen családdal tudtunk beszélgetni. (A módszertani problémákról lásd bővebben Virág 2017b.)

Összegzés

Az alábbi táblázatban megpróbáltam összefoglalóan bemutatni az általam azonosított kétféle migrációs stratégia és migrációs pálya különbségeit néhány alapvető dimenzió mentén.

Migrációs stratégiák jellemzői a településen

	<i>A lehetőségekhez való alkalmazkodás migrációja</i>	<i>A kiszolgáltatottság migrációja</i>
<i>Társadalmi kapcsolatok /hálózat</i>	kiterjedt, több hálózatban való elhelyezkedés, mozgás erős forrás mobilizáció	korlátozott, zárt etnikai hálózathoz kapcsolódás alacsony forrás mobilizáció
<i>Társadalmi tőke forrása</i>	kölcsönös tranzakciók kikényszeríthető bizalom	korlátozott szolidaritás
<i>Motiváció</i>	lehetőség	kényszer
<i>Migráció iránya</i>	térben szórt, hálózatra, biztos külföldi kapcsolatra támaszkodó	egy térben (Bolton) létrejött hálózatba való beilleszkedés
<i>Migrációs kapcsolat jellege</i>	erős, szolidáris, támogató – de ideiglenes	kizsákmányoló, de megtartó
<i>Cigányként külföldön</i>	egyenlő bánásmód megélése, diszkrimináció-mentesség	
<i>Etnikumok egymáshoz való viszonyának megélése</i>	magyarként egyenrangú a többi bevándorlóval – megítélés alapja a munkához való viszony	korlátozott lehetőségek, hierarchiakat teremtenek, ugyanakkor etnikai szolidaritás megjelenése
<i>Társadalmi közeg külföldön</i>	társadalom alsó szegmense, bekapcsolódás a formális gazdaságba, hivatalos jogviszony; kiscsaládi háztartás, szolidaritás a szűkebb rokonsággal; romákkal, roma szervezetekkel nem állnak kapcsolatban, magyarok külföldön.	stigmatizált, kriminalizált, erőforrás hiányos roma tér; formális és informális munkák keveredése, hivatalos jogviszony gyakori hiánya; etnikai alapon szerveződő, megtartó, de egyben kizsákmányoló kapcsolathálózatok.

A dél-dunántúli cigányfaluban élő roma családok egy részének beágyazottsága a helyi gazdaság legalsó szegmenseibe, a térség településeire elköltözött rokonokkal ápoltságuk fenntartották, illetve újraépítették a külföldi munkavállaláshoz elengedhetetlen gyenge kötések is. Mindezeket erősítették a helyben működő intézmények, amelyek maguk is közvetítő, híd szerepet töltenek be a családok életében. A cigányfalu társadalmában erősen differenciált, amelynek két pólusán nemcsak eltérő társadalmi helyzetű, de eltérő és különböző módon mobilizálható kapcsolatrendszerrel rendelkező roma csoport található. A helyi társadalom

magasabb státuszú családjai gazdasági beágyazottságuknak és évtizedes oktatási mobilitási törekvéseiknek köszönhetően kiterjedt roma és nem roma kapcsolat-hálózattal rendelkeznek nemcsak a településen belül, hanem a tágabb térségben. Képzettek, legalább szakmunkás végzettségűek, de a fiatalabb generációban már inkább érettségizettek, s már diplomások is akadnak köztük. E csoport társadalmi pozíciója a magyar társadalom alsó osztályához hasonlatos. A lokális társadalom legalsó szegmenseiben azokat a legszegényebb, képzetlen családokat találjuk, akik csak a stigmatizált településen belüli rokoni kapcsolatokra korlátozódó hálózatokra támaszkodhatnak. A cigányfaluból külföldre irányuló migráció jellemzően e két csoportot érintette leginkább, a köztes helyzetben levő családoknak vagy nem volt elegendő erőforrásuk ahhoz, hogy elinduljanak, vagy még nem annyira szegények és kiszolgáltatottak, hogy el kelljen indulniuk. Mindez pontosan jelzi a két, migrációban érintett társadalmi csoport közötti különbséget is: míg az egyik esetben a külföldi munkavállalás a magasabb státuszúak számára inkább kínál boldogulási *lehetőséget* és migrációs stratégiájuk legtöbb elemében a nem roma alsó osztály migrációjához hasonlítható, addig a kapcsolat- és erőforrás-hiányos legszegényebb családok számára utolsó esélyként, egyfajta *kényszerként* jelenik meg a migráció, amivel a kizsákmányolásra és kiszolgáltatottságra épülő kapcsolathálózat áthelyeződik külföldön egy már kriminalizált és stigmatizált térbe.

Azaz legfontosabb állításom, hogy a településhez kötődő stigma, a falu roma társadalmát homogénnek és veszélyesnek látó többségi vélekedés ellenére a romák külföldi migrációja nem etnikai alapon, hanem társadalmi helyzet alapján szerveződik, amelyet meghatároz az adott család (egyén) kapcsolatrendszere. Azaz a cigányfaluban élő magasabb társadalmi státuszú családok a térség településein élő hasonló társadalmi helyzetben levő roma és nem roma családokkal azonos migrációs stratégiát követnek, a külföldi munkavállalásról szóló történeteikben magukról mint magyarokról (magyar állampolgárokról) beszélnek. Ugyanakkor a legszegényebb roma családok alapvetően csak a zárt, etnikai alapon szerveződő, megtartó, de egyben kizsákmányoló hálózatokon keresztül tudnak külföldön munkát vállalni, informálisan, ami tovább erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. Az itthon és külföldön is csak és kizárólag szegregált intézményekbe és élethelyzetekbe szoruló, a külföldi munkavállalás során csak az etnikai hálózatokban mozgó családok a migrációról szóló elbeszéléseikben önmagukat legfeljebb csak más etnikai, bevándorló háttérű közösségekkel összehasonlítva nevezik magyarnak, alapvetően romaként határozzák meg. A nyugat-európai közbeszédben azonban a romáknak e csoportja jelenik meg a biztonságot veszélyeztető „kelet-európai romaként”.

Házi idősgondozás – a házicselédség vagy az önmegvalósítás útjain?

A tanulmányban¹ három házi időápolással foglalkozó nő történetén keresztül próbálom értelmezni, hogy mit jelent számukra ez a sajátos tartalmú a munka. Ilona közel 80 éves kisvárosi nő, irodistaként ment nyugdíjba még a rendszerváltás előtt. Több mint tíz éve vállalt hathetes váltásokban feketén házi idősgondozást Németországban. Ágnes 60 éves, évtizedeket töltött az egészségügyben, utóbb a szociális szférában is dolgozott. Ő is nyugdíjasként kezdett külföldre járni egy dunántúli kisvárosból; bejelentés nélküli házi ápolóként megfordult Németországban és Ausztriában. Az interjúk 2015 végén és 2016 elején készültek,² ekkor Ilona azt fontolgatta, hogy hamarosan abbahagyja ezt a munkát, Ágnes pedig néhány hónappal első beszélgetésünk előtt hagyott fel vele. Történetük egy pontján mindketten cselédmunkaként azonosították a külföldi családoknál vállalt idősgondozást. Velük szemben Ditta, egy negyvenes éveiben járó falusi nő arról beszélt, hogy az anyagi boldogulásért vállalt házi ápolás számára hivatássá vált. A külföldi munkából hazatérve falujában, az idősek otthonában dolgozik – immáron kevesebb pénzért, de ugyanolyan szakmai elhivatottsággal. Az ő történetében nem merül fel a házicseléd képe, és a rákérdezésnél is elhárította ezt a párhuzamot. Ditta az elbeszélését a szakmai önfejlesztés, önmegvalósítás témája köré szervezte. Az önmegvalósítás narratívája ebben a kidolgozott formában igen ritka (lásd Turai 2018), ami önmagában is jelzi a házi ápolást meghatározó globális és strukturális kényszereket, melyeket a cselédmetafora érzékenyen tár fel mikroszinten (lásd Németh–Váradi 2018, Meleg et al. 2018).

A tanulmány arra keresi a választ, hogy mit jelentenek nekik ezek a szerepminták, valamint hogy milyen szakmai és családi összefüggéseket fednek fel és rejtenek el ezek a metaforák. A cselédhasonlat használata diszkurzív korlátokba ütközik, amivel számot kell vetnie az elemzésnek is. A cselédszerephez asszociált negatív jelentések (Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938], Czingel–Tóth 2014) és a pozícióhoz tapadó tovább élő stigma ugyanis aligha jelent olyan szerepet és

¹ Ez az írás a „Házi ápolók – új/globalis cselédek? A cselédmetafora két házi idősgondozással foglalkozó nő történetében” címmel a *socio.hu* 2016/4-es számában megjelent tanulmányom átdolgozott, kibővített változata.

² Ilonával a félig strukturált mélyinterjút Virág Tündével készítettük, az Ágnessel és Dittával készült interjúkat egyedül vettem fel.

társadalmi pozíciót, amivel könnyen, a pozitív énkép fenntartásával lehetne azonosulni, s egy interjú keretében erről bőven beszámolni. Ezért inkább a metafora használatának elhárító és retorikai funkciói kerülnek a vizsgálódás fókuszába, miközben ezeket ellenpontozza Ditta történetében az önkiteljesítés lehetősége. Mindkét narratíva nagyjából azonos társadalmi pozícióhoz és térhez köthető típusos tapasztalatokat értelmez; kérdés, hogy mennyiben képesek a strukturális kényszerek átkeretezésével a házi idősgondozók mozgásterét bővíteni, gondolkodásukat alakítani.

Az elemzés során szem előtt tartottam azt a módszertani alapvetést, miszerint nincs közvetlen és feltétlen összefüggés egy jelenség interjúbeli említésének gyakorisága, kidolgozottsága és annak szubjektív fontossága között. Azaz olyan személyesen fontos dolgokról is hallgathat valaki egy interjúban, amelyek valamiért nehezen megoszthatók (elmondhatatlanok vagy kimondhatatlanok), és e helyett beszélhet hosszan egy számára valójában érdektelen dologról, például azért, hogy elterelje a beszélgetés fonalát (lásd Németh 2017). A cselédségre vonatkozó szűkszavú utalások következeképpen a belsőleg kialakított jelentések megosztásának dilemmáira (szégyen, a metafora kidolgozása, szerepazonosulás és -távolítás) is utalnak, így az elemzés a kimondás és a körülírás dinamikájára is figyel. Az, hogy mikor és milyen élmények elmesélése után kerül elő a cseléd szó, éppolyan informatív, mint az, hogy sem Ilona, sem Ágnes nem használt szerepére és saját magára más, közelebbi fogódzót nyújtó kifejezést. Az elvégzett munkára néha a gondozás kifejezést használták, de legtöbbször elkerülték a szerepre, munkakörre expliciten utaló megnevezéseket. (Arra a kérdésre például, hogy milyen munkát kell elvégezniük általában a családoknál, Ilona így felelt: „*Mindent a világon.*”) Ezzel szemben Ditta következetesen ápolásnak nevezte a munkakört, és a cselédhasználatot firtató interjúkérdést sajátos válasszal hárította el.

A cselédmetafora jelentésrétegeinek értelmezéséhez azokat a szöveggörnyezetből kiragadott részleteket vizsgálom, amelyekben előfordul a cseléd szó, és azokat, amelyek az ekként azonosított helyzetekhez szorosan kötődnek. Az önmegvalósítás lehetőségének elemzéséhez az ápolás köré szerveződő részleteket veszem szemügyre. Az interjúrészleteket előbb dekontextualizáltan vizsgálom, majd megpróbálom az interjúkból kirajzolódó élettörténeti és családi összefüggésekbe illeszteni.³

³ Nem végzem el tehát a három élettörténet teljes hermeneutikai eszerekonstrukcióját (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002), mivel az összefüggések feltárásához a biográfiai elemzés első lépését (a megélt élet rekonstrukciója) mozgósítom (lásd bővebben a hermeneutikai eszerekonstrukció részeként Rosenthal 1993, Kovács 2007b). A dekontextualizált részleteket azonban az előzőleg kirajzolódó életösszefüggésekbe illesztve próbálom értelmezni. Ez a módszer merít tehát a hermeneutikai eszerekonstrukció módszeréből, azonban távolról sem az. Az elemzést egyfelől behatárolja, hogy nem narratív életútinterjúk (Rosenthal 1993, Kovács–Vajda 2002) készültek, hanem narratív és nem narratív kérdezési technikákat egyaránt használó félig strukturált (mély)interjúk. Másfelől az elemzés célja nem a három élettörténet esettanulmányként történő megértése, hanem a cselédmetafora és az önmegvalósítás toposz szubjektív jelentéseinek feltárása.

A cselédmetafora beszüremkedését a házi idősápoló szerepének leírásába nemcsak személyes, szubjektíve megélt és értelmezett tapasztalatok mozgathatják, hanem a társadalmi struktúrában elfoglalt hely, valamint az alkalmazó családokhoz fűződő viszony is analógiákat kínál. Ezért az interjúkhoz előbb külső nézőpontból közelíték, megkeresve azokat a megélt élményekből felfejthető párhuzamokat, amelyek a házi idősápolók és házicselédek társadalmi pozíciója és a háztartásokban elfoglalt helye között mutatkoznak. Ezek a problémák és konfliktusok mindhárom nő tapasztalati terében megjelennek, azonban másként értelmezik azokat és másként is reagálnak ezekre. Az interjúk elemzéséből úgy tűnik, hogy már az észlelés, a tapasztalatok keretezése erőteljesen alakítja a válaszokat, módokat és az idősgondozáshoz való viszonyt, miközben ezek a reakciók a női szerep-repertoár sokféleségét is mozgásba hozzák.

A család magánszférájában élő háztartási alkalmazottak⁴ jelenléte ugyanis a modern időkben a polgári család funkcióváltásához kötődik; a 19–20. század fordulóján a polgári státuszú nők felszabadulása a házimunka alól és a család reprezentációs feladatainak nőkre hárulása hívta életre (illetve prolongálta) a házicselédség intézményét (Gyáni 1983). Az utóbbi évtizedekben a nők tömeges munkába állása miatt jelentkező „gondozási deficit” (Ehrenreich–Hochschild 2004:8), a többgenerációs család felbomlása, az előregedő társadalmak megnövekedett ápolási szükséglete, valamint az állam csökkenő szerepvállalása és a szociális ellátás részben egyénekre (családokra) hárított feladata tartja a nukleáris családok körében (vagy közelében) a házvezetőnőket, dadákat, idősgondozókat, akiket formális vagy informális megállapodás, illetve bizalmi kapcsolat fűz munkaadóihoz (Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Rivas 2004, Anderson 2004, Parreñas 2001, 2004, Yeates 2009, Turai 2014, 2018, Lutz 2011).

A globális migráció feminizálódása, a nyugat-európai háztartásokban mutató megnövekedett gondozási szükséglet, valamint a házimunka továbbélő feminizáltsága tehát egymást erősítő tényezők. Az „új gender-egyezmény” (*new gender arrangement*, Friese 1996, idézi Lutz 2011:10) úgy mentesíti a „nyugati” vagy „a globális északon” élő nőket a házimunka alól, hogy a háztartásokban keletkezett munka- és gondozáshiányt más nőkre (többnyire bevándorlókra) hárítja. Ez egyfelől újratermeli a magánszférában, nem produktívnak bélyegzett munkát végző, alávettett gender-pozíciót, másfelől fenntartja a polgári háztartáshoz nem családtagként kötődő fizetett munkavállaló státuszát (Lutz 2011).

A globális viszonyok között a házi segítők munkavállalása, útvonalai és stratégiái kiágyazódnak a nemzetállami keretektől. A külföldön vállalt munka transznacionális szereplőkké teszi a lokalitásukból kiágyazódó nőket, akiket a globális

⁴ A háztartási alkalmazott kifejezés ebben az összehasonlításban problematikus, mivel a „domestic worker” kifejezést is így fordítják, de a házicselédeket is gyakran így emlegetik. Az ’50-es évektől a háztartási alkalmazott kifejezés lassanként felváltotta a korszakban egyre pejoratívabbá váló cseléd fogalmát (lásd Gyáni 1983, Czingel–Tóth 2014). Ezért a házicseléd és háztartási alkalmazott kifejezéseket szinonimaként használom, míg napjaink transznacionális házi alkalmazottait házi idősápolónak vagy – kiterjesztettebb feladatkör esetén – házi segítőnek nevezem.

egyenlőtlenségek világszerte, így Magyarországon is, egyre nagyobb számban indítanak útnak (Ehrenreich 2004). Terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a lokalitáshoz kötődő kapcsolatok továbbra is kulcsfontosságúak, hiszen innen indulnak azok a többé-kevésbé intézményesült, formális vagy informális hálózatok, melyek a kisvárosban és a faluban egyaránt több mint tíz éve összekötik a magyar vidéki periférián⁵ élő nőket a németországi vagy ausztriai családokkal és a gondozásra szoruló idősokkal. Az ismeretségen, bizalmi kapcsolatokon alapuló hálózatot mindkét térben a munkaszervezőként is működő „sofőrök” mozgatják, akik fuvar- és közvetítési díj fejében háztól házig hozzák-viszik négy-hathetente a környékbeli idős gondozókat, és ha szükséges, segítenek újabb családot (munkahelyet) találni (lásd Váradi et al. 2017, és tanulmányát e kötetben).

Subjektív élmények – strukturális párhuzamok

Az egykori házicselédek (háztartási alkalmazottak) és a mai házi segítők és ápolók mindennapjai, strukturális pozíciója és társadalmi szerepe között több párhuzam is mutatkozik.⁶ A nők történetéből kiragadott életképek voltaképpen a makro- és mikroszint között közvetítenek; megmutatják, hogy a szubjektíve észlelt és értelmezett élmények a társadalmi struktúra által közvetítettek, azaz társasan-társadalmilag meghatározottak. Az élethelyzetek és élmények cselédlethez kötöttségét elsőként a külső megfigyelő pozíciójából veszem szemügyre, függetlenül attól, hogy egy-egy kiragadott részletet az érintettek ebbe a kontextusba helyezték-e vagy sem. A hol közelinek, hol távolinak tetsző cselédhasonlat azért sem érdektelen, mert mind a kibocsátó közeg (Magyarország), mind a célországként választott befogadó országok (Németország, Ausztria) társadalmi hagyományaiban van előképe a cselédtartásnak, amely néhány generációnyi távolságból elérhető emlékeket, felidézhető szerep-attribútumokat nyújt a történeteiket megosztó nőknek.⁷

A háztartási alkalmazott, azaz a házicseléd éppúgy a család „része és tartozéka” (Gyáni 1983:11) volt, mint ma a házi ápoló vagy segítő. Míg az előbbiek egy fedél alatt éltek a családdal, amelyet kiszolgáltak, az utóbbiak választhatnak a családdal való együttélés vagy a különélés között. A beköltözés vagy a különálló lakhely választása egyfelől a feladattól, a családban vállalt funkciótól függ, másfelől a mun-

⁵ E tanulmány keretei között csak a kutatási terepként kiválasztott, periférikus helyzetű lokalitásokban gyűjtött tapasztalatokra hivatkozom, hiszen ezek adják az elemzett interjúk társadalmi kontextusát, azonban a külföldi munkavállalás, köztük a házi idősápolás a jobb helyzetű régiókban, a hazai „centrumterületeken” is létező jelenség.

⁶ Az elemzés keretei között a háztartások és családok körüli feladatokat ellátók közül csak a gondozottakkal vagy azok családjával egy háztartásban élő házi ápolókkal foglalkozom, de a párhuzamokat és analógiákat firtató szakirodalmi áttekintés esetenként túllép ezen a kategórián.

⁷ Míg Nyugat- és Észak-Európában az I. világháború után gyorsan visszaszorult a háztartási alkalmazott intézménye, addig a kontinens keleti felén ez a társadalmi kapcsolat makacsul tartotta magát (Gyáni 1983, Czinkel–Tóth 2014).

kavállaló lehetőségeitől és attól, hogy mennyire kiszolgáltatott. Általában a frissen érkezett, nagyobb távolságról jövő (külföldi) migránsok a bentlakást választják, hiszen az egyszerre kínál pénzkeresetet és lakhatást, miközben a magánszféra, a család otthona nagyobb védelmet nyújt az illegálisan érkezőknek (Yeates 2009, Rivas 2004, Anderson 2004). Ez a közelség azonban nemcsak elrejt, hanem az esetleges visszaélések, a kizsákmányolás nyomait is elfedheti (Lutz 2011).

Az 1876. és az 1907. évi magyar törvények szerint a háztartási alkalmazott a családfő „háznépének tagjává” (Gyáni 1983:18) vált, és a családfő gyámsága alá került. A házicselédletét következőképpen „a személyes függés viszonyaival átszőtt szolgálat” (Gyáni 1983:22). A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a cseléd fegyelmezésére, adott esetben testi fenyegetésére vagy akár a szerződéstől elálló munkavállaló hatóság általi kényszerítésére is voltak törvény adta lehetőségek – bár utóbbira csak ritkán került sor. A képzetlen, megfelelő engedélyek nélkül érkező bevándorló nők ma is kiszolgáltatottak, s háztartási alkalmazottként találkozhatnak pszichés vagy fizikai bántalmazással, illetve szexuális zaklatással (Ehrenreich 2004, Anderson 2004). Az érzelmi megterhelés és a potenciális visszaélések mellett a munkaadóval egy fedél alatt élő házi alkalmazottak könnyebben kihasználhatók. A betegek frusztrációiból, időskori rigolyáiból vagy a családi konfliktusokból fakadó érzelmkitörések elviselése gyakran ma is része a házi ápolók életének (Rivas 2004, Anderson 2004, Cheever 2004, Kordasiewicz 2014).

A házi ápolók munkája a gondozás huszonnégy órás szükségletéből adódóan nem munkaidőhöz kötött, és megköveteli a közös háztartásban élést. Jóllehet az egykori háztartási alkalmazottak is bentlakók voltak, nagy különbséget jelent, hogy a feladataik között a másokról (például gyerekekről, idősekről) való *érzelmi* gondoskodás csak másodlagos szerephez jutott a házimunkához képest. A házi ápolókra azonban a családtagok az idős ember összes gondozási szükségletét ráháríthatják a segítségnyújtástól a háztartásvezetésen át az érzelmi és kommunikációs szükségletekig (Rivas 2004). A személyre szabott gondoskodás összetett feladat, mivel reagál a fizikai, mentális és érzelmi szükségletekre, amelyet az idős ember betegségei, hanyatló ereje tovább bonyolítanak. A gondoskodás „áruvá válása”, előírt és fizetett jellege nehezen feloldható feszültséget teremt (Anderson 2004, Rivas 2004), ugyanis „a gondozó soha nem tudja kifejezni azt, hogy igazán törődik valakivel, mert bármit is tesz, semmit nem tekintenek ajándéknak” (Rivas 2004:82).

Ugyancsak párhuzam mutatkozik azokban az élethelyzetekben, amelyek a fiatal vagy éppen az idősödő, nyugdíjas korú nőket ezekbe az eredetileg átmeneti életszakaszokként számon tartott alkalmazásba terelik. Korábban a házicselédletet túlnyomórészt az alacsonyabb társadalmi státuszú hajadonok választották.⁸ Háztartási alkalmazottnak lenni a legtöbbjük számára átmeneti (vagy ennek gondolt) életszakasz volt, az önálló életük, felfelé törekvésük első lépése. A társadalmi mo-

⁸ Jóllehet a házicselédlek társadalmi rekrutációs bázisa nem korlátozódott kizárólagosan a parasztságra, legfeljebb 3-4%-uk érkezett a kispolgári státuszszint feletti családból (Gyáni 1983).

bilitás mellett ezeknek az éveknek rejtett szocializációs funkciója is volt: felkészülés a feleség- és az anyaszerepre, a középosztályi viselkedési szabályok mint norma vagy ideál interiorizálása és a polgári konyha fortélyainak megismerése (Gyáni 1983, Lutz 2011). Ma a fiatal, családalapítás előtt álló nők fizetett háztartási munkavállalásában (*domestic work*) szerepet játszhat a mobilitási ambíció, az egzisztenciateremtés (tőkefelhalmozás) vágya, de leginkább a státusztartás követeli meg ezt az erőfeszítést. Az anyaszerepből kikerült nyugdíjas korú nők is inkább a státuszmegtartásért vagy a következő generációk elindításért küzdenek, csakúgy, mint a gyermekeiket kényszerűségből otthonhagyó anyák (lásd Parreñas 2004, 2001, Lutz 2011). A kényszerűen vállalt áldozathozatalnak helyi szinten kidolgozott narratívája és bevett családi „forgatókönyve” van. Az alacsony presztízsű, „hagyományosan” alulfizetett háztartási munka (*reproductive work*) továbbra is feminizált, annak ellenére, hogy a háztartásokban foglalkoztatott (bevándorló) nők átlagos iskolai végzettsége globális szinten folyamatosan emelkedik. Kelet-közép-európai kontextusban ugyancsak jelentős különbség az elődökhöz képest, hogy a mai „új cselédség” (*new maids*, Lutz 2011) igyekszik elkerülni a beköltözést a családhoz, gyakran középosztályi eredetű, az átlagos életkora magasabb, és nagy erőfeszítéseket tesz azért, hogy ne szakadjon ki teljesen a saját családjából (Lutz 2011) – voltaképpen transznacionális ingázó életmódot folytat (Turai 2018).

A „mindenes” házicselédek munkaköre „előre nem körülírt tevékenységeket” (Gyáni 1983:19) foglalt magában, ami gyakorlatilag a háziasszony találékonyságára bízta az alkalmazottak foglalkoztatását, akiknek rögzített munkaidő híján a vasárnap délutáni kimenőtől eltekintve szabad idejük sem volt. A nap folyamán egymást váltották az intenzív munkával és a rövidebb pihenővel töltött időszakok, ám eközben is folyamatosan rendelkezésre kellett állniuk (Gyáni 1983). Ilona és Ágnes is huszonnégy órás munkaidőről, illetve állandó készenlétről számolt be az ellátásra szoruló állapotától függően: Ilona soha nem mert mélyen aludni, mert a rá bízott idős gyakran leesett az ágyról, míg Ágnesnek az okozott gondot, hogy a gondjaira bízott idős férfi éjjelenként magáról elfeledkezve, bot nélkül járt-kelt a lakásban.

Mindenes cselédnek lenni a múlt században voltaképpen azt jelentette, hogy szakképzettség nélküli házi mindenesként kellett dolgozni, s a befogadó családok egy része ma is így tekint a hozzájuk érkező házi ápolókra. Ezért ők nehezebb helyzetben vannak, mint a család életéhez lazábban kapcsolódó, kötött munkaidőben dolgozó vagy előre meghatározott feladatokat ellátó házvezetők, dadák vagy szakácsnők. Ágnes először egy németországi tanyán, egy többgenerációs gazdálkodó családnál vállalta az idős, mozgáskorlátozott házaspár ellátását, de hamar kiderült, hogy a család összes gondozási szükséglete (idősek, betegek, kisgyerekek) rá hárul, miközben a házimunkák átvállalása mellett mezőgazdasági munkákat is kellett végeznie. Ő úgy érezte, hogy jelenléte az idős és magatehetetlen asszonyban a maximális kizsákmányolhatóság érzését keltette, aki engedve a kemény paraszti munkával töltött aktív kor után a mozdulatlanságra ítélt öregkorból fakadó frusztrációinak, élvezte a másik feletti rendelkezést, és örült, hogy „*van neki egy ugráló bohóca*”, akivel bármit elvégeztethet. Ilonához hasonlóan Dit-

ta természetesnek vette a háztartási munkát; azt, hogy az ápolásra szoruló idős közvetlen környezetét neki kell rendben tartania: *„mert én úgy voltam vele, hogy nekem kell főzni, takarítani, minden az én dolgom körülöttük; és lepisilte a vécénél a kis szőnyeget, és én fogtam, kimostam, mert úgy voltam vele, hogy szaga van neki.”*

A házi segítő (pl. házvezetőnő, dada) alkalmazása ma is fontos presztízsjelző (Anderson 2004, Kordasiewicz 2014, Lutz 2011), akárcsak a két világháború közötti magyar társadalomban, ahol a cseléd tartás a középosztályi lét egyik megkülönböztetett attribútuma volt – még a korszak végén is, amikor a többnyire középosztályi nivót el nem érő háztartásokban terjedt a leggyorsabban (Gyáni 1983). Az '50-es, '60-as években az ideológiai-politikai váltás ellenére is szinte változatlan tartalommal maradt fenn ez a társadalmi kapcsolat (Czingel–Tóth 2014).

A mai ápolók, segítők jelenléte gyakran úgy járul hozzá a családok presztízstermeléséhez, hogy a munka elvégzői többnyire láthatatlanok maradnak. Ennek ellenére a segítők fizikai megkülönböztetése (pl. kötényviselés, a ruháik külön mosása) fenntartja a stigmatizáltságot (Cheever 2004, Anderson 2004, Kordasiewicz 2014). A láthatatlanság azonban nem pusztán a négy fal közötti életet, a családnak való alárendeltséget, valamint a véget nem érő (láthatatlan és lebecsült) házimunka elvégzését jelenti. Utóbbi ugyanis egyben a társadalmi (presztízis)viszonyok, valamint a családi, emberi kapcsolatok újratermelése és megerősítése is (*reproductive work*), miközben az átvállalt munka miatt megnövekedett szabadidő előnyeit az alkalmazó élvezi (Yeates 2009).

A láthatatlanság társas elszigeteltséggel is jár (Gyáni 1983, Rivas 2004, Anderson 2004, Kindler 2009, Kordasiewicz 2014, Turai 2014, 2018). Nemcsak a munkanap változó, jószerével a végtelenségig nyújtható mivolta, hanem az állandó felügyeletre szoruló gondozott is távol tartja a munkavállalót a külvilágtól. Ahogy egykoron a házicselédeknek a családjuktól távol, egymagukban kellett helytállniuk az idegen környezetben, úgy a külföldi munkát vállaló házi ápolók is nyelvi, kulturálisan idegen háztartásokban élnek. A kiszakadás és a beilleszkedés erőteljes kulturális adaptációt kíván mind a tágabban értelmezett befogadó közegekhez (a városi, polgári kultúrához, a külföldi viszonyokhoz), mind az alkalmazó családhoz, az idős emberhez. A globális viszonyok közepette a modern migráció nagy (kulturális) távolságokon átívelő útvonalai tovább mélyítik a gondozó és gondozott közötti nyelvi, kulturális és gazdasági szakadékot. A nők nemcsak nyelvi nehézségekről számoltak be – bár olyan eset is akadt, amikor gyengébb német nyelvtudása miatt bántak lekezelően Ágnessel. Ilona arról is mesélt, hogy az idős, leépülő ápolókkal gyakran egyáltalán nem lehetett beszélni, mivel nem voltak kapcsolatban a külvilággal; némán bámultak maguk elé, vagy éppen a függőnnyel táncolva énekeltek. Ezek a pszichésen megterhelő helyzetek tovább fokozzák a magányosság érzését; miközben az is a befogadó család jó szándékától függ, hogy telefonálhatnak-e ismerőseiknek vagy családtagjaiknak. A házi ápolóknak minden család és minden gondozott mellett más mozgásterük adódik, azonban Ilona és Ágnes is szenvedett külföldön a nyelvi-kulturális elszigeteltségtől, a folyamatos figyelem miatti frusztráltságtól és a magányosságtól. Ditta már a külföldi mun-

ka tervezésekor elkezdett németül tanulni, tudatosan készült a nehézségekre, így nem meglepő, hogy ez az ő elbeszélésében kevésbé hangsúlyos. Ugyanakkor a távolsággal, a magánnyal ő is szembesült, és kiemelte a férjével való kapcsolattartás, a rendszeres beszélgetések fontosságát, az internet előnyeit.

A házimunkát végző segítők sokszor a munkaidő rögzítését tekintik személyes autonómiájuk első lépcsőjének (Kordasiewicz 2014), miközben a szabadidő értelmes eltöltése, az ismeretségek kialakítása a mozgástér bővítésének fontos eszköze. Futó ismeretségek, városi kapcsolatok kialakulhatnak a megszokott bevásárló- vagy sétaútvonalakon, de akár az utazás alatt is, ahol a szervezők és a sofőrök összeszokott társaságokat szállítanak. Ezek a kapcsolatok nem pusztán a szót értés, a társas szükségletek miatt fontosak, hiszen a tájékozódás és az információk a továbblépésben, a jobb helyre kerülésben is segíthetnek. A történetekből azonban kitűnik, hogy a három nő egy viszonylag lehatárolt térben mozog (boltba, gyógyszertárba jár), ahol legfeljebb alkalmi munkásokkal, bevándorlókkal, más külföldön dolgozó magyarokkal találkozhatnak. Mindebből egyfajta „cselédkorzóra” (Gyáni 1983:200) emlékeztető, homogén társadalmi miliő rajzolódik ki, amely csak korlátozottan mozgósítható kapcsolati tőkét feltételez. A házi ápolók és segítők társadalma ma is atomizált, hiszen kis érdekérvényesítő képességgel bíró, izolált, háztartásokba zárt egyénekből áll, ahol a be nem jelentett alkalmazottaknak semmilyen érdekképviselőjük, biztosításuk nincs.

Feszültségek erőterében – szerepek, játszmák, konfliktusok

A házi ápolók érdekérvényesítő képessége alapvetően attól függ, hogy milyen családba kerülnek, és ott mekkora mozgásteret vívnak ki maguknak, miképp sikerül egyeztetniük a szakmai és családbeli szerepüket (Kordasiewicz 2014). Miközben konfliktusaik jó része társadalmilag meghatározott, megélt élményeik és kivívott pozíciójuk messzemenően *családfüggő*. Az implicit szerepegyeztetés egyfelől azért lehetséges, mert a helyzetük a korábbi házicselédekéhez képest rugalmasabb (nincs személyes függés, törvényben rögzített alárendeltség), de munkavállalói helyzetük sokszor továbbra is szabályozatlan, informális, és a családbeli szerepük felettébb bizonytalan. A házi ápoló vagy segítő szerepe, bár intézményesült, „megőrizte a családiasságot” (Turai 2014:333). Az alkalmazó család nyíltan degradálhatja őket, ez *szolgáltatként* aposztrofálja a munkát („cselédkedés”), a családhoz tartozás hangsúlyozása a *családias* relációkat és reagálási módokat hozza előtérbe, míg a szakmaiság, a profizmus diskurzusa a *munka* világához köti ezt a tevékenységet, a személyes kapcsolat kialakítása végül a *barátság* viszonyrendszerébe horgonyozza le a segítségnyújtást (Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Turai 2018).

Az összezártság egy idegen családdal jelentős érzelmi és pszichés energiákat emészt fel, és folyamatos figyelmet, önreflexiót igényel. Ugyanakkor még a sikeres adaptáció esetében vagy éppen az egyenrangúságon alapuló partneri viszony

kialakításakor is elkerülhetetlen a feszültség, amely abból fakad, hogy a segítők, akárcsak egykor a házicselédek, a karnyújtásnyira lévő jobb mód díszletei között élnek, ám ehhez meglehetősen korlátozott a hozzáférésük. Legtöbbjük számára a migráció, az idegen háztartásokban vállalt alacsony presztízsű munka a hosszabb távú boldogulás záloga. Ágnes és Ilona is úgy gondolta, hogy a munkát, amire ők a két ország közötti gazdasági különbség miatt rákényszerülnek, az adott ország állampolgárai lenézik, és ennyi pénzért biztosan nem végeznék el. Noha a szerepviszonyok rögzítettsége miatt az egykori házicselédek életében élesebb volt a társadalmi polarizáltság, az életszínvonalbeli különbségekre reflektáló, cselédek és urak világához kötődő hasonlat jóval a cselédmetafora előtt felbukkan Ilona elbeszélésében: *„Ez olyan, mint egy Esterházy kastély. Még a berendezése is úgy van. [...] Ilyen házakba laknak.”*

A befogadó család mindennapjainak, fogyasztási szokásainak, szabadidős tevékenységeinek megfigyelése tudatosítja és a mindennapok részévé teszi az életszínvonalak közötti szakadékot, a gondozott idősök életkörülményeinek (nyugdíj, étrend, egészségügyi ellátás) megismerése pedig elkerülhetetlenné teszi az összehasonlítást az itthon maradt családtagok életesélyeivel vagy akár a személyes kilátásokkal.

„Ott nagyon jól élnek, ahány gyerek, annyi kocsi van mindenhol, hát borzasztó, hogy milyen jól. És mindig nyaralni mennek, örökké nyaralnak. [...] Fantasztikus, hogy milyen jól élnek. Hogy milyen szegények vagyunk hozzájuk. [...] Mi nagyon szegények vagyunk, mi olyan szegények vagyunk máma, én nem mondhatom magam olyan szegénynek, de az én anyámnak hét gyereke volt. [...] Nem idegesek, nem stresszesek, mint nálunk, ugye megöli a család egymást, mert nincs pénz, nincs mi-ből élni.” (Ilona)

A családi otthon felosztása, a térhasználat szabályai, a beköltözőnek szánt helyiség, a személyes (magán)tér hiánya ugyancsak kifejezik a társadalmi távolságot, az alá-fölé rendeltséget, és esetenként a család életéből való kizárást közvetítik.

„Na, azt is megfogadtam, hogy olyan helyre, ahol az egész család ott van, ott vannak az öregek, ott van az egyik gyerek az egyik emeleten, aztán a másik, én meg lemegek a *kellerbe*, a pincébe, egy... egy olyan szar matracon – én nem vagyok egy nagyigényű, de akkor..., ahová bejárnak, még azt is megkérdezték, hogy éjszaka mér' égett a villany a fürdőben.” (Ágnes)

A folyamatos készenlét és a személyes tér hiánya jószerével lehetetlenné teszi a család életétől való visszavonulást, azaz a munkaszünetet. Ám a kéznél lévőség és a láthatóság arra is alkalmat ad a családnak, hogy a bentlakót egész nap ellenőrizze: a munkáját, a fogyasztását (víz, fűtés, villany, étel, telefon), esetleges pihenőjét. Konfliktusokat generálhat a tévé elhelyezése és használata vagy éppen a személyes szabadidő kiharcolása. A sokoldalú függés folytonos érzékeltetése

nem feltétlenül általános, ám a magánszféra megteremtéséért vagy lehatárolásáért zajló konfliktusok jól jelzik azt a többszörösen összetett, ambivalens szerepviszonyokkal (ismerős-idegen, családtag-kívülálló, dolgozó-munkaadó, segítő-kiszolgáltató) átszőtt helyzetet, amely folyamatos határmegvonást követel meg a családtagok és a családdal együtt élők, ám oda nem tartozók között. A határmegvonás konfliktusos voltát bizonyos esetekben tovább élezi, ha a gondozott családja a házi alkalmazottat a családhoz tartozásra hivatkozva próbálja a munkakörön túlmutató vállalásokra bírni, vagy éppen a lojalitását megszerezni (Kordasiewicz 2014, Németh–Váradi 2018).

Ágnes határozottan azon a véleményen volt, hogy személyes autonómiájának megőrzése kizárólag akkor lehetséges, ha csak a segítségre szoruló időssel él egy házban. Az ideális helyzet Ágnes számára az volt, amikor a gondozott férfi társa hetente látogatta őket, nem szólt bele a háztartás vezetésébe, de lehetett tőle segítséget kérni. A családtag és az alkalmazott egyaránt kiérdemelheti és elveszítheti a bizalmat, amely leginkább az önállóságban és a döntési „jogkörökben” képeződik le: a heti kosztpréz beosztásában és a háztartás vezetésében Ágnes ezen a helyen szabad kezet kapott, miként Ilona és Ditta is a legtöbb helyen, ami egyúttal azt is jelentette, hogy azt ették, amit a gondozottnak főztek. A kommenzalitás, a közös asztalnál étkezés az egyenrangúság kifejezése a rendi társadalmak kialakulása óta (Weber 1987), ám ez nem feltétlenül valósul meg a házi ápolók és befogadó családjaik között: a közös étkezés még ma is fontos szimbolikus határvonal (lásd Kordasiewicz 2014, Váradi tanulmánya e kötetben).

A saját idő kivívását Ditta elengedhetetlennek érezte, hiszen az esti visszavonulás adott alkalmat a családdal való kapcsolattartásra, a férjével folytatott hosszabb beszélgetésre. Igaz ugyan, hogy kezdetben „cselhez” folyamodva érte ezt el, de később rájött, hogy az egyedül eltöltött időt a gondozott idős is igényli. Az ő történetében a közös vacsora elmaradása mögött nem a megkülönböztetés, az alárendeltség kellemetlen tapasztalata áll, hanem éppen az egymásra figyelés, a másik személyes autonómiájának tiszteletben tartása motiválja.

„És nekem az este volt az érzékeny pontom, hogy este ne kelljen ott ülni velük. Ha elvégzek, ha nyolcig ott kell lenni, ott kell lenni, de ne kelljen ott lenni tízig, tizenegyig, éjfélig. Az első bácsi, ahol voltam négy évig, az nagyon szerette a meccset. És akkor én rájöttem pár alkalom után, hogy: »Opa, öltözzünk át, fáj egy kicsit a fejem« – kicsit füllentettem ezzel, mondom –, »lepihennék, nem baj?« »És a vacsora?« »Azt én elkészítem.« »Jól van.« Átöltöztünk, odaült a tévé elé nézni a meccset, én vacsoraidőkor fölmentem, a tálcára én mindent rákészítettem – az volt a jó, hogy nem hallott valamilyen szinten –, én be tudtam menni a konyhába, ő nem látott oda, én elkészítettem az ennilát, fölköcskáltam mindent, két üveg sör, bevittem neki. És nézett. És akkor, ugye, arra odafigyeltem, hogy szeret meccset nézni, a vacsorája meglegyen, a munkámat attól én elvégeztem, később felmentem, elvittem az üvegeket, poharat, tálcat, és ez neki is jó volt, hogy nem voltam ott vele, nem együtt vacsoráztunk.”

A kölcsönösség, azaz a szívességek és ajándékok cseréje szintén fontos viszonyjelző. Amikor Ágnes a fent említett párral töltötte a karácsonyt, a gondozott idős férfinak ő készítette a karácsonyi vacsorát. A menüt egyeztetette a férfi élettársával is, aki természetesnek vette, hogy ő is hivatalos az ünneplésre. Ágnes nem volt olyan helyzetben, hogy a meghívottakról döntsön, hiszen az a háziasszony dolga, ám mivel neki is megvoltak a *háziasszonyi* kompetenciái, nem jelentett számára problémát a helyzet. Az esetből azonban kiviláglik, hogy a pár együtt töltött ünnepének kereteit (takarítás, a lakás feldíszítése, sütés-főzés) Ágnes biztosította kívülállóként, aki ráadásul megajándékozta az alkalmazóit.

Az ajándékozás, a viszonzás ki nem mondott kötelessége miatt, ugyancsak jól mutatja a család és a házi alkalmazott közötti kapcsolat⁹ minőségét. Egyes kutatások szerint a háztartásokban dolgozó alkalmazottak önbecsülését sérti a már nem használt tárgyak továbbadása, elajándékozása (Kordasiewicz 2014, Anderson 2004), Ilona ezt a gesztust azonban inkább pozitív példaként említette:

„Akkor, ugye, mikor kint vagyok, akkor hozzák az..., akkor hozzák az öreg holmikat, ruhákat, akkor viszem oda a szegényeknek. Cipelem a zsákot, mint a cigányok, aztán hozom haza a levetett holmikat. Hogy mégis, ruhára ne költsenek, hanem segítem őket. Sajnos, ez van. Ezt hozta ez a világ.”

A zsákot cipelő cigány alakján alapuló hasonlat alacsonyabbrendűséget, implicit alárendeltséget, szegénységet sűrít magába, noha ezt az önironikus utalás részben humorrá oldja. Ilona azonban nem hagy kétséget afelől, hogy a levetett ruhákat nem saját magának, hanem a szegény rokonságának gyűjti – mintha ezzel is védené saját önbecsülését. Az ajándék mibenléte is visszatükrözi a házi ápolók ambivalens családi státuszát. Ilona egy másik helyen a testvérként szeretett gondozottjának családjától karácsonyra pénzt kapott, ami inkább bérkiegészítésnek, s nem személyes ajándéknak tekinthető. Amikor az idős ápoló meghalt, Ilonát marasztalták a temetésre, és még kétheti bérének megfelelő pénzt is adott neki a család. Ebben a relációban az ajándékozó inkább a munkaadó, semmint a családtag szerepét ölti fel, miközben az „ajándék” a társadalmi távolságot, a kiegyenlítetlen szerepviszonyokat is konzerválja, mivel a jutalmazó pénzüsszeg eleve kizárja a viszonzást. (Noha arra is akad példa, hogy a házi segítők apró ajándékokat visznek a rájuk bízott idősöknek.)

Annak ellenére, hogy a munkaadó és a munkavállaló közötti kapcsolat továbbra is hierarchikus, kevésbé hatalmi, mint a házicselédek esetében volt. Akár személyes kapcsolat vagy kötődés is kialakulhat a családbeli funkciókat átvállaló segítők és a segítségre szorulóknak között. A régi házicselédek esetében azonban

⁹ Mauss szerint az ajándékozás „totális társadalmi jelenség” (Mauss 2004:197), mivel megjelenik benne az összes társadalmi intézmény, illetve alrendszer (gazdaság, politika, család, presztízs, termelés és fogyasztás, szolgáltatás és elosztás). Az ajándékozás gesztusa megvilágítja ezek működését és kölcsönhatásait (Mauss 2004).

az esetek többségében szó sem lehetett érzelmi kötődések kialakulásáról, hiszen miközben az alkalmazott a családdal élt és munkájával megteremtette a család mindennapi életének kereteit, a közvélekedés szerint sohasem tartozott hozzá: munkaadójához pusztán munkaviszony és hatalmi viszony fűzte. A patriarchális gondoskodás elemei a 20. század elejére lekoptak a cseléd-családfő kapcsolatáról,¹⁰ s ezt a kiüresedett, elszemélytelenedett viszonyt a nagy kereslet-kínálat, a közvetítésre szakosodott társaságok által felpörgetett fluktuáció, valamint a presztízs fenntartása tovább élezte. Nem véletlenül volt oly gyakran a feszültségteli helyzet feloldása a cseléd távozása, ami viszont elindította a következő háztartási alkalmazott utáni hajszát („cselédmizéria”, Gyáni 1983:184).

A hagyományosan nagy fluktuáció ma is a házi alkalmazás sajátja, csakúgy, mint az alkalmazottak bizonytalan, prekárius helyzete (Yeates 2009, Lutz 2011). Ma a házi ápolóknak azonban nagyobb mozgásterük van, mint elődeiknek. Ha nem tudnak beilleszkedni a családba vagy kifogásolják a munkájukat, távoznak a családtól, s a kudarcnak nem marad nyoma – mint egykor a cselédkönyvben – sőt, a további elhelyezkedéshez referencia sem kell. A kiépült migrációs hálózatoknak köszönhetően (sofőrök, közvetítők) viszonylag könnyen hazajutnak, és új helyet találnak.

A három nő házi ápolóként segítségre szoruló, fizikailag vagy mentálisan akadályozott idősekkel került kapcsolatba. Betegségük és öreg koruk miatt a helyzetük alapvetően különbözik az ereje teljében lévő, független családfenntartó szerepétől, akinek a fennhatósága alá helyezték egykoron a beszegődő cselédek. A házi ápolók esetében a munkaadó sokszor a gondozott gyereke vagy rokona, aki – akárcsak az idős rokon – rá van utalva a külső segítségre. Mindezek ellenére a társadalmi különbség, a munkaadó és alkalmazott közötti hierarchia áttételesen akkor is jelen van a kapcsolatban, ha a deklarált viszony (családtag, partneri szerep) ezt elfedi. Az időseket csökkenő cselekvőképességük, segítségre utaltságuk sem teszi egyenrangú féllé (pl. a felügyelet miatt gyerek szerepbe kényszerülhetnek), ami dinamizálja az eredetileg a beköltöző házi segítő alárendeltségén alapuló egyoldalú viszonyt és kölcsönös szerep- és kompetencia-egyeztetésre sarkallja a feleket.

¹⁰ A patriarchális viszonyokból való kiagyazódást s az egyenrangú felek közötti piaci megállapodás távolítását jól érzékelteti az alábbi, egy „úri nő” szájába adott irodalmi részlet: „De a cseléd-ügyön – gondolta – nem lehet segíteni a mai viszonyok között. Ennek a kapcsolatnak: *úr és cseléd*; más, elmúlt kor volt az igaz levegője: a jobbágyi idő és szellem, mikor mindenki szolgált valakit, végsőkben a királyt, az Istent: s a *hűség* ideálja magasztos volt, és tiszteletet keltő. Ma ez az eszmény az élclapokba került, minden szolgáló egyéniség, s az »úr«, ha kivált gondolkodik, kissé félve, lelki váddal, szégyenkezve nyúl a másik élet szent jogába, a függetlenségbe. S mert az özvegy belátta, hogy a cselédnek igaza van, ha csak ellenszenvezni tud a gazdájával, kivált nő a nővel; vagy ha közönséges – (hisz másra nem nevelték), ha lázadva túri sorsát, s nem tiszteli a tulajdont; épp ezért szívesen és gyakran cserélte a »lyányokat«. Elve volt, hogy csak addig kell tartani egyet, míg nem mer többet lopni, mint amennyit már a büdzséhez számított, s míg a viszony természetellenessége nyájasságba, elnézésbe, emberségbe takarható kölcsönösen – szóval pár hónapig. Miképp lehetne máshogyan: őszintén üzletivé tenni, pontosan megszabni vagy mellőzhetővé tenni ez áldatlan viszonyt.” (Kaffka 1974 [1916]: 23 – kiemelés az eredetiben. N.K.)

Egy házi segítőkkel (*household workers*) készült kutatás szerint az alkalmazottak alapvetően két stratégiát követnek: szakmai szempontokat helyeznek előtérbe (professzionizáció), vagy személyes kapcsolat kialakítására törekednek (perszonalizáció) (Kordasiewicz 2014). Bár a hivatkozott kutatásból konceptuális okok miatt kimaradtak a házi gondozók és ápolók, Ágnes és Ilona történetében is kimutathatók ezek a cselekvéseket meghatározó viszonyulások, illetve a történetüket formáló narratív keretezések. Ágnes a legtöbbször keresztnévükön emlegette a rá bízott időseket; azt az idős férfit, akit viszonylag hosszú ideig ápolt, úgy nevezte, hogy „*az én öregem*”. A közel 80 éves Ilona következetesen *néniként* és *bácsiként* emlegette a vele egykorú vagy nála fiatalabb gondozottakat. Nem pusztán az egykorúság miatt rejlik ebben némi zavar; a „*néni*”, „*bácsi*” kifejezés valamiképp hierarchikus, visszájára fordított gyermek-felnőtt relációt feltételez, ahol a kompetencia és az ágencia, avagy ennek hiánya értelmeződik. A „*néni*” és „*bácsi*” mögött valamilyen rejtett gerekszerep bujkál, ami néha Ilona más fordulataiban is megjelenik: „*ráparancsoltam*”. Másfelől a *bácsi*, *néni* kedélyes, akár szeretetteli fordulata olyasfajta viszonyt jelöl, ahol a szerep (gondozó-gondozott), s nem a személyiség a lehangsúlyosabb. Miközben a nevek kerülése értelmezhető ösztönös diszkrécióként, egyfajta védelemként is a tapasztalatait megosztó ápoló részéről, árulkodó részlet, hogy Ilona történetében a gondozottak keresztnévei ritkán fordulnak elő, csak a testvérként aposztrofált idős asszonyt emlegette utónevén – jöllehet más idősekhez kötődő élményeinek narratív keretezése is a perszonalizáció stratégiájára utal.

Dittának fontos visszajelzés volt a munkájáról, amikor az egyik gondjaira bízott idős megkérte, hogy a szokásos Herr megszólítás helyett szólítsa Opának. Mindez a közöttük lévő viszony elmélyülésére is utal, és ez egyértelműen a családi viszonyrendszerbe helyezi az ápolást:

„...nem kellett egy év ahhoz, hogy olyan kapcsolat legyen köztünk, hogy ő szeretné, ha nem nevén szólítanám, ugye, kint szokás, hogy Herr Fraser, meg Frau Fraser, hanem volt az, hogy mondjam, hogy Opa. Akkor mondta, hogy szeretné, ha azt mondanám neki, hogy Opa. Az még közelebb vitt hozzá, és még jobban..., akkor elmentünk étterembe. Amiket szeretett, és ahogyan szeretete, én ugyanazt megfőztem vasárnap. És ez is tetszett neki. Őnála az volt a szokás, hogy vasárnap reggel süteményt eszik. Én meg hoztam neki epertortát – nagyon szerette. És akkor vasárnap felvittem az epertortát. Szóval, mikor elkezdtem ezekre rájönni, és amikor napról napra értékelte már ezt.”

Az inkább személyes viszony kialakítására törekvő, de korlátozott nyelvtudással rendelkező Ilona esténként megpuszilta a gondjára bízottakat, míg Ágnes fellépését a szakmai elvek határozták meg. Ugyanakkor az ápolás rutinjába személyes döntések (szimpátiák, ellenérzések) is beszüremkedtek: Ágnes az „*öregének*” rögzült alkoholfogyasztási szokásain változtatott annak tudta nélkül (az adag csökkentése, alkoholmentes italok vásárlása), a betegségére hivatkozva. Jöllehet

az óvintézkedés egyfelől indokolt is lehetett, az elejtett mondat, miszerint ő nem szereti az italozást, a kontrollért folytatott játszmáról is árulkodik, ami korántsem avatja az idegen helyre került alkalmazottakat teljesen passzív szereplőkké.

A cselédmetafora jelentésrétegei

A cseléd szó a házi ápolásra vonatkoztatva Ilona történetében egyszer fordul elő, Ágnes kétszer említi ebben a kontextusban, de a családtörténetekben utalásszerűen vagy a visszakérdezések miatt többször is előfordul. A két nő a cseléd szót csak másfél-két óra elteltével, mintegy mellékesen említette. Az utalások szórtsága és a szükséztűség azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek alapvetően súlytalanok lennének az elbeszélésben, a szereprepertoárban vagy a személyes identitásban. A hosszú előkészítést egyfelől a hasonlat gondolati kidolgozása, mérlegelése, másfelől az interjúhelyzetben lassanként elmélyülő bizalom¹¹ és önmegértés magyarázhatja. A cseléd szó akár a családtörténetben, akár a személyes élmények kontextusában negatív jelentéstartalmakat sűrítő (kiszolgáltatottság, alávetettség, megalázó feladatok, önállótlanág), stigmatizált fogalom (lásd például Illyés 2005 [1936], Erdei 1973 [1938]), ami a fizetett házi munkára (*domestic work*) is rávetül (Kordasiewicz 2014). Emiatt a teljes szerepazonosulás helyett a fogalom szubjektív, metaforikus használatára fókuszál az elemzés; a történetekben a cselédszereppel való részleges, pillanatnyi azonosulás okai és szerepe, valamint a szereptávolítás, a szerepdifferenciálás dinamikája érdekes.

„Ők úgy gondolják, hogy nekik szükségük van, hogy valaki lemossa azt az üvegházat, meg ott pikírozzon, ami nem az én feladatom, akkor adjon rá, mert úgy vannak, hogy nem kell pénzt fizetni babysitterre, itt ez a marha, majd ez ellátja, hát izé, hát cselédkedni megy ki az ember. [...] Gyakorlatilag ők semmit nem fizetnek. És egyszer kértem meg, hoznának nekem gyümölcsöt az izéből [a boltból]. Egyszer hoztak, másodjára megkértem, nem hoztak. Nem hoztak. Nem hoztak. Pedig oda is vittem a pénzt. Nem, nem megyek ki úgy, hogy külföldön ne legyen pénz, mindenkinek ajánlom, hogy annyi, mint az útiköltség legyen nála, kaja, meg tudjon hazajönni.” (Ágnes)

¹¹ A külföldi munkavállalásban, migrációban érintettekkel és a családjaikkal készült interjúk általános tapasztalata, hogy a migráció érzékeny, nehezen kutatható terület. Ezt benyomásaink alapján nem csak a migrációs döntéseket kikényszerítő körülmények (elszegényedés, devizahitelek, munkahelyi diszkrimináció) magyarázzák, hanem a hozzá tapadó élmények is (a családok szétesése, krízishelyzetek). Hasonlóképpen megnehezítette a jelenség kutatását, hogy a legtöbb lokalitásban, közösségben még csak alakulóban van „a migráció kultúrája” (De Haas 2010:23), ami támpontokat adhatna az útrakelők és visszatérők cselekvéseinek, céljainak értelmezéséhez vagy az események narratív keretezéséhez. Hasonló módszertani tapasztalatokról számol be Turai Tünde, aki külföldön dolgozó idősgondozókkal, illetve otthon maradt családtagjaikkal készített interjúkat (Turai 2014, 2018).

„Fiatal lányok is, persze! Én is mondtam az unokámnak, hogy menjen ilyen, keresünk egyet, de azt mondta, hogy ő utálja a német nyelvet. Meg hát, nem is szeretném, ha ilyen ápolást, mert annyira megalázó, mikor az embert, jó, nem mindenhol, de legtöbb helyen, mikor izének, olyan cse... na, tiszta cselédnek nézik, hogy te hülye. Olyan helyen voltam egy néninél, karácsony jött. Értelmes, orvos a lánya, a fiáéknak nem tudom milyen vállalkozása van. És akkor jöttek, szenteste, köszönteni az anyjukat. Mindenkinek odatették a pezsgőspoharat, és nekem nem. Ez olyan megalázó, és nem mintha szeretném a pezsgőt, mert ott ültem a néni mellett, úgy kellett itatni, ugye. És egy lányának se volt annyi esze, ha már..., meg ott voltak az unokák, hogy mondták volna, hogy az Ilonának is töltsetek.” (Ilona)

Ágnes történetében a „cselédkedés” fizetetlen túlmunkaként jelenik meg, olyan, eredetileg a családhoz tartozó feladatok kontextusában, amit a család a velük élő alkalmazottra testál. Ágnes szerint a cseléd *„az a marha”,* aki viszonzás (fizetség, elismerés, megbecsülés) nélkül ellátja a munkakörön túlmutató feladatokat (az üvegház rendben tartását, a palántázást, a gyerekfelügyeletet, a jószágok etetését, főzést-mosást), holott idősápolásra szerződött. Ilona elbeszélésében azt nézik cselédnek, akinek csak a munkája érdekes, de a személye érdektelen, és akinek a teljesítményét nem ismerik el. A cselédtől elvárják, hogy *„dolgozzál, mint egy hülye állat”.*

Mindkét történet erős képekben adja vissza a cselédléthez asszociált tudás- és kompetenciahiányt, a kizsákmányolhatóságot, az ellenállás és érdekérvényesítés hiányát, valamint a személytelen bánásmódot. Az ő szemükben tehát cseléd az, aki megengedi, hogy kihasználják. A klasszikus értelemben vett házi cselédek foglalkoztatása éppen a rugalmasan alakítható munkaidőről, az egész napos készenlétről, valamint a munkahely és lakóhely egységéről szólt, azonban Ágnes és Ilona e metafora használatával végeredményben épp ez ellen tiltakozik. Ezért kulcsfontosságú a napi pihenőidő, a számon kérhető tevékenységi kör rögzítése, valamint a szerepegyeztetések és a magánszféra határait megvonó játszmák.

A cselédlét mindkét nő történetében némiképp távolítva, részben másokra vonatkoztatva jelenik meg (Ilona különösen nehezen szánja rá magát a kimondására). Ágnes szerint abból lesz cseléd a külföldi családoknál, aki ezt hagyja, miközben magára vonatkoztatva úgy fogalmaz, hogy *„most már nem erre vágyom, hogy én itten másnak a cselédje legyek, a francokat.”* Ezzel viszont tulajdonképpen elismeri, hogy a fizetetlen túlmunkát és a véget nem érő munkanapot cselédkedésként élte meg a tanyán élő német gazdálkodó családnál – legalábbis utólag akként értelmezi. A cselédkedés számára nem rendes munka, mert nem fizetik meg, nem előre rögzített feltételekkel és elvárásokkal vállalja az alkalmazott, továbbá, mivel nincs mód a családtól való különállásra, még az ellenállás is csak a távozással fejezhető ki. Történetében a cselédmetafora felbukkanásához közvetlenül kötődik a bevásárlásra vonatkozó szívességkérés megtagadása, ami igazán akkor fedi fel az egyenlőtlen helyzetet, ha a fizetség nélkül elvárt túlmunkához, a családi élet minden területén (gondozási szükséglet, érzelmi szükségletek, az újratermelési

funkciók és a gazdaságban, a termelésben való részvétel) megjelenő elvárásokhoz viszonyítjuk a kérését. Az önállóság megőrzése és a menekülési út nyitva tartása kulcsfontosságú Ágnes számára, aki elmondása szerint megtanulta, hogy nem indul el külföldre annyi pénz nélkül, hogy vész esetén ne tudna fordítani a sorsán.

Ágnes több évtizedes egészségügyi gyakorlattal vállalta a házi ápolást. Az idősek hozzátartozói viszont elvárták, hogy az ő utasításaik szerint végezze a munkáját, akkor is, ha ez esetleg ellentmond a szaktudásának. Ágnes ezekben a konfliktusos helyzetekben mindig a szakmai szocializációja során bensővé tett elvárások és szabályok szerint járt el, azaz az egészségügyben megszerzett szakmai kompetenciái vezérelték döntéseit. Több olyan esetet is felidézett, amikor a család kifejezett kívánsága ellenére cselekedett. A cseléd az ő szemében az, aki „*teljesen dilettáns*” az ápolói feladatokhoz, így minden helyzetben feltétel nélkül és automatikusan a család elvárásai szerint cselekszik, ily módon fel sem merülnek benne a szakmai és laikus elvárások közötti ellentétek. Ágnes szakmai tapasztalata rávetült házi idősápolói szerepére, ám erre a tudásra a család nemigen tartott igényt. Feszültségekből kijutott neki ennél a családnál, a stressztől és a rengeteg munkától néhány hét alatt lefogyott. Az eseményeket értékelve viszont világosan megfogalmazta, hogy „*nem attól vagyok jó, hogy mindent megcsinállok.*”

Ilona szemében a cseléd az, akit „*hülyének néznek*”, és a társas helyzetben levegőnek tekintik, például amikor nem töltöttek neki italt a családi ünnepen. Az ő történetében a cselédség az elutasítás és a megalázás élményeihez kapcsolódik. A család életéből való kizárás és a lealacsonyítás nyílt kifejeződése a „nem személyként való kezelés” (*non-person treatment*, Goffman, idézi Kordasiewicz 2014:100), amely egyszerre jelenti a lenézett láthatatlanságát és azt, hogy a nem-személynek tekintett féllal szemben nincs szükség homlokzatóvásra, valamint a társadalmi szerep (munkaadó, családanya, feleség stb.) fenntartására (Kordasiewicz 2014). Ilona szemében a házi ápolók családtagnak való kezelése lenne az ideális állapot (ő maga is a személyes viszony kialakítására törekedik a gondozott idősekkel), ebben az esetben azonban éppen ennek az ellenkezőjét közvetítették felé az egyébként magas presztízsű munkahelyeken dolgozó értelmiségi családtagok. Ilona emellett megalázásként élte meg azt, hogy egy másik idős, gondozásra szoruló asszony „nem fogadta el” őt. Elutasítóan viselkedett vele, és éreztette, hogy nincs rá szükség. Ilona ekkor újra olyan helyzetbe került, hogy bár jelen volt a család életében, a személyét, segítségét mégsem fogadták el. Azt, hogy a beteg asszony Ilona segítségét vagy jelenlétét a saját önállósága megőrzésének reményében utasította volna el, azaz kétségbeesett tiltakozásaival voltaképpen a saját kiszolgáltatottsága ellen küzdött, Ilona a saját személye elleni támadásként értékelte. A helyzetet Ilona oldotta fel azzal, hogy távozott a családtól, és máshol keresett munkát. Elmondása szerint nem pusztán a munkába fáradt bele, idegileg is kimerült, amit ő az állandó készenlétéhez és a megalázó helyzetek elviseléséhez köt.

A cselédmetafora az életösszefüggésekben

Cselédek a családtörténetekben

A párhuzamos élethelyzetek felismerése vagy a cseléd szerep azonosítása nem feltétlenül jelenik meg a házi alkalmazottak (munka)narratíváiban. A nemzetközi példákban sem nagyon jelenik meg ez a toposz, inkább kutatói jelentéstulajdonításként, analógiaként bukkan fel. Lutz könyvében részben provokatívan, részben analógiákat követve „új cselédeként” (*new maids*) aposztrofálja a más háztartásokban fizetett házimunkát végző nőket, miközben kitér az egykori házicselédek és az „új cselédek” közötti különbségekre is. Ehrenreich és Hochschild „globális nőknek” (*global woman*) nevezi a transznacionális migrációba bekapcsolódott nőket, akik között számos gender-specifikus szerepet betöltő munkavállalói csoportot azonosítanak a dadától kezdve a bejárónőkön át a prostituáltakig (Lutz 2011, Ehrenreich–Hochschild 2004). A személyes történetek tematikus sokszínűsége¹² arra utal, hogy a kiszolgáltatottság vagy a családdal való összezártság értelmezése akkor jár be ilyen gondolati utakat, ha akadnak a mesélő személyes tudásában előképek, netán családtörténeti példák.

Ilona apja cselédember volt, egy alföldi uradalmi tanyán laktak. A sokgyerekes család később egy régi sváb faluban jutott házhoz. Az ő történetében a cseléd-múlt elsősorban a gyermekkori szegénység képeiben elevenedik meg, miközben Ilona nagy utat tett meg: több mint harminc évig irodistaként dolgozott, férjével egzisztenciát teremtetek, gyermekeik között van, aki diplomát szerzett. A cseléd szó használatát azonban az interjú alatt szinte végig kerülte, mintha egy kissé ma is szégyellné, miközben az elszegényedés veszélye a falvakban ragadt szegény, segítségre szoruló rokonok képében továbbra is jelen van a családjában.

Hatvanéves elmúlt, amikor először vállalt házi ápolást, de korábban is kijárt külföldi parasztgazdaságokba dolgozni. Mind az idénymunka, mind az ápolás kényszerszülte megoldás Ilona történetében, amit előbb talán magáért, a korábbi életszínvonalának megtartásáért vállalt, de később a fiatalabb generációk romló helyzete prolongálta ezt a helyzetet. A családjában erős felfelé törekvés mutatkozik, a második-harmadik generáció tagjaiból többen diplomát szereztek. Ilona életében nagy törés volt a férje elvesztése, az ő korai halála anyagilag is sebezhetővé tette. A családtörténetben felbukkanó nőalakok törekvéseiben az önképzés mellett a házassági mobilitás is kimutatható: Ilona egyik nővére, valamint egy másik nővére lánya is külföldi férfit választott. Az egyik nővér az Egyesült Államokba ment férjhez egy „fukar sváb” parasztgazdához, aki kifejezetten feleséget keresni látogatott haza (neki ez volt a második házassága). A történetből úgy tűnik, hogy a rövid ismeretség utáni egybekelés mindkét félnek kölcsönös előnyöket ígért:

¹² Turai háromféle diskurzust azonosít a kelet-és közép-európai térben mozgó (vagy innen induló) időseket gondozó nők körében, és ezek közül csak egy, az áldozatdiskurzus tematizálja erősen a kiszolgáltatottságot és a kizsákmányolást (Turai 2014, 2018).

a szegény családból származó, felfelé törekvő nőnek csakúgy, mint a dolgos feleség után vágyakozó, idősödő férjnek: *„[a nővérem] eldisszidált, mert akkor még csak vízummal lehetett kimenni. Megkapta a vízumot, és nem jött vissza. Összeházasodtak. De hát jól tették, olyan palotájuk van, hogy, én meg csak egy ilyen kis szar garzonba lakom.”*

A másik nővér lánya Csehszlovákiába ment férjhez. Ebben a történetben a házassági mobilitást jelentős iskolai, szakmai mobilitás kíséri, a nő ma jogászként dolgozik. Ilona két megjegyzése tovább erősíti azt a benyomást, hogy a felfelé házasodás egy többé-kevésbé tudatos családi boldogulási minta egyik eleme: egyfelől a házi ápolásról mesélve kiderült, hogy eleinte ő is reménykedett abban, hogy külföldön olyan férfira találhat, aki ott marasztalja – és idővel már nem ápolóként, hanem társként tekint rá. (Bizonyos fokig a nővér és a „fukar sváb” történetét olvashatjuk ebből a szemszögből is.)

Ágnes sváb származású nagymama fiatal lányként rákényszerült arra, hogy hadiözvegy édesanyját és testvéreit segítve házicselédnek álljon. Ágnes gyermekkorában sok időt töltött nagymamájával, aki szívesen mesélt neki a *„nagyságáéknál”* töltött időről. Ezekben a történetekben a faluról városba került fiatal lány nem sokat tud ugyan a polgári életről, talpraesettségével azonban mindig kivágja magát. A család történetében fordulópontot jelentett, amikor a környékbeli sváb családok, köztük Ágnes anyja, szekéren menekülnek a bevonuló szovjet csapatok elől. A mindig talpraesett és határozott nagymama azonban hamar elébe megy az eseményeknek, és leszállítja a szekérre pakolt lányát, mondván, hogy nekik itt semmi félnivalójuk, mivel ők magyarok. A szekéren maradó családtagok végül külföldre kerültek, és ott kezdtek új életet (talán a háború alatt vándoroltak ki, talán később kitelepítették őket). A lány, akit leszállított a szekérről (Ágnes anyja), egy gazda fiától született, ugyanis a nagymama a városi „nagyságáék” után egy tanyagazdaságban szolgált, ahol egymásba szerettek – ám házasságról szó sem lehetett. A nagymamának addig le kellett mondania a lányáról, míg nem talált magának férjet. Végül egy iparos ember lett a társa, akivel beköltöztek abba a kisvárosba, ahol Ágnes ma is él. A nagymama történetében a házasság elsősorban a túlélés, a boldogulás és a család egyben tartásának záloga volt. Ágnes fiatalon ment férjhez, tíz év múlva elvált – utóbb úgy ítéli meg, hogy egyedül mindig többre ment, mert hajtotta a megfelelés vágya, az ambíció. Gyerekét egyedül nevelte, és közben fáradhatatlanul dolgozott, folytonosan keresve a jövedelemkiegészítő lehetőségeket: másodállásokat, kiegészítő munkákat. Később vállalkozni kezdett, és a délszláv háborús konjunktúrát kihasználva átvált áruért a határon – ezekre az utazásokra már a gyerekeivel és öregedő, szeretett nagymamájával indult, akire ő vigyázott.

Ágnes családtörténetében a nagymama alakja a minta; ő az első agilis nőalak, aki a szűk mozgástérben cselédnek állt, csak hogy anyját és testvéreit segítse, s aki azért, hogy lányát kivehesse az állami gondozásból, kitartóan férjet keresett magának, holott ez egy házasságon kívül született gyerekkel nem volt könnyű. Ágnes történetében a nagymama cseléd mivolta sokkal inkább az anekdotikus emlékezet

része, s nem annyira a takarnivaló múlt egy darabja. Gyerekkorában is közel állt hozzá a nagyanyja, akivel a generációs távolság ellenére is szót értettek. Ágnesnek imponált a nagyanyja agilitása, humora és életkedve, amit anyjában kevésbé talált meg – jóllehet neki már nem kellett cselédkednie, ő szakmát tanult.

Cselédek a családok között

A cseléd és a család szavaink egy töről fakadnak, a családnak és a „háznéphez” tartozó cselédnek sokáig nem vált el a jelentése (Gyáni 1983). A jelentések differenciálódása többek között a család határai és funkciói megváltozásának a nyomait őrzi. Jóllehet az elnevezések változtak, a munkaadó családdal egy háztartásban, ám annak határán élők hosszabb-rövidebb időre elszakadnak a saját családjuktól. A fizikai távolság ellenére a kapcsolattartás és az érzelmi közelség fenntartása nem lehetetlen (Parreñas 2004, Yeates 2009, Turai 2014, 2018), ám jelentős energiabefektetést igényel. A mai házi segítők kapcsolattartása az infokommunikációs technológiák és a viszonylag alacsony utazási költségek miatt talán könnyebb, ám a háztartási alkalmazottak a globális viszonyok között is az otthon hagyott saját család és a gondozás feladatával felvállalt alkalmazó családok között ingáznak. A cselédmetafora használatát és ennek szubjektív értelmét tehát a családokhoz fűződő dinamikus viszony (beágyazódás és kiágyazódás, szoros vagy lazuló érzelmi kötelékek, önzetlenség és kihasználás, érzelmi és anyagi támasznyújtás, a gondozási többlet és hiány) is befolyásolja.

Ilona történetében a cseléd szóhoz rögtön családi relációk kapcsolódnak; elmesélte, hogy már felvetette a házi ápolás lehetőségét a munkalehetőségek és országok között sodródó unokájának, aki ezt rögtön visszautasította. Az unoka a munka tartalmára való reflexiót hárítva azt felelte, hogy nem szereti a német nyelvet. Ezt a lakonikusan megindokolt döntést Ilona is helyeselte, és a ki nem mondottakra utalva kijelentette, hogy nem is szánna ilyen sorsot neki, és azt reméli, hogy nem hiába támogatta anyagilag a felsőfokú tanulmányait. Ilona nehéz helyzetbe került lánya, akinek hitelfelvételek is nehezítik a boldogulását, időszerűen ugyan vállal ilyen munkát, de ez még nem elég az idős édesanyja tehermentesítéséhez. Úgy tűnik azonban, hogy a következő két generáció azon az áron tud távolságot tartani az alacsony presztízsű gondozói munkától, hogy azt Ilona felvállalja.¹³

Ilonába már gyerekként bevéődött a segítségnyújtás, a gondoskodás kötelessége. Sokgyerekes családban nőtt fel, egy olyan paraszti értékrendben, ahol az idős és beteg szülők ápolása megkérdőjelezhetetlen kötelesség. Az ő családjában

¹³ Ez egybevág Turai tapasztalataival, aki szerint Magyarországon az a jellemző családi stratégia, hogy a második generáció válságba kerülésekor (pl. eladósodás), a nagymama vállalkozik külföldi munkavégzésre, hogy a család anyagi stabilitását, az unokák érzelmi biztonságát biztosítsa (Turai 2018).

viszont a gondoskodás íve még mindig az idősebbtől a legfiatalabb generációk felé ível: a középgenerációk egzisztenciája többnyire ingatag (bár az egyik lánya sikeres vállalkozó), az unokák többsége még keresi a helyét. Meglehet, Ilona frusztráltságát nem pusztán a házi ápoláshoz társított cselédszerep okozza, hanem az, hogy idős kora ellenére ezt mégis neki kell a családban felvállalnia, míg a fiatalabb generációk ezt egyelőre hárítják. Ehhez járul még az a felismerés, hogy ő nyugdíjasként csak e szerep felvállalásával tud segíteni a fiatalabb generációkon. Ugyanakkor a szóban forgó unoka felé már megfogalmazódik Ilonában a kérdés, hogy mit tesz, és mire megy az ő áldozatvállalásával. Utalásaiból úgy tűnik, hogy Ilona nem nagyon bízik a legtöbb segítséget kapó unoka boldogulásában.

„Én már nem tudom meg..., de sajnálom az unokáimat, mer’ a Lilit is taníttattam, fizettem neki, fizető iskolán volt, én fizettem neki a tandíjat és akkor most vagy mosogat vagy tölleg az ügyfélszolgálaton van. Most honnan tudjam? Nem láttam. Én már nem hiszek a fiataloknak se. Biztos, hogy nem jól keres, hogyha énnekem kell neki pénzt küldeni.”

Ilona történetében a cselédmetafora elsősorban a gyermekkor kontextusában merül fel, ami a nagy erőfeszítések árán hátrahagyott szegénységet és a visszacsúszástól, a fiatalabbak elszegényedésétől való félelmet takarja. A lecsúszás fenyegetése Ilona áldozatvállalása ellenére sem tűnt el, ott van a családban a szegény, kiszolgáltatott falusi rokonok képében. A cselédmetafora tehát a személyes megalázottságon túl Ilonának a generációs kiszolgáltatottságból fakadó frusztráltságát is közvetíti. Miközben feltárja Ilona szegénységtől és a családja lecsúszásától való félelmét, valamint tetteirenek, agilitásának megőrzésére irányuló erőfeszítéseit, elrejtja a családjában a visszajára forduló gondoskodási láncból fakadó feszültségeket, kimondatlan konfliktusokat. Ilona többször is hangsúlyozza, hogy kényszerből, a pénzért vállalja ezt a munkát, és már nagyon belefáradt, ám a személyes története mögé mintegy háttérként odaállítja a külföldön munkát vállalók tömegét. „*Rengetegen vagyunk*” – ismételteti, mintha az, hogy mások is ilyesfajta „cselédmunkákra” kényszerülnek, valamiképp csökkentené frusztráltságát.

Ágnes itthon még ma is vállal beugrásokat, rövidebb, egy-két órát igénylő napi ápolási feladatokat, de ha lehetősége volna rá, még néhány évig vállalna *hivatalos* külföldi házi ápolást is. Idősebb családtagjainak gondozási szükséglete azonban itthon tartja. Miközben a hivatalos munkaviszonnyal járó külföldi munka elsősorban a saját időskori biztonsága miatt vonzza, a bejelentett munkaviszony éppen a cselédként való kezelés ellen nyújt biztosítékot. Ám ma már kevésbé érzi agilisnak magát; a történetében inkább helyi kötődését és családi kötöttségeit hangsúlyozza.

Ágnes a családtörténetéből olyan élményeket hoz, amelyek nem mutatják teljesen passzívnak az egykori házicselédeket. A nagymama anekdotikus történeteit azért nem övezi hallgatás, mert ezekben az ő ágenciája, a helyzeteken való túljutás hangsúlyos. A kényszerűségből fakadó korai önállóságot nemcsak Ágnes anyja tapasztalta meg, akinek egy időre el kellett szakadnia édesanyjától. Követke-

zéseképpen nem meglepő, hogy korai házassága után Ágnes is saját függetlenségét és önálló boldogulását tartotta a legfontosabbnak. A megszokott életszínvonal fenntartásának igénye és a kis nyugdíja vezette Ágnest külföldre, aki bár úgy fogalmazott, hogy „*a pénzért csinálja az ember, semmi másért*”, ezt a döntését nem kizárólag kényszernek élte meg; az interjú végén azt hangsúlyozta, hogy ebből is tanult valamit. A házi ápolás feladatát szakmai és emberi feladatként fogta föl: bár mindvégig bizonyos távolságot tartott az idősekkel, a gondozásra szorulóknak társas és érzelmi igényeire, a mentális képességeik szinten tartására is ügyelt. A megkeresett pénzt a hitelek utáni talpra állásra, a saját, „luxusként” aposztrofált igényeinek (kávé, cigaretta, fodrász, kozmetikus) kielégítésére fordította, de már nem hiszi, hogy előrébb tudna lépni. A külföldi munkavállalás azonban napi feladatokat rótt az itthon hagyottakra, és lelkiismeret-furdalást keltett benne az itthon hagyott beteg édesapja. Sorsszerűnek látja, hogy még azelőtt hazaért, hogy édesapja és idősebb testvére állapota romlani kezdett volna. A beteg apa ellátását testvéreivel együtt vállalta föl, s így a következő generáció tagjait tehermentesítették. A feladatokat egészen idáig megosztották – ebben csak az idősebb nővérek betegségei hoztak változást, ami még több feladatot mér Ágnesre.

Ágnes történetében a cselédmetafora mindenekelőtt másokra vonatkoztatva jelenik meg; azokra, akik nincsenek az ápoláshoz megfelelő szaktudással felvértezve és nem képviselik a saját érdekeiket, kihasználhatók. A személyes tapasztalatok értelmezésénél akkor került a cselédlét felszínre, amikor a németországi gazdálkodó család összes gondozási szükséglete rá hárult, és emellett a gazdasági feladatokkal is terhelték. Mivel egy kis településről volt szó, izolált volt, és függő helyzetbe került. Ágnes számára leginkább a kiszolgáltatottság volt megalázó, mivel éppen a saját életében felépített és személyes történetében kimunkált önállóságát csorbította. Neki kevésbé volt lealacsonyító, hogy mások testével dolgozik, hiszen, mint mondta, eddig is „*erről szólt az élet*”. Ágnes frusztrációi mindenekelőtt szakmai kompetenciáinak semmibevételéből fakadtak. Bár anyagilag romló helyzete terelte a házi ápolás útjára, ez végső soron a saját döntése volt. A családját mindvégig számításba vette, de önállóan döntött. Őt nem annyira a következő generáció segítségének kényszere, mint édesapja iránt érzett felelőssége tartja itthon. Szakmai szempontból talán Ilona, aki laikusként látja el az ápolási feladatokat, kevésbé frusztrált, hiszen számára az nem lehet fokmérő. Ugyanakkor a generációkon átívelő családi gondoskodási ív inkább Ilonában kelt feszültséget, és közelebb hozza a cselédhasonlatot, hiszen ő a családtagokhoz fűződő szeretetkapcsolat ellenére, az automatikus segítségnyújtás miatt talán úgy érezheti, hogy egy ledolgozott élet után még mindig ő a családja támasza. A védtelenség érzetét tovább fokozhatja a férje elvesztése és a családtörténeti minta, miszerint a biztonság leginkább egy férfi oldalán elképzelhető. Ezzel szemben a gyermekeit egyedül nevelő Ágnes az önérvényesítés más útjait járta be; bár az életét is mások, az ellátórendszerekben megforduló idegenek ápolása töltötte ki, ő ezt hivatásként élte meg. Másfelől a nagymamájához kapcsolódó gyerekkori élmények és a felnőttként viszonzott időskori gondoskodás a *kölcsönösség* élményét és a generációk egymás-

raulaltságát mélyítik el a történetében. Azonban a cselédmetafora az ő történetében is elfedi a dühöt, hogy egy ledolgozott élet után külföldre kényszerült, egy olyan munkakörbe, ahol évtizedes szaktudását és tapasztalatát nem becsülik, miközben alacsony nyugdíja romló életfeltételekkel és időskori létbizonytalansággal fenyegeti.

Az önkiteljesítés jelentésrétegei

Az idősápolás mint választott szakma Ditta történetének rögtön az elején megjelenik és kibomlik, hogy miként jött „napról napra” a felismerés, hogy ebben a munkában megtalálta magát.

„Amikor kijártam ápolni, oda házhoz kijárt a manikűr-pedikűrös, a masszőr, és én azt néztem, hogy ha már kijárok, akkor minél pontosabb munkát tudjak végezni. A családnál, ahol vagyok, ott meg tudjam ezeket csinálni, azt néztem, hogy oda kik járnak, mire van szüksége egy idősnek, és úgy tanultam. Végül is úgy szedtem össze, így kezdtem el tanulni. A végén már én csináltam [ezeket], azzal végül is nekem is telt az idő, tudtam, hogy örömet okozok, hogy jólesik neki, ha megmasszírozom a talpát, vagy akármilyen. Én nem gondoltam volna egy tíz éve, hogy én az idősápolásban fogom megtalálni azt, amit szeretek csinálni, munkát. Most már ott tartok, hogy itt is [a jelenlegi munkahelyen] [...] úgy néz ki, hogy lesz rá lehetőség [maradni], [ha nem,] akkor vissza kimegyek ápolni. Mert én az idősápolást szeretném csinálni. De azért nem mindegy, hogy mennyi pénzért. Sajnos manapság nagyon kell figyelniünk a pénzt.”

Hét év külföldi munka után itthon is folytatja az ápolást, változatlan szakmai ambícióval. A munkát immár intézményes keretek között egy falusi idősotthon alkalmazottjaként végzi. Ez viszont kevesebb pénz jelent neki, mivel a szűkös intézményi keretből csak képesítés nélküli bért kap. Jóllehet mindenképpen előnyként éli meg, hogy a családjával együtt lehet, a megélhetési kényszerek miatt az interjúfelvétel idején azt fontolgatta, hogy újra külföldre indul.

Ditta történetében sorjáznak azok a nehézségek, amelyek Ilona és Ágnes történetében a cselédléthez kapcsolódnak. A legtöbbet – akárcsak Ilona – az elutasítástól, illetve az attól való félelemtől szenvedett. Úgy tűnik, hogy a goffmani értelemben vett „*non-person treatment*” (Kordasiewicz 2014), azaz a személyiség, a személyes jelenlét negligálása a gondozói munka egyik veszélye. Erre Ditta komplex stratégiával felelt: a saját személyét és jelenlétét, valamint a munkáját *egyszerre* próbálta elfogadtatni mind az ápolásra szoruló időssel, mind a családjával. Ezt az összetett igényt és folyamatot az *elfogadás* vagy *befogadás* kifejezéssel jelölte (akárcsak Ilona), és alapvetően ettől tette függővé a maradását.

A befogadás és az elfogadás egyszerre vonatkozik a családbeli szerepre, a személyes és szakmai kompetenciák elismerésére és a munka megbecsülésére; mindezek egyszerre kötik ezt a munkát a *családias* viszonyrendszerbe és a *munka*,

a *szakmaiság* világához (Kordasiewicz, 2014). Ditta történetét e kettő összefonódása szervezi (történetében sorjáznak az egészségügyi szakkifejezések), azonban ebből a történetből is kiolvasható a pozíció törekenysége. Az alábbi ellentmondás sűríti azt az ambivalenciát, ami alapvetően meghatározza a házi ápoló szerepét a befogadó családban: a jelenlétük egyszerre szükségszerű, megmaradásuk, „beválásuk” ugyanakkor fontos visszajelzés a család részéről. A hosszú alkalmazás voltaképpen maga a megbecsültség, melyből egyszerre fakad személyes és szakmai presztízs. Az effajta hosszú alkalmazásnak és a személyes viszonyoknak sokszor az idős ápoló halála vet véget: *„minden helyemről úgy jöttem el, hogy meghaltak. Szóval, sajnos úgy lett vége a munkámnak, nem úgy, hogy én nem kellettem, hála istennek.”*

Ditta önkitaljesítésének előfeltétele, hogy felismerte az idősápolásban azt a komplex feladatot, ami megköveteli a fizikai szükségleteken túli igények kielégítését, a kölcsönös egymásra hangolódást.

„A bácsi egy gyárban volt főnök, megszokta, hogy több száz embernek dirigál, és mindig az van, amit ő akar. Szóval pénzük volt kinn, meg minden, és akkor nagyon összeemelegedtünk, akkor már tudtam beszélni többet, nagyon sokat mentünk a máhhoz a kórházba, akkor elmentünk étterembe, elmentünk sétálni, fagyizni, akkor már teljesen más volt. És akkor jött az, hogy ő értékelte a munkámat, akkor élveztem, akkor tényleg éreztem azt, hogy tényleg szüksége van rám. És amikor felmentem, és megkérdezte, hogy most melyik inget húzza fel a kettő közül, és ott volt az, hogy na, most akkor innen nekem ez. És napról napra éreztem, hogy én ezt szeretem csinálni, nekik szükségük van egy valakire, aki segíti őket és odafigyel rájuk. [...] Akkor jöttem rá azokra, hogy őnekik mi a fontos.

A személyre szabott ápolás a másik mentális, érzelmi igényeire adott, személyre szabott reakcióban kristályosodik ki. A mindennapi gyakorlatban ezek olyan apróságokat jelentenek, mint kipuhatolni, hogy ki milyen zenét, tévéműsorokat vagy ételeket szeret, hogyan ébred reggelente, mire van szüksége: beszélgetésre, viccelődésre, ami oldja a feszültséget, vagy éppen napi néhány óra egyedüllétre. Ditta az elutasító reakciók mélyére nézve igyekezett a problémákra reagálni. Másutt felismerte például, hogy a katéteres, gyengélkedő öreget bántja, hogy minden családtagja csak azért megy oda hozzá, hogy inni adjon neki, és ezért ezt a közeledést – a kínált folyadékkal együtt – rendre elutasítja. A megoldást az jelentette, hogy Ditta elkezdte táblázatba vezetni az idős férfi folyadékfogyasztását, azaz „monopolizálta” az itatás jogát, és ezzel közvetetten azt üzenve a családnak, hogy másért és máshogy forduljanak idős családtagjukhoz. A komplex reagálás magától értetődően kisebb-nagyobb beavatkozást jelent a hétköznapi családi rutinokba is, ami tovább emeli az elfogadás tétjét. A másokra hangolódás feladatát Ditta így összegezte: *„ameddig a bácsi jól van, 'egészséges', addig nekem is jó.”*

A mogorva reakciók mögé nézni azonban jelentős érzelmi és kognitív energiaráfordítást követel, jóllehet éppen az elutasító, agresszív reakciók értelmezése

teszi lehetővé a negatív tapasztalatok átkeretezését. Míg ezeket a cselédnarratíva az ápoló személyiségének elutasításához, azaz a stigmatizáltsághoz köti, Ditta *racionalizálja* ezeket, és megpróbálja az elutasítás okait az ápolásra szoruló időkre vetítve értelmezni. Hasonlóképpen az ápolással kapcsolatos nehézségeket, a megterhelést jelentő helyzeteket, a romló állapotú, beteg test látványát gyakorta eufemizálja – talán azért, mert így könnyebb ezeket a helyzeteket kezelni. A komoly kognitív és érzelmi munkát jól jelzi, hogy Ditta a számára nehézséget jelentő esetekről részletesen beszámol. Ezek jellegzetessége, hogy mindkét fél nézőpontjából értelmezi a történeteket, és általában a felismeréssel, azaz a szükséges válaszreakcióval zárja ezeket a rövidebb *ápolástörténeteket*. Összességében úgy tűnik, hogy sajátos hozzáállása miatt nem csak másként észlelte ezeket a problémákat, de másként is tudott reagálni rájuk. Ditta több olyan példát is említ, amikor a rá bízott idősök kiabálására, dühösségére gyengédséggel, türelemmel, reagált, bár ez jelentős érzelmi munkát, energiát emésztett fel.

„Olyan érdekes... mert eleinte nagyon rosszul viseltem, meg sírtam, de utána... volt úgy, a [...] bácsi is úgy kiabált, meg verte az asztalt, és megfogtam a kezét és megsimogattam. Ő kiabált velem tovább, de egy-két perc után elmosolyogta magát, hogy én simogatom a kezét, megsimogatom az arcát. És akkor csak néz, hogy ő kiabál, én mégis így reagálok rá, és úgy megnyugodott. Mindegyik időssel másképp lehetett rájönni, hogy ha kiabál, mérges, rossz kedve van, ki kellett találni, hogy mit szeret, milyen zenét szeret.”

Az effajta reakciók Ditta repertoárjának fontos részét alkotják, és elmondása szerint meghozták a kívánt eredményt, azaz segítettek „megszelídíteni” a dühös, frusztrált időseket (túlnyomórészt férfiakat). Jóllehet az agresszió okainak megfigyeltése és a nem tipikus reakció segíthet a konfliktus feloldásában, a *szelídítés* mégis pontosan jelzi ennek a stratégiának a határait, érzelmi és kognitív költségeit. Az alárendelődés, a hagyományos női szerepek mélyén rejlő gondoskodás eltűlése könnyen kiszolgáltatott pozícióba sodorhatja az ápolót. Ugyanakkor meglehetősen nehéz az alárendelődés és a ráhangolódás, valamint a hagyományos női szerepből fakadó, illetve a családból „hozott” érzékenység és a másik igényeire hangolt professzionális gondoskodás között határozott különbséget tenni. A köztük lévő viszony inkább dinamikus, időben is változó, miközben komoly feladat a saját igények és a másik igényei közötti finom egyensúly megtalálása. Éppen az ellensúlyozás miatt volt olyan fontos Ditta számára esténként a zavartalan szabadidő, amit a családjával való kapcsolattartásra fordított. Ugyanakkor fontos látni, hogy kezdetben ezt is közvetve, fejfájásra, fáradtságra hivatkozva vívta ki magának. A kipuhatólás, az alkalmazkodás viszonylag passzív és indirekt stratégiája nem válhat teljesen egyoldalúvá – ezért kulcsfontosságú az idősápolók munkájában az elfogadottság és a megbecsültség érzése, valamint a határok, a saját autonómia megőrzése. (Éppen ennek megrendülése, a kiszolgáltatottság érzése hívta elő a cselédmetaforát Ilona és Ágnes történetében.)

Az egykori házicselédék alakja egyáltalán nem került elő Ditta elbeszélésében, a cselédmunkát firtató kérdésre így felelt:

„Én nem hiszem azt, hogy cselédmunka. Vannak emberek meg családok, akik nem úgy fogadják el, mint ez a bácsi is, hogy rögtön kiabált. De utána belátta, hogy nem is úgy kellene. De ezért én nem tartom úgy cselédmunkának. De én olyan felfogással is vagyok, hogy ha vécét pucolok vagy ápolok, akkor is, ha megfizetik... – Utána kezet mosok. Mindegy az, hogy mit, csak fizessék meg – ezért sem tartom cselédmunkának. Van, aki azt mondja, hogy mert ott takarítasz, meg minden, de ha ott kell lenni négy hetet, két hetet, akkor nekem is jobban megy az idő, hogyha takarítok.”

Feltételelesen Ditta is a személyes elutasításhoz, a munka el nem ismeréséhez kötötte a cselédmunkát, amihez más alacsony presztízssű, elutasított tevékenységeket köt: a vécépucolás után rögtön az ápolásra asszociál. Az *„utána kezet mosok”* fordulata mintegy sűríti a stigmatizáltságot. A saját elbeszélése a szakmai és a személyes fejlődésre épült, de mintha elsőre nem lenne igazán érve a cselédmunka elutasítására. Először azt gondolja, hogy a fizetség ettől önmagában védelmet nyújt. A részletben felfedezhető tanácstalanságot részben magyarázza, hogy idegen, külső kérdésként érkezik a mondandójába a cselédség toposza, ám az is látszik, hogy az alacsony presztízssű munka szinte kikényszeríti a negatív asszociációkat. A cselédhasonlat feloldását végül Ditta az értelmes, mások és önmaga számára is hasznosnak tekintett tevékenységben találja meg: *„nekem is jobban megy az idő, hogyha takarítok.”*

Az idősápolás Ditta történetében értelmes és megbecsült munkaként válik hivatássá: a személyre szabott ápolás egyszerre követel érzelmi munkát, ráhangolódást, valamint professzionális készségeket. Mindezek elsajátítását, a tanulást, a folyamatos önfejlesztést az ápolás és a családja visszajelzése, elismerése motiválja, míg a bensővé tett szaktudás a személyiség részévé válik. Így lesz az ápolás elismerésre méltó, értelmes munka. Ez nem pusztán az idősöknek nyújtott professzionális és személyre szabott segítségnyújtásban jelenik meg, hanem a családdal közösen vállalt célokban is.

Az önkiteljesítés az életösszefüggésekben

Az önkiteljesítés útja kényszerekkel van kikövezve

Ditta egy a családdal közösen vállalt cél miatt vállalta ezt a munkát, autót szerettek volna vásárolni. A történetében többször előkerült, hogy semmiképp nem akartak hitelt felvenni, ezért döntöttek férjével a külföldi munka mellett. A tudatosságot jelzi, hogy a döntés után hónapokat készült a munkára: személyes kapcsolathálóján keresztül tájékozódott, és intenzíven tanulta a német nyelvet. A hitelek és a kiszolgáltatott helyzetek elkerülésére tett erőfeszítések ellenére az önkiteljesí-

tő narratívát jószerével ugyanazok a strukturális kényszerek hívták életre, mint a házicseléd-hasonlatot. Jóllehet az önállóságra való törekvés, a függés elkerülése végigkíséri Ditta beszámolóját, a családi boldogulási minták sorából éppen a periferikus vidéki terek jól ismert önkizsákmányoló stratégiái bukkannak fel. A családnak van egy kis saját földje, a férj ma beosztott mezőgazdasági munkát végez, előtte maszek iparos volt; Ditta varrodában kezdett dolgozni, majd a rendszerváltás táján házi termékek előállításával kísérletezett. A házukat önerőből, apránként építették fel, nagyobb kiadásokra, a gyerekeik támogatására azonban már nem futja az erejükből. A konyhakert és a saját fogyasztást fedező állattartás, valamint a saját munkaerejük jelenti azt, amivel Ditta a gyerekeit segíteni tudja. Egyikük külföldön van, egy angliai csomagolóüzemben dolgozik, a másik a faluban maradt, közfoglalkoztatott.

Az önmegvalósító narratívát egyfelől a személyes szakmai sikerek szervezik, másfelől az elvállalt munkák elkerülhetetlenül tematizálják azt a mozgásteret, ami a családi döntéseket meghatározza. Ditta elhivatottságát bizonyítja, hogy akkor is folytatta az ápolást, miután meglett az autó, s külföldről hazatérve is ezt folytatja, jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett. Az anyagi kényszerektől azonban Dittáék nem tudnak eltekinteni: *„...én az idősápolást szeretném csinálni. De azért nem mindegy, hogy mennyi pénzért. Sajnos manapság nagyon kell figyelniünk a pénzt.”*

Honnan jön ez a „plusz”?

Ditta történetében az idősápolás vált (az anyagi boldogulás mellett) a cirkuláris migráció céljává; sőt részben függetlenedett is attól, hiszen a szakmai ambíció a hazatérés után is megmaradt. A külföldi munkavállalás, a migráció ebben a családban a boldogulási stratégiák szerves részévé vált, miközben a családtagok távolléte a családi kötődéseket inkább megerősítette, semmint gyengítette volna.

„[Megtanultuk] a pénzt értékelni, a megkeresett pénzt beosztani. Eddig is beosztottuk, de jobban tudjuk, hogy most ezért külön volt a család. És jobban beosztjuk. Vannak nehéz dolgok kint, amikor egyedül van az ember, és nem tudja megoldani. A családtagjainkat értékelni.”

Ditta történetéből egy sűrű családi kommunikációs hálózat bontakozik ki, ahol ugyan veszteségként jelenik meg a mindennapos beszélgetések elmaradása, az alapvető családi viszonyok nem változtak meg: az együtt töltött időt tekintik ma is a legfőbb értéknek. A cirkuláris migráció fő előnyének tekintett stabilabb anyagi helyzetet árnyalja, hogy a „hazahozott” javak inkább szimbolikusak (apró ajándékok, figyelmességek), míg ugyancsak a migrációval járó nyereségként értelmezhető az a felismerés, hogy a migráció tanította meg őket arra, hogy még inkább becsüljék egymás közelségét és a távollét árán megkeresett pénzt.

Ditta önmegvalósításként felfogott munkájának háttere a stabil és érzelmileg támogató családi közeg, amelyben a nemi szerepek a kezdetektől fogva rugalmasak voltak. A férj vigyázott a gyerekekre, amikor Ditta túlórázott, minden férfi családtag könnyedén elboldogul a háztartásban, szívesen főznek; azaz a gondoskodás gesztusai *kölcsönösek*. Ezek a hazatérő Dittának is kijárnak, és közvetítik, elmélyítik a megbecsülést. Amikor Dittát arról kérdeztem, hogy honnan jön az időszápolásba befektette érzelmi-szakmai többlet, aminek eredetét az interjú során addig csak nehezen tudta körülírni, így felelt: „*Nem tudom megmondani, hogy honnan jött ez, ez a plusz. Az biztos, hogy [...] a házasságunk nagyon jó. Mi akkor veszünk össze, ha nem tudunk napi szinten beszélgetni.*”

Az asszociációja azt mutatja, hogy a másakra hangolódáshoz szükséges belső erő, az érzelmileg megterhelő helyzeteken átsegítő „plusz” talán a stabil és támogató párkapcsolatból, a minőségi időre és a kommunikációra törekvő családi kapcsolatokból és a rugalmas nemi szerepekből tevődik össze. Ez teszi képessé őt a gondoskodás komplex feladatára családi viszonyain kívül is. A szakmai igényességre törekvő ápolás a családból reflektálatlanul átemelt női szerepből táplálkozik, ám a kölcsönösség és a nemi szerepek rugalmasságának tapasztalata megóvja Dittát attól, hogy teljesen alárendelje magát a munkájában, és feloldódjon a gondoskodó női szerepben. A családból hozott gondoskodási mintákat emellett mederben tartják, reflektálttá teszik azok a képzések, amelyek a gondozás rutinját szakmai standardok közé szorítják. A természetesnek vett hagyományos, „naiv” gondoskodástól a professzionális gondozás felé való elmozdulás, azaz a professzionalizáció maga is keretet teremt egyfajta önfejlesztő, önkiteljesítő narratívának. (Az évtizedes egészségügyi tapasztalattal rendelkező Ágnes ellentétes utat járt be. Esetében a szakképzettség semmibevétele (*de-skilling*) felerősítette a dühöt, a házi ápolás elutasítását, amely a cselédnarratívában, pontosabban a szerep távolításában kristályosodott ki.)

A személyes autonómia lehetőségei és korlátai

Az egykori házicselédek és a mai házi segítők helyzete a társadalmi-strukturális és a családon belüli pozícióból kimutatható párhuzamok mellett leginkább a kivívható mozgástér nagyságában, a személyes autonómiában és a mozgás szabadságában különbözik. A három nő történetét szinte azonos strukturális kényszerek és társadalmi pozíciók alakították, azonban a típusos problémákra másként reagáltak. Elbeszéléseik egyfelől a személyes tapasztalataikat rendezik és rendszerezik, másfelől értelmezik is a házi idősgondozók társadalmi szerepét. A narratívák azonban nemcsak a tapasztalatokat mesélik el, hanem a problémák, konfliktusok észlelését is befolyásolhatják. A kérdés, hogy milyen élményeket, nehézségeket fed fel ezek közül a cselédmetafora és az önkiteljesítés toposza.

A cselédmetafora használata leginkább a frusztráltság levezetésére szolgál, azaz retorikai funkciója van. Annak ellenére, hogy a megélt élmények e keretben

értelmeződnek, a szerepegyeztetések tétje voltaképpen a cselédszerep távolítása. A cselédmetafora narratív kimunkálása éppen a huszonnégy órás szolgálatban álló, bármikor kihasználható házi mindenes szerepétől való megszabadulás vágyát tárja elénk, éppen ezért olyan fontos a házi segítők számára a családon belüli szerepük, interperszonális kapcsolataik dinamikus egyeztetése és a munkaviszonyuk természetének tisztázása, azaz a munka- és a szabadidő, valamint a privátszféra határainak meghúzása. Az öndefiniálás nehézsége a (házi) cselédlét stigmatizáltsága mellett a családról családra változó szerepek képlékenysége is utal, ami nehezen megfoghatóvá teszi az ápolás komplex feladatát és az egyes szerzők által „új cselédségként” (Lutz 2011) aposztrofált diffúz és heterogén munkavállalói kört.

Míg a cselédmetafora alapvetően a kényszereket és a sérelmeket tematizálja, az önkiteljesítés narratívája a cselekvés, a szakmai fejlődés (viszonylag ritka) lehetőségét tárja fel. Jóllehet nem tagadja az e munkakörrel járó hátrányokat és nehézségeket, alapvetően probléma- és megoldásközpontú, ezáltal kevésbé reprezentálja a kényszereket és kiszolgáltatottságot. Rámutat arra, hogy a nézőpontváltással és önreflexióval nem pusztán a helyzetek észlelése, keretezése, hanem a rájuk adott reakció is megváltoztatható, ami magához a munkához való viszonyt is erőteljesen alakítja. A szisztematikus önmegvalósító narratíva azonban nem véletlenül igen ritka; a tapasztalatok és az egész munka átkeretezése nagy kognitív és érzelmi erőfeszítést igényel, miközben az önkiteljesítés narratíváját is átjárják azok a strukturális hátrányok – a hagyományos női szerepben rejlő ambivalenciáktól és kötöttségektől egészen a globális kényszerekig –, amelyek érzékenyen rajzolják ki a transznacionális térben mozgó nők cselekvésének, önérvényesítésének korlátait.

Kisfalusi nők a globális gondozási piacon

Lokalitás, boldogulási lehetőségek és migráció

„*Mi tartjuk el a családokat, akik kijárunk*” – állította határozottan Ella, aki ötvenkilenc évesen kezdett németországi családokban idős, beteg embereket ápolni, hogy a maga és férje nyugdíja mellé megtakarításra is elegendő pénzt keressen. Találkozásunk idején már kilenc éve jött és ment a faluja és különböző németországi települések között, mindvégig bejelentetlenül és minimális német nyelvtudással. Ella egyike azoknak, akik erről az alföldi kistelepülésről¹ évek óta járnak idősgondozóként Németországba vagy Ausztriába. A „*mi – akik kijárunk*” Ella megfogalmazásában kizárólag a faluban (és a környéken) élő nőkre vonatkozik. Az országos tendenciáknak megfelelően (Blaskó–Gödri 2016) erről a településről is járnak férfiak nyugat-európai országokba, ahol szak- vagy betanított munkásként dolgoznak, jellemzően az építő- és élelmiszeriparban (többben húsfeldolgozó üzemekben). A falura leginkább jellemző migrációs pályát mégis a külföldi otthoni idősgondozásban részt vevő nők járják be, Ella szerint a külföldre járó gondozónők ma már a legfontosabb kenyérkeresők a faluban.²

Nem tudunk pontos adatokat a külföldre kijáró nők számáról – két férfiről is hallottunk, akik idősgondozóként dolgoznak külföldön, egyikükkel interjút készítettünk –, nem is tudhatunk, hiszen az asszonyok a cirkuláris migráció nyitott rendszerében vesznek részt, ahová és ahonnan bármikor be- és kiléphetnek. Beszéltünk olyan asszonyokkal, akik csak rövid ideig jártak ki, mások évek óta dolgoztak külföldön, volt, aki éppen „*szüneteltette*” a gondozói munkáját, más azt tervezte, hogy megint elindul. A faluban 2011-ben indított, európai gondozási tanúsítványt nyújtó képzésen eddig kb. 90 helybeli vett részt (persze, nem feltétlenül hasznosítják mind külföldön a tanultakat), e képzés helyi szervezőinek becs-

¹ A falu becsült népességszáma 1950 volt 2017-ben. Forrás: Magyarország állandó lakosságának száma az év első napján (2017. január 1.) XLS táblázat. Nyilvartarto.hu

² 2015 és 2017 között a faluban összesen 46 emberrel készítettünk interjút. Beszélgetőpartnerünk összetétele a következőképpen alakult: tizenkilencen az interjú időpontjában vagy korábban idősgondozók voltak; három interjúalanyunk dolgozott külföldön, de más területen. Tizenegy volt azoknak a száma, akiknek közvetlen hozzátartozója járt ki időst ápolni. A további tizenhárom beszélgetőpartnerünk között volt a polgármester, az általános iskola igazgatója és tanára, a könyvtár vezetője, közfoglalkoztatottak, kisebbségi szervezetek képviselői, továbbá idős falusiak.

lése szerint százan biztosan kijártak legalább egy ideig, közöttük olyanok is, akik a külföldön keresett pénznek köszönhetően már elköltöztek egy-egy közeli faluba vagy kisvárosba. Ella például azt mondta, amikor ő elkezdett kijárni, húszan, ha dolgoztak külföldön gondozóként, ma már biztosan vannak legalább hatvanan. A számok, a becslések, ha különbözőek is, mindenképpen rámutatnak arra, hogy a családok majd' harmadát-felét érinthette, érintheti a nők külföldi idősgondozói munkája.

A faluban egymás szomszédságában láthatók a népességfogyás, a szegénység és a fennmaradásért folytatott küzdelem nyomai; gázos romok és virágzó kertek váltakoznak. A központban még állnak a hajdani parasztpolgárság gazdagságát tükröző épületek, de nagyon sok az évek óta üresen álló ház, egy részük összedőlt, a másik részét elbontották.³ Több tulajdonos följárlotta ingatlanát hasznosításra az önkormányzatnak, e belterületi telkeken a startprogram keretében intenzív mezőgazdasági termelés folyik.⁴ Az innovatív településvezetés minden eszközt megragad, hogy mérsékelje az elvándorlásból, előregedésből fakadó veszteségeket, és helyben kínáljon élhető lakókörnyezetet és boldogulási lehetőséget. A rengeteg projektforrás sem tudja azonban megállítani a szelektív demográfiai folyamatokat,⁵ igaz, nem elhanyagolható haszon, hogy e projektek legalább a megvalósításuk idejére munkalehetőséget biztosítanak néhány embernek. A faluban a közfoglalkoztatás az, ami nélkül „*meghalnánk*”, a mezőgazdasági termelés, az erre épülő kicsiny feldolgozó üzem és a szociális bolt alacsony, de kiszámítható bért jelent azoknak, akik másutt nem tudnak elhelyezkedni. A helyi településvezetési stratégia része, hogy a kiterjedt és komplex közfoglalkoztatási program keretében fiatalokat vesznek fel, akiket képzésekre küldenek, majd ha lehetőség nyílik állandó alkalmazásukra, áveszik őket közalkalmazotti státuszba. A közfoglalkoztatás átmeneti megoldást jelent azoknak is, akik már megfordultak külföldön és tervezik az újabb külföldi munkavállalást.

A falu idős lakói, valamint a helyi és környékbeli gazdák informális alkalmi munkalehetőséget, napszámot kínálnak; nem csak a közfoglalkoztatottak egészítik ki bérüket délutáni, hétvégi napszámmal, de több olyan asszonnyal is beszélünk, akik, miután elveszítették állásukat, vagy az alacsony családi bevételek miatt, akár éveken át is napszámba jártak, mielőtt elindultak külföldre. A szűkösség már a kilencvenes és a kétezres években arra szorított sok falubelit, többségében asszonyokat, hogy kijárjanak németországi gazdák birtokára „*spárgázni*” vagy „*salátázni*”. Az emlékek szerint a faluból kitelepített németek leszármazottai alkalmaztak erre az időszakos munkára helybelieket, de környékbeli településeken élők is toboroztak alkalmi munkásokat. A hatvanas éveiben járó Róza például hat

³ A falu polgármestere arról tájékoztatott, hogy a KSH adatai szerint a községben ugyan 998 lakásingatlan található, de ebből 300-350 lakatlan, s ezek között kétszáz telken már lakóépület sem áll.

⁴ Harminc telekről, illetve 4 hektárnyi belterületről van szó.

⁵ A faluban 2006 és 2016 között a helyi általános iskolába járó gyerekek száma 185-ről 90-re csökkent, ezzel egyidejűleg az óvodások száma is megfeleződött. A folyamatok már rövid távon a felső tagozat megszüntetését vetítik előre.

éven át minden nyáron elment Németországba spárgázni, ami szerint olyan volt „*mint a lágertáborba, kegyetlen*”. Aki járt ki, rendkívül nehéz, néha embertelen körülmények között végzett, napi 16–20 órás munkára emlékszik; a hazatérőket nem ismerték fel a családtagjaik, mert tíz kilókat fogytak, és sötétbarnára égtek, volt, aki súlyos napszúrástól betegedett meg, másnak a kézízületei mentek tönkre a kemény munkától. Helyi segítőkink legfeljebb egy-két ma is kijáró asszonyról tudnak, a spárgázás visszaszorult, helyébe a 2010–2011 után kiteljesedő idősgondozás lépett.

A külföldi idősgondozásba való bekapcsolódást e településen is a válság és következményeként a családok romló életfeltételei, egzisztenciális ellehetetlenülése⁶ kényszerítették ki, ugyanakkor a német és osztrák munkaerőpiac megnyílása mellett olyan tényezők is ösztönözték, mint az európai gondozási tanúsítványt nyújtó képzés, valamint, s talán elsősorban az erre az időre már létrejött és terjedő hálózatok, összefoglalóan a gondozási migrációra szakosodott ipar intézményesülése (De Haas 2010). A gondozási célú migrációt kiváltó strukturális kényszerek, a migráció e típusába bekapcsolódó nők aspirációi arra mutatnak rá, hogy a külföldi munkavállalás célja jószerivel minden esetben a további ellehetetlenülés, a lecsúszás elkerülése, a megkapaszkodás, a család szinten tartása és a következő generációk támogatása. Ugyanakkor kutatási kérdéseink túlléptek a migrációt tápláló strukturális kényszerek azonosításán, a struktúra és ágencia viszonya érdekelt bennünket. E tanulmány végső kérdése az, hogy a cirkuláris migráció e sajátos formája, a nyugat-európai háztartásokban végzett idősgondozási munka az adott strukturális kényszerek között milyen mértékben teheti képessé a gondozókat és családjaikat, hogy a munka, a jóllét, a biztonság értelmében erősítsék autonómiájukat, növeljék az ellenőrzést saját életük felett, vagy Amartya Sen (2003) szavaival fogalmazva, hogy a migráció milyen mértékben terjeszti ki szabadságukat.

Migrációs minták a globális gondozási piacon⁷

Noha „a nők mindig is részt vettek a migrációban” (Van Nederveen Meerkerk–Neunsinger–Hoerder 2015:10), a migráció feminizációja két értelemben is új jelenségnek nevezhető. A bér munka globalizációjával a migráció áramlataiban a nők már az érintettek felét alkotják, és a kutatásokban sem csupán a háztartásukat követő feleségként és anyaként, hanem a globális migrációs folyamat autonóm szereplőiként jelennek meg (Wastl-Walter 2010). Saskia Sassen a globalizáció eredményének tekinti a „túlélés feminizációját”, azt a folyamatot, amely-

⁶ 2008-ban újra átalakult a legnagyobb helyi foglalkoztató, a hajdani mezőgazdasági szövetkezet utódszervezete, ami közel nyolcvan ember munkahelyének megszűnésével járt. A tulajdonosváltáson átesett agrárvállalkozás a kutatás idején mindössze tucatnyi alkalmazottat foglalkoztatott.

⁷ E fejezet szövege részben megtalálható Váradi et al. (2017) A migráció feminizációja... fejezetében.

nek részeként a családok túlélésének terhe a fejlődő országokban egyre nagyobb mértékben hárul a nőkre, akik közül mind többen kényszerülnek külföldre dolgozni (Sassen 2000). A migráció feminizálódása szorosan összefügg azzal, hogy a „globális észak” jóléti társadalmában a nők tömeges munkába állása, a népesség előregedése és az ennek nyomán keletkező háztartási és gondozási szükségletek folyamatos keresletet teremtenek, amelyet a saját országból, vagy hasonló fejlettségű országokból származó munkavállalókkal nem tudnak kielégíteni olyan áron, amelyet a szolgáltatást igénylők hajlandók és/vagy képesek lennének fizetni. Ezért ezeket az igényeket jellemzően a fejlődő és fél-periferikus országokból legálisan vagy illegálisan érkező migráns nők elégítik ki (lásd a teljesség igénye nélkül Anderson 2000, 2004, Ehrenreich–Hochschild 2004, Cheever 2004, Parreñas 2001, Turai 2014, 2018, Yeates 2009, Lutz 2011, Marchetti 2013, Palenga-Möllenbeck 2013). A huszadik század végétől a fejlett országokban folyamatosan növekszik a háztartási munkát, gyermekfelügyeletet, idősgondozást végző nők száma: Fülöp-szigeteki, perui, moldáviai, eritreai, indonéziai nők kerekednek fel, utaznak ezer kilométereket, maguk mögött hagyva a családjukat, hogy belépjenek a globális munkaerőpiac e számukra fönntartott szektorába (Hondagneu-Sotelo 2011). Arlie Hochschild (2000) globális gondoskodási láncnak (*global care chain*), Rhacel Parreñas (2001) a gondoskodás nemzetközi áthelyezésének (*international transfer of caretaking*) nevezi azt a migrációs mintázatot, amelyet az utóbbi szerző Los Angeles-i és római családoknál dolgozó Fülöp-szigeteki nők példáján keresztül mutatott be nagy hatású, klasszikus könyvében. A globális gondoskodási lánc egyik végén a fejlett országok háztartásaiban gyerekeket, időseket gondozó asszonyok néha hosszú éveket töltenek távol családjuktól és gyermekeiktől, akiket a lánc másik végén, az otthon maradt női családtagokra bízunk, vagy külföldi keresményükből egy másik nőt fizetnek meg a gondozási, nevelési feladatok ellátásáért. A globális gondoskodási láncot egyenlőtlenségek táplálják és tartják fenn társadalmi nem, osztályhelyzet és etnicitás/állampolgárság mentén: a háztartáshoz, gyermekneveléshez, idősgondozáshoz kapcsolódó munkákat a küldő és befogadó országokban egyaránt hagyományosan női feladatnak és felelősségnek tekintik; e feladat ellátásáért a tehetős és a munkaerőpiacon elhelyezkedni tudó nők fizetnek más nőknek; akik pedig szegényebb, fejletlenebb országokból és/vagy eltérő etnikai háttérből érkeznek. A gondozási lánc nyertesei egyértelműen a fejlett országokban élő családok, amelyek megvásárolják a munkaerőt és gondoskodást (*care gain*), és ettől elválaszthatatlanul, „érzelmi értéktöbblet” (*emotional surplus value*, Hochschild 2000) jutnak, míg a kibocsátó szegény, fejlődő országban az asszonyok távollétével a családokban, országokban gondozási hiány (*care drain*) jelentkezik (Parreñas 2001, Lutz–Palenga-Möllenbeck 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014).

Európán belül a szocialista országokban végbement politikai, gazdasági változások után a cirkuláris migráció új mintái alakultak ki (lásd Morokvasic 2004, Marchetti 2013, Triandafyllidou–Marchetti 2013), melynek eredményeként a posztszocialista országokból felkerekedő nők is megjelentek a gondozási piacon,

s ha nem szorították is ki a fejlődő világ távoli országaiból érkezőket, egyes szerzők szerint napjainkban ők alkotják az „új európai cselédség” (*new maids of Europe*) derékhadát (Lutz 2011:11). Az Európán belüli gondozási migráció eltér a globális gondoskodási láncként azonosított és elemzett mintától. A kelet-közép-európai gondozók, az érintett országok közötti földrajzi közelségnek, valamint a nyitottabb migrációs rezsimeknek (pl. az unión belüli szabad mozgás) köszönhetően a tartós távollét és az alkalmazó háztartásban való állandó bentlakás helyett a cirkuláris migráció sajátos formáját, a váltásos munkavállalási rendszert vezették be. Sabrina Marchetti szerint ezt a fajta cirkuláris migrációt – amely nem hasonlítható az időszakos munkavállalás más formáihoz – nem a kereslet, s nem is állami beavatkozás alakította ki és tartja fenn, hanem maguk a migrációban részt vevő asszonyok keresik és tartják kívánatosnak (Marchetti 2013:361). Az országok közötti rendszeres, négy-hat hetes turnusokban való mozgás megkönnyíti a külföldi munkavállalás és a családi élet összeegyeztetését, s noha kevesebb keresetet biztosít, de kevesebb érzelmi terhet is jelent az érintett gondozók és otthon maradó hozzátartozók számára (Turai⁸ 2018:100). Az európai gondozási térben a fejletlenebb ország szegényebb háztartásaiból érkező és a „fejlettebb” ország középosztályi családjainál elhelyezkedő nők nem fizetnek alkalmazottakat azért, hogy az otthon maradt családban pótolják a távollétükből fakadó hiányokat, ők jellemzően a családon belül szervezik meg a gondozási, nevelési feladatokat (lásd áttekintően Lutz–Palenga-Möllenbeck 2011, 2012, 2016, Palenga-Möllenbeck 2013, 2014, magyarországi vonatkozásban Turai 2018). Turai Tünde arra is felhívja a figyelmet, hogy a Németországban vagy Ausztriában dolgozó magyarországi idősgondozók jellemzően nem törekszenek integrálódásra a befogadó ország munkaerőpiacán és társadalmában, hiszen migrációjuk célja nem az elvándorlás, hanem ellenkezőleg, az otthon maradás (Döhner–Küdecke–Eickhoff 2008, hivatkozva Turai 2018:100).

A közép-kelet-európai házi idősgondozók migrációs pályájának eltérései a globális mintázatoktól fontos sajátosságok, nem érintik azonban azokat a strukturális egyenlőtlenségeken alapuló ellentmondásokat, amelyekkel szembe kell nézniük a fogadó országok munkaerőpiacán, munkaadóik háztartásában és saját családjukban. A Fülöp-szigetektől származó migráns háztartási alkalmazottakhoz, gondozónőkhöz hasonlóan a külföldön dolgozó magyarországi idősgondozók is megtapasztalják, hogy anyagilag ugyan kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint ha otthon dolgoznának, de az általuk végzett munka alacsony presztízse és jellege miatt társadalmi státuszuk alacsonyabb lesz (különösen, ha magasan kvalifikáltak, vagy ha itthon professzionális ápolóként dolgoztak, lásd ehhez Németh 2016 és tanulmánya e kötetben), s ha rövidebb ideig vannak is távol családtagjaiktól, az elszakítottságot ők is megszenvedik. Mindezen túl, noha gyakran ők lesznek a fő kenyérkeresők, szűkebb környezetük és a társadalmi nyilvánosság tovább-

⁸ Köszönöm Turai Tündének, hogy úttörő jelentőségű könyvét még kézirat formájában elolvashattam. E tanulmányban a hivatkozások a kézirat oldalszámozását követik.

ra is a tradicionális értékek és családmódel keretében hajlandó csak értelmezni és elfogadni a női szerepeket. Az ellentmondásokkal és kihívásokkal, amelyeket Parreñas (2001) összefoglalóan a helyvesztés (*dislocation*) fogalmával ragad meg, mindegyiküknek meg kell küzdenie, s ehhez különböző tőkéket (személyiségjegyek, tapasztalatok, készségek, tudások, hálózatok) mozgósítanak, stratégiákat és taktikákat alkalmaznak (Németh–Váradi 2018), amelyek tétje a nagyobb személyes cselekvési tér és autonómia megszerzése, munkájuk és személyiségük elismerésének kivívása. Parreñas (2001) elemzi azokat a taktikákat, narratív eszközöket, módokat, ahogy a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak megpróbálják a helyzetük ellentmondásaiból fakadó nehézségeket, fájdalmakat enyhíteni. Helma Lutz azt hangsúlyozza, hogy gondozási migrációt eredményező és fenntartó globális egyenlőtlenségek tudatában sem tekinthetjük a migráns nőket a strukturális kényszerek bábuként mozgatott foglyainak, hanem olyan cselekvő embereknek, akik a határokon átlépve aktívan akarnak életkörülményeiken javítani (Lutz 2011:24). Az ő nyomán ugyanerre az ágencia alapú megközelítésre támaszkodik Turai is (2017, 2018), amikor a Magyarországon, Ausztriában, Olaszországban és Izraelben dolgozó magyar, román, moldáviai, erdélyi és kárpátaljai magyar bentlakásos idősgondozó nők mindennapi küzdelmeit és narratíváit elemzi. A háztartási alkalmazottak, idősgondozók globális és Európán belüli migrációjának eme ágencia alapú megközelítése nyomán számunkra is az volt fontos, hogy megismerjük azokat az eszközöket, taktikákat, amelyeket az ebből a faluból elinduló nők alkalmaznak gondozottjaik családjában, azokat a narratívákat, amelyekben meséltek a különböző külföldi háztartásokban végzett munkájukról, helyzetükről, érzelmeikről, vágyaikról.

A migráns idősgondozási ipar: szereplők és fenntartók

„Sofőrök” és informális foglalkoztatás

„A férjemmel egyszerre lettünk munkanélküliek. Napszámba jártam, spárgázni, az élet teljesen kiszámíthatatlan, nagyon bizonytalan volt. Voltak falubeli ismerősök, akikről tudtam, hogy járnak ki, kértem őket, ha istent ismernek, szóljanak, ha van hely.” Így idézte fel a kezdeteket Róza, és interjúpartnereink jelentős része hasonló módon vágott bele az idősgondozásba: olyan ismerőstől kértek segítséget, akiről tudták, hogy kijár.⁹ A segítség leggyakrabban azt jelenti, hogy kapnak néhány telefonszámot, amin a „sofőrök” elérhetőek. A „sofőr” a migrációs idősgondozási ipar kulcsszereplője, ő közvetít a házi gondozót kereső külföldi családok, valamint a potenciális gondozók között, eljuttatja az asszonyokat a munkahelyükre és haza, vagyis egyszerre *munkaközvetítő és szállító*. (Az asszonyok használják a közvetítő

⁹ Ez egyúttal azt is jelenti, hogy nem sikerült feltárni a történetet, nem tudtuk meg, kik voltak az „üttörök”, akik elkezdtek kijárni. Mi már egy működő, sokszereplős rendszert ismertünk meg.

fogalmát is, ami vonatkozhat arra, aki megszerzi a helyet, de a szállítóra is.) Vannak egyszemélyes vállalkozóként működő sofőrök, mások egy-egy hazai vagy külföldi vállalkozás, munkaközvetítő cég alkalmazásában állnak. Ebben a faluban nem dolgoznak helyi „sofőrök”,¹⁰ többségük a tágabb környék sváb múltú településein él, és kint élő rokonok, ismerősök segítségével építi ki hálózatát. Akadnak dél-dunántúli településről érkező vállalkozók is: „*tipikus cigányfalu, de a sofőrök nagyon rendesek voltak*”. A „sofőrök” hálózatai kiterjedtek, sokszínűek, nyitottak, határaik területi szempontból sem merevek – ezért is tart az utazás jellemzően sok-sok órát, hiszen több, egymástól távol eső helyen kell felvenni a ki- és hazafelé tartó asszonyokat.

Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy a „sofőrök” túlnyomó többsége informális hálózatokat működtet, és aki ezekre a hálózatokra támaszkodik, jellemzően bejelentetlenül, feketén dolgozik a külföldi háztartásokban. Az informalitás csökkenti a migráció adminisztratív terheit és költségeit, de veszélyeket is rejt magában.¹¹ A hatvanas évei elején járó, rokkantnyugdíjas Nusi két évig járt Németországba, ő így idézte fel a foglalkoztatási viszonyokat és az utazás körülményeit:

„Persze hogy feketén dolgozunk, hiszen ha bejelentenének, akkor nagyon sokat kell a családnak is fizetni, meg sok helyen a gondozó béréből is levonják. Az orvosok, akik a betegekhez járnak, nem zavartatják magukat, nem kell kitalálni semmilyen történetet, tudják, hogy így megy ez (...) A [Németországban élő] nagyobbik fiam címe mindig nálam van, hogyha útközben rendőrökkel találkozoznánk, akkor meg tudjam mutatni nekik. Többször is megállították már a buszunkat a rendőrök, (...) de a sofőr azt mondta, ne szóljunk egy szót se, majd ő beszél velük. Azt mondták, fontos, hogy legyen személyi igazolványunk, meg egy név, amit ők is leellenőrizhetnek. De aztán soha nem volt probléma.”

A sofőrök hálózatai által mozgatott idősgondozói migráció a sofőrök monopolhelyzetével és a gondozók mozgásterének, választási, döntési szabadságának korlátozásával jár: a sofőr tárgyal a fogadó családdal a fizetésről és az egyéb feltételekről, neki kell fizetni minden egyes új helyért (150-200 eurót az első alkalommal), az ő rendjéhez illeszkedik a hazautazás napja, gyakran ő gondoskodik a váltóról. A faluban jellemző gyakorlat az is, hogy a gondozó maga szerez váltótársat, szól ismerősnek, rokonnak vagy szomszédnak, de a hely ilyenkor is a sofőrre, így fizetni is neki kell érte, és elvárás, hogy az új belépő is vele utazzon. Az útiköltség, amelyet többnyire, de nem minden esetben a fogadó család fizet, a távolságtól függ, az

¹⁰ Egyetlen falubeli asszonyról hallottunk, aki közvetítőként szerzett munkát helybelieknek, ő már áttelepült Németországba, és nem találtuk nyomát annak, hogy ma is működtetné saját hálózatát.

¹¹ Turai (2018) beszámol arról, hogyan hiúsult meg egy interjúja azért, mert a sofőr éppen a tervezett beszélgetés előtt bukott le egy ellenőrzés során, ráadásul a telefonja alapján a hatóságok az egész hálózatról információkat szereztek. Az informális munkaszervezés volt az oka annak is, hogy sem segítők, sem az asszonyok nem adtak nekünk telefonszámokat sofőrökhöz, senki nem kívánta kellemetlen helyzetbe hozni a vállalkozót és önmagát.

összeget mindig euróban kéri a sofőrök. Az általunk megkérdezett, Németországba kijáró asszonyok többnyire elégedettek a sofőrökkel, évek óta ugyanazokkal az emberekkel utaznak, váltásra akkor kerül sor, ha az egyik sofőrnél bizonytalan, hogy mikor tud helyet szerezni, ami pedig sürgősen kellene. Ha pedig szól a telefon, hogy most van hely, akkor menni kell, mert *„nincs olyan, hogy nem tudok menni, mert akkor nem visz többet, az biztos”*. Előfordul azonban, hogy a sofőr a nagyobb haszon reményében visszaél monopolhelyzetével. Bori idősgondozói munkáját Németországban kezdte.

„Egy demences¹² néninél voltam, ott négy hétig voltam kint, de ott megszívattott a közvetítő, mert 350 eurót fizettem a közvetítési díjért, és mikor megbeszéltük a családdal, hogy mehetek vissza, nagyon vártak vissza, olyat csinált a közvetítő, hogy tőlem elkérte a 350 eurót, és még a családtól akart kérni napi öt eurót. És akkor a család úgy döntött, hogy románt visz ki, mert azok olcsóbban dolgoznak, mint a magyarok.”

A szóban forgó sofőr ajánlott újabb helyet, már 400 euróért. Bori megszakította vele a kapcsolatot, ismerősei azonban továbbra is járnak ki vele, tőlük tudja, hogy ez a sofőr előszeretettel küldi őket mindig új helyre, hiszen az mindig újabb közvetítői díjat jelent.

Az informális foglalkoztatás Németországban az állam hallgatólagos cinkossága mellett (Palenga-Möllenbeck 2013, 2014) zajlik, Ausztriában viszont egy 2007-ben életbe lépett szabályozás a migráns idősgondozókat (jellemzően magánvállalkozói formában) legális munkavégzésre ösztönözte (Bachinger 2014, Gábrriel 2016). Noha lehetne a nagyobb biztonságot nyújtó osztrák otthoni idősgondozási rendszerbe belépni, illetve arra váltani, a faluban az asszonyok többsége a migrációs ipar informális, szürke szegmensében dolgozott/dolgozik. A nyugdíjas asszonyok eleve nem is törekszenek arra, hogy legalizálják helyzetüket, mert ezzel már nem tudják növelni nyugdíjalapjukat, a kinttartózkodással járó kockázatokat uniós biztosítás megkötésével mérséklük. Nem egy történetet hallottunk arról is, hogy a gondozó hiába próbálta rávenni a munkaadó családot a legalizálásra, azok nem hajlottak rá. Arra pedig kevesen vállalkoztak, hogy maguk nézzenek legális foglalkoztatást nyújtó cég után, s ez nem kis részben a megfelelő nyelvtudás, és így az önbizalom hiányából fakad.

Munkaszervező cégek, formális foglalkoztatás

Az otthoni idősgondozás legalizált formáját inkább az aktív korban lévők és a gyermeket nevelők választják, azok, akiknek némettudása meghaladja a konyhanyelvi szintet. A legalizált munkaviszony előnyei részben anyagi természetűek, annak

¹² Az asszonyok a „demens” helyett jellemzően a „demences” jelzót használják, ezért megtartottam az idézetekben is.

ellenére, hogy a profitorientált cégek folyamatosan felszámolják a közvetítői díjat, s hogy a bérek, a franchise rendszer miatt, nem követik automatikusan a minimálbér emelkedését. Ezzel együtt is, a közvetítő cégeken keresztül bonyolított foglalkoztatás esetében van valamilyen garantált minimum, amely az adott ország/tartomány minimálbére körül mozog. (A család természetesen felajánlhat a minimumnál nagyobb összeget is, ha elégedett a gondozók munkájával.) A német, osztrák államnak befizetett járulékok nemcsak betegség, baleset esetén jelentenek biztonságot, de bizonyos ellátásokat (családi pótlék) is elérhetővé tesznek, és néhány év után valamennyi külföldi nyugdíj perspektíváját nyújtják a várhatóan csekélyke magyarországi összeg mellé.

Borit Németországban feketén alkalmazták, s ő úgy döntött, hogy legalizálja a helyzetét. Maga vette kezébe a sorsát, ekkor már tudott annyira németül, hogy miután megkapta egy osztrák közvetítő cég telefonszámát (ezért is fizetnie kellett), felhívta őket, és jelentkezett munkára. Beszélgetésünk idején már három éve hivatalosan dolgozott Ausztriában, és nagyobb biztonságban érezte magát.

„[Még Németországban] voltam egy gyönyörű kastélyban, olyan gyönyörű festményeket én még életembe csak a tévébe láttam. Nagyon szép, gyönyörű antik bútorok (...) És én ennek annyira örültem, igaz, hogy enni nem kaptam, 38 kilóval jöttem onnan haza, öt hetet kibírtam, mert a sofőrnek a száma nem volt meg, ő nem hívott fel, hogy na, milyen a hely, jól érzed-e magad, nem érdekelte, kivitt, kirakott és kész, öt hét múlva jött értem. [Ez így működik], ha feketén mész ki. Ha hivatalosan mész ki, nem így működik, most, ahol dolgozom, itt van egy kapcsolattartó a cég meg a dolgozó között, aki minden egyes alkalommal, mikor megyek ki, jön, aláírta a jelenléti ívet, mert be vagyok jelentve a kinti házba, a családhoz, és bármi problémám van, elmondhatom. (...) A család is, ha problémája van, akkor szól a kapcsolattartónak, és akkor megoldják a problémát. Ha feketén mész ki, az rizikós.”

Míg az informális foglalkoztatásban a munkaadó család és a gondozó között bizalom alapuló szóbeli megállapodás születik, nincs írott szerződés és hiányzik a gondozói munka ellenőrzése (Lutz 2011:31–32), addig a külföldi székhelyű közvetítő cégek esetében a gondozók és a család írásbeli szerződést kötnek, e cégek elvárnak bizonyos szakmai szttenderdeket, ellenőriznek, és ha felmerülnek konfliktusok az idős, a család és a gondozó között, segítenek a megoldásban. Az Ausztriában dolgozó Bori szerint ugyanakkor a szerződés csak a gondozó feladatait taglalja részletesen, a családnak, a fizetés mellett, mindössze a teljes ellátást kell biztosítania, annak tartalma azonban nem rögzített, hanem a család/beteg és a gondozó közötti egyeztetések, alkuk vagy küzdelmek tárgya. A Németországban dolgozó Károly szerint *„a bérek tisztességesebbek, sokkal nyugodtabb a világ, mint az osztrákoknál, másként tekintenek az emberre, főleg, ha normálisan végzi a munkáját”*.

A diplomás, rokkantnyugdíjból élő Károly ötvenes éveinek derekán döntött úgy, hogy idősgondozó lesz külföldön. Az ő története nemcsak azért mondható rendhagyónak, mert férfi, aki iránt két kézzel kapnak a gondozói munka piacán,

hanem mert azon ritka interjúalanyaink közé tartozik, akik eleve a sofőrök informális hálózatait megkerülve, közvetlenül léptek kapcsolatba a migrációs ipar egyik legális szereplőjével. Károly egy ismert közvetítő céggel kezdett interneten tárgyalni, elutazott a személyes meghallgatásra. A személyes elbeszélgetés és adatainak regisztrálása után két hónappal érkezett az első hívás. Először „beugróként” dolgozott, majd egy beteg, agyvérzés után lábadozó, demens értelmiségi férfi mellé került, akit másodmagával gondoz, mert a beteg férfi gyermekei hozzájárultak ahhoz, hogy magával vihesse barátnőjét, akivel együtt gondoskodnak a „bácsi-káról”, mindketten azonos bérért, 1900 euróért, ami a legmagasabb összeg volt, amiről hallottunk.¹³

Károly szerint a cég egyenszerződéssel dolgozik, a speciális feltételek, pl. a gondozás melletti többletfeladatok, a családdal való egyeztetés alapján kerülnek be a szerződésbe. Károly bizonyos mértékig abba is bele tudott szólni, hogy kit küldjenek váltónak. Egy váltópárral a család elégedetlen volt, a cég Károlyt is megkérdezte, s az ő véleményének is köszönhető, hogy a szóban forgó váltópár helyett Károly a saját ismerőseit hívhatta. A közvetítő cégen keresztül zajló legális foglalkoztatás mellett szóló további érvként sorolta Károly a rendszeres elégedettségi tesztelést, az ingyenes nyelvtanfolyam és szakmai továbbképzés lehetőségét.

Nyilvánvaló, hogy a migráns idősgondozási ipar formális, legális szegmensében is strukturálisan egyenlőtlen viszonyok jellemzőek; a családnál marad az államtól kapott ápolási díj egy (jelentősebb) része, a közvetítő cég az egyszeri regisztrációs és rendszeres közvetítői díj révén profitra tesz szert, s még az írásos, hivatalos szerződés mellett is tág tere nyílik az informális egyeztetésnek, amelyben a foglalkoztató érdekei hangsúlyosabban jelennek meg, mint a gondozóé. Ugyanakkor a szabályozott és ellenőrzött viszonyok a gondozók számára biztonságosabb, kiszámíthatóbb környezetet, tágabb cselekvési teret és nagyobb szabadságot biztosítanak, mint amit az informális migrációs utak kínálni tudnak. A legális foglalkoztatás szabályai mellett a gondozási szükségletek is kevésbé sérülnek a váltás idején, nem lehetséges a sofőrök hálózataira épülő informális foglalkoztatásnál jellemző „meleg váltás”, az a gyakorlat, hogy a sofőr kirakja az egyik gondozót, s a váltótárs már ül is a kisbuszba, nincs idő arra, hogy megbeszéljék az idős ember gondozásával kapcsolatos változásokat, teendőket. Jó esetben cédulán, füzetben üzennek egymásnak.

„Ahol feketén megy, ott csak odalökik az embert. Mi egy napot szánunk a váltásra. Mondjuk, hétfőn kezdek, vasárnap még a váltóm kapja a pénzt, én hétfőtől, de én már vasárnap megérkezem, és megbeszéljük, hogy változtak-e a gyógyszerek, milyen a vérnyomása, a széklete, mikor volt ott a család utoljára, milyen ünnepek lesznek, voltak-e sétálni, mikor jön a doki...”

¹³ Az informálisan dolgozók 1200-1500 eurós havi fizetéseket említettek, az 1700 euró már magasnak számított. Az Ausztriában dolgozók esetében a kéthetes váltás is jellemző, ekkor a kereset is kevesebb.

A gondozási tanúsítvány és a német nyelv

Egy pedagógusoknak tartott tréningen járt először a faluban Mária, egyesületi vezető, szakmáját tekintve (többek között) pszichológus asszony, aki felfigyelt az akkor már nagy számban külföldön dolgozó idősgondozóra. Neki köszönhető, hogy az asszonyok 2011 óta elvégezhetik az *Európai Gondozási Tanúsítványt* (EGT) nyújtó képzést.¹⁴ A képzésre kezdettől nagy érdeklődés mutatkozott, a faluból és a környékről is többen elvégezték a hétvégi kétnapos tanfolyamot, amelynek végén most már három nyelven (magyar és angol, német betétlappal) kiállított tanúsítványt kapnak. Az ország távolabbi részeiből, de a Vajdaságból, Erdélyből is érkeztek asszonyok, akik már jártak ki dolgozni Ausztriába, Németországba. A tanfolyam híre az asszonyok informális csatornáin terjedt elsősorban, a buszon utazva és/vagy valamelyik Facebook-csoportban osztották egymásnak a szórólapot és a hírt, az érdeklődést pedig csak növelték a munkavállalás feltételeinek szigorításáról rendre felröppenő hírek. Mária fontolgatta, hogy a képzés mellé az egyesület felvállalja a munkaközvetítői feladatokat is, *„aztán lemondtam, hiszen az egy külön iparág, amihez nagyon kell érteni”*. A tanfolyam híre azonban a sofőrökhöz is eljutott; vannak, akik küldik a képzésre a hálózatukba tartozó gondozókat, és ők maguk is keresnek a tanfolyamon végzett asszonyokat. A képzés intézménye fontos része a migráns idősgondozási ipar működésének, Mária szerint ezen ipar *„fenntartásában nem vagyunk kulcsszereplők, hiszen csak abban járulunk hozzá ehhez az egészhez, hogy meg tudják szerezni a papírt”*, ami segíti a belépést a legális gondozói piacra.

Mária úgy látja, hogy a külföldi házi idősgondozás piaca folyamatosan fehéredik, *„régen százból tíz volt csak bejelentett, kilencven a feketén dolgozó, ma már több mint a felét bejelentik”*. A legális foglalkoztatás jelentőségét mindenekelőtt abban látja, hogy nagyobb biztonságot, védettséget nyújt a gondozóknak. Pontosán tudja, hogy a külföldi idősgondozói munkát meghatározó strukturális kényszerek miatt a gondozók számukra kedvezőtlen szerződéses viszonyokat is elfogadnak, és nem képesek a maguk érdekeinek hatékony képviselésére. Az EGT-képzés moduljait kiegészítették egy demens és haldokló betegekkel való foglalkozás blokkal, ami érthetetlen okból kimaradt a központi tananyagból, pedig *„ezért viszik ki őket, butul a hozzátartozó, nem lehet egyedül hagyni”*. A mindössze másfél órás kiegészítő blokkban Mária beszél a résztvevőknek arról is, hogy mire figyeljenek a szerződéskötésnél, hogyan legyen rögzítve a napi kétórás szabad-

¹⁴ A tanúsítványt 16 országban fogadják el. A tananyagot, a tesztet is Brüsszelben dolgozták ki, a képzés indítását uniós forrás tette lehetővé, ezért eleinte ingyen jutottak a résztvevők a tanúsítványhoz. Empirikus kutatásunk idején a másfél napos képzés ára 14 ezer, a vizsgadíj 17 ezer Ft volt. Az országban több szervezet is bonyolít, szervez ilyen képzést. Időközben az egyesület elindított egy OKJ-s szociális gondozó és ápoló képzést is, a kettő annyiban épül egymásra, hogy néhányan az EGT képzés résztvevői közül elvégezték az önköltséges OKJ-s képzést, ők vagy dolgoznak külföldi, illetve magyarországi szociális, egészségügyi intézményben, vagy tervezik azt. Míg az OKJ-s képzés a szakmai mobilitás feltétele, az EGT a külföldön végzett legális otthonápoláshoz jelenthet belépőt.

idejük, hogy határozottan és nyugodtan mondják el, mit akarnak, s ne féljenek attól, hogy elküldik őket, mert biztosan el tudnak majd helyezkedni máshol. Mert „a magyarok *tényleg nagyon jól ápolnak, genetikailag bennük van a gondoskodás (meg a túlgondoskodás is): tehát amikor főzni kell, főznek, amikor takarítani kell, takarítanak, amikor ápolni kell, ápolnak. Jól ápolnak, és a főztjüket, a magyar konyhát is szeretik*”.

Az informális/fekete foglalkoztatás esetében a tanúsítványra semmi szükség, a családok nem is kérik, s ugyan a hivatalos közvetítő cégeknél már feltétel a belépéshez, Bori szerint

„a kutyát nem érdekli a tanúsítvány (...), most itt a cégnél kellett, de mellette egy háromnapos képzésen részt kell vennem, nem is tudom, mennyit, talán 300 eurót kell fizetnem ahhoz, hogy én maradhassak a cégnél. Ez így működik. (...) Le kell tenned egy ugyanilyen gyorsstalpaló tanfolyamot. És szinte ugyanezt.”

A legalizálás és szerződéses biztonság felé mutató változások kevés falubelit érintenek, hiszen a többség informálisan szervezett utakon jut a fogadó családokhoz. Erre a feketén működő gondozási piacra bárki beléphet, aki fizikailag és lelkileg bírja a munkát. Mária a foglalkoztatás kifehéredése mellett fontos változásnak tekinti, hogy a közvetítő cégek, s egyre inkább a sofőrök is felmérik, tesztelik, hogy a gondozónő beszéli-e megfelelő szinten a német nyelvet, és a mi interjúalanyaink is hangsúlyozták a nyelvi követelmények megjelenését a gondozói piacon. Ennek ellenére, vagy ezzel együtt is, egy-két szabályt erősítő kivételtől eltekintve egyáltalán nem tudtak németül, amikor elindultak. Néhányan nyelvórákat vettek, volt, akit gyereke, menyé készített fel alapszavakból az indulás előtt, legtöbbször vittek a fordítógépet, szótárt. A külföldön dolgozó gondozónők, ápolók különböző Facebook-csoportjaiban is fel-feltűnnek megosztásként alapvető nyelvtanleckék, a gondozáshoz minimálisan szükséges alapszókincs, ami arra utal, hogy nem csak az ebből a faluból útnak indult asszonyok küzdenek nyelvi hiányosságokkal.

Karolina egy közeli városban volt német nyelvtanár, nyugdíjasként visszaköltözött szülei falusi házába. Az elmúlt években körülbelül tucatnyi olyan falu- és környékbeli asszonyt tanított németül, akik idősgondozásra adták a fejüket, és követni is tudja a kijárók nyelvi kompetenciáinak fejlődését. Kritikusan fogalmaz: „ők általában nem tanultak hozzá semmit. Pedig nekik külön szobájuk van tv-vel, újságokkal, illetve velük volt a füzet, amit írtam nekik. Amíg féltek, hogy nem lesz helyük, addig mindenki mondta, hogy tanul.” Karolina, aki az Édes Annára hivatkozva modern rabszolgaságnak nevezi a külföldön végzett otthoni idősápolást, elismeri, hogy „nekik *tényleg kell a pénz, de attól még igenis elvárható, hogy a magyarok annyira tudjanak németül, hogy el tudják látni a feladataikat. Van olyan [gondozott], akinél nem is kell sokat beszélni – a szabadidejükben pedig skype-olnak meg telefonálgatnak [magyarul, az otthoniakkal]*.”

Az asszonyok jellemzően úgy indultak útnak, úgy léptek be egy vadidegen háztartásba, hogy nem beszéltek az idős ember és a családtagok nyelvén. Volt, akit

ezért rögtön haza is akartak küldeni, de enélkül is végigszorongták az első időt, a családtól való elszakítottság miatt érzett fájdalmat csak felerősítette a stressz, a félelem, hogy a nyelvtudás hiánya miatt valamit rosszul csinálnak. Az évek során azután ki-ki megtanult valamilyen szinten, ahogy mondják, konyhanyelven,¹⁵ s ezt migrációjuk eredményeként, személyes fejlődésük jeleként értelmezik – „*legalább megtanultam németül*”. Mindezzel együtt a nyelvismeret mint alapvető kulturális tőke hiánya, illetve a korlátozott nyelvi kompetenciák behatárolják a gondozók érdekérvényesítő képességét, hisz a nyelvtudás és a kommunikatív képességek alapvetően meghatározzák, hogy ki milyen pozíciót tud kivívni magának az őt alkalmazó családban,¹⁶ vagyis a nyelvi aszimmetriák felerősíthetik a társadalmi aszimmetriákat (Lutz 2011:66). Kivételes helyzetben vannak azok, akiknek sikerül magyar anyanyelvű (kitelepített, oda házasodott) idős embert ápolniuk, az ilyen esetek nagyobb részében felszabadultságról, az otthonosság érzéséről, a gondozottal kialakult baráti kapcsolatról és nagy személyes mozgástérrel számoltak be az asszonyok (vagy, ha nem volt is jó a hely, legalább az anyanyelvükön veszekedett gondozó és gondozott).

A gondozás világi – az ágencia lehetőségei és korlátai

Noha a nők migrációját globális, nemzeti és háztartási szintű egyenlőtlenségek táplálják és tartják fenn, amelyek alapvetően a befogadó országok gazdaságainak, a migráns háztartási alkalmazottakat, gondozókat foglalkoztató családoknak kedveznek, leegyszerűsítés lenne, ha kizárólag a globális észak és dél közötti kizsákmányoló viszonyra szűkítenénk le az értelmezést. A migráns női gondozók és gondozottjaik, a foglalkoztató családok közötti kapcsolatok komplexek, kölcsönös, de aszimmetrikus függőségekkel jellemezhetők (Lutz 2011:2). A külföldön, formális vagy informális munkaviszonyban végzett otthoni idősgondozás sajátossága, hogy az idős, beteg emberek gondozásához, ápolásához kapcsolódó feladatok elvégzése családi viszonyokba ágyazódik. Az idősekről való, hagyományosan női feladatnak tekintett gondoskodás fizetett munka lesz, természetéből fakadóan azonban erős érzelmi munkát igényel. Ez egyfelől azt jelenti, hogy a gondozók pozícióját az őket alkalmazó családban nagymértékben érzelmi kompetenciáik (türelem, empátia, intimitás, a gondozottal kialakított kapcsolat minősége stb.) határozzák meg, másfelől a gondozók erős érzelmi igénybevételét, folyamatos egyensúlyozást a közelség és távolság között (lásd Lutz 2011:74, Turai 2018:114).

¹⁵ A német nyelv elsajátítását nemcsak az asszonyok életkora nehezíti, hanem az is, ha valaki igen eltérő tájnyelvű tartományok, vidékek között mozog. A német nyelv minél tökéletesebb elsajátítása azonban alapvetően azért nem célja az idősgondozóknak, mert nem akarnak tartósan külföldön dolgozni, vagy ott letelepedni.

¹⁶ Ebben a faluban nem, csak a dél-dunántúli terepen találkozhattunk olyan példával, hogy a németet kiválóan beszélő sváb származású asszony elérte, hogy az ápolat beteg asszony férje bejelentse őt hivatalosan.

A gondozó számára idegen háztartásokba lép be, ahol fel kell mérnie a meglévő családi viszonyokat, az idősgondozással, táplálkozással, háztartásvezetéssel kapcsolatos értékeket, gyakorlatokat, és alkalmazkodnia kell azokhoz; ahol a gondozottal összezártan él, és állandó készenlétben kell állnia; s ahol nem magától értetődő, hogy elegendő saját tér és idő áll rendelkezésére, ahová visszavonulhat. Ugyanakkor a gondozására bízott idős, beteg, fizikailag és szellemileg leépülőben lévő/leépült ember állapota, jólléte az ő munkáján, hozzáállásán múlik, minél betegségesebb, elesettebb az idős, annál inkább rá van szorulva a gondozóra.

A Rómában és Los Angelesben dolgozó Fülöp-szigeteki idősgondozó nők ugyan fizikailag megerőltető, térbeli, társadalmi izolációval és magányossággal járó munkáról számoltak be Parreñasnak, de hangsúlyozták, hogy alkalmazóik testi függősége miatt jobban uralják a napi rutinjaikat és nagyobb autonómiát élveznek, mint azok a társaik, akik bentlakásos háztartásvezetést vagy részmunkaidős háztartási munkákat végeztek. Ezért úgy ítélték meg, hogy az idősgondozás a migráns nők által végzett munkák közül a leginkább tiszteletre méltó, több képességet, készséget igényel, a foglalkoztató és az alkalmazott között pedig egyenlőbb viszonyokat tesz lehetővé. Munkájuk, pozíciójuk ilyen elbeszélése alkalmat adott nekik arra is, hogy a migrációval járó státuszvesztésük jelentőségét tompítsák (Parreñas 2001:156).

Az idősgondozók érdekérvényesítő képessége, pozíciója és megbecsültsége, autonómiájának mértéke erősen függ a fogadó családtól. Ugyanakkor nem csupán egy adott család elvárás- és szabályrendszeréhez alkalmazkodni kénytelen, passzív szereplők, hanem, ha korlátok között és különböző mértékben is, bizonyos stratégiákkal, taktikákkal maguk is tágíthatják mozgásterüket, gyakorolhatják ágenciájukat (Parreñas 2001, Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Turai 2014, 2018, Németh 2016 és tanulmánya e kötetben, Németh–Váradi 2018, lásd még Pereira 2014). A gondozók és az idősek, valamint a családtagok közötti megállapodások, egyeztetések, küzdelmek a gondozó által ellátandó feladatok tartalma, az étkezés, vásárlás, a háztartási pénz kezelése, a gondozó szabadideje, saját lakótere, az ott-honi családdal való kapcsolattartás lehetőségei körül forognak. Az, hogy ki milyen mértékben és milyen eszközökkel tudja a fogadó családban a maga cselekvési, döntési tereit tágítani, munkájával a gondozott és családja elismerését kívívni, természetesen a gondozó személyiségén is múlik, de olyan adottságokon is, mint az ápolandó idős egészségi, mentális állapota, a vele együtt töltött idő hosszúsága, a családtagok viszonya a gondozotthoz és elképzeléseik a gondozás módjáról.

Az idősgondozók által alkalmazott gyakorlatok, praktikák alapvetően a De Certeau által definiált *taktikaként* értelmezhetőek, vagyis olyan cselekvéseként, amelyek során a gondozók adott feltételek, keretek, játékszabályok között a rendelkezésükre álló eszközökkel képesek a maguk többnyire átmeneti előnyére átfordítani a szereplők közötti domináns kapcsolatokat (De Certeau 2010, lásd Berger 2007, Németh 2015, Németh–Váradi 2018, Németh e tanulmánya kötetben). A taktikák nem változtatják meg a gondozói munkától elválaszthatatlan, komplex egyenlőtlenségi viszonyokat, és nem is fordulnak az egyenlőtlenségeket teremtő

és fenntartó strukturális okok ellen (Parreñas 2001:35). A taktikákat De Certeau *a gyengék művészetének* nevezi, akik különböző merész húzásokkal, trükkökkel, cselekkkel, csínyekkel aratnak pyrrhusi győzelmet a hegemon renden (De Certeau 2010, lásd Berger 2007, Németh 2015, Németh–Váradi 2018, Németh tanulmánya e kötetben.) Fontos hangsúlyoznunk, hogy végső eszközként a gondozók a számukra rossz, kizsákmányoló, megalázó helyzetekből bármikor kiléphetnek; ha legálisan foglalkoztatják őket, akkor a közvetítő cég segítségét is kérhetik, ha nem legálisan dolgoznak, akkor egyszerűen nem mennek többet vissza a családhoz. Ahogy egyikük fogalmazott: *„Ha valaha meg akartam lépni, senkinek sem szóltam egy szót se, csak azt mondtam, »visszajövök«, meg hogy »várjatok!«. Sokszor hívtak is vissza, de nem mentem.”* Következményekkel nem kell számolniuk, a tapasztalatok szerint a folyamatos kereslet mellett biztosak lehetnek abban, hogy találnak új helyet, és szakmai kontroll híján azzal sem kell számolniuk, hogy a család rossz hírlüket keltené, ami aztán kísérné őket. A kilépések azonban csak a gondozók számára nagyon kedvezőtlen, kizsákmányoló helyzetek megszüntetésére alkalmasak, a gondozói munkát jellemző egyenlőtlen, aszimmetrikus struktúrák, viszonyok meghaladására nem.

Gondoskodás és a szelídítés stratégiái és taktikái

A beteg, gyakran a demencia különböző fázisaiban élő idősekkel való foglalkozás rendkívül megterhelő, a gondozottak kiszámíthatatlan, verbálisan és fizikailag nemegyszer agresszív viselkedése miatt minden egyes alkalommal kreatív módon újra vissza kell billenteni a viszonyokat, le kell csillapítani az agresszív időst, lehetőleg csökkenteni az agresszív viselkedés megismétlődésének esélyét. Különböző eszközöket, stratégiákat, taktikákat alkalmaznak a gondozók. Németh Krisztina e kötetbeli tanulmányában szerepel Ditta, aki külföldi gondozói munkája során, amelyet, visszatekintve, a szakmai önmegvalósítás útjaként értelmezett, tudatosan keresett, próbált ki és tanult meg olyan eszközöket – simogatás, kedvesség, a beteget megnyugtató zene, masszírozás, pedikűr –, amelyek a gondozott beteg jóllétét elősegítették. Hasonló stratégiai tudatosság és proaktivitás jellemzi Károly gondozói munkáját, az ő útja is a professzionalizálódás irányába mutat.

A mozgásában rendkívül korlátozott, demenciában is szenvedő beteg ápolójuk testi és lelki jólléte érdekében Károly folyamatosan javaslatokkal áll a „bácsi” gyerekei elé, akik rá hallgatva beszereztek már egyebek mellett kerekesszéket, hordliftet, lépcsőliftet, váltottak pelenkáról pelenkanadrágra. Károly kezdett el sétálni a bácsival, órákat töltenek a levegőn, és nemrég vásárolt autóját is úgy választotta ki, hogy a „kisöreg” a tolókocsijával együtt elférjen benne, mert hosszabb kirándulásokat tervez még vele. A gondozott gyerekei és orvosa egyaránt elismeréssel nyugtázzák, hogy Károly és barátnője ápolásának eredményeként javult a beteg állapota, kedélye. Károly hosszabb távon azt fontolgatja, hogy az idősgondozást intézményi keretek között folytatja Németországban.

A gondozók többsége nem tudatos szakmai építkezésként gondolkodik és mesél a munkájáról, ha vannak is kérései, javaslatai, a családtagok nem feltétlenül nyitottak azokra, és ők alkalomról alkalomra igyekeznek úrrá lenni az adódó helyzeteken, a megzabolázás, szelídítés különböző taktikáit és az ellenállás praktikáit alkalmazva.

Agresszivitás, undor, intimitás

A demens betegek agresszív viselkedése alapvető kihívás a gondozás során. Hallottunk példákat arról, hogy interjúalanyaink vagy váltótársaik a gondozott idős beteg agresszivitására agresszivitással válaszolnak: ha az idős ráver, ő visszaüt. Inkább elkerülik azonban a fizikai agressziót, és finomabb, indirekt taktikákhoz folyamodnak, hogy feloldják a gondozottjaik agresszivitása okozta frusztrációjukat. Bori első helyén a „demences” néni

„egy kicsit agresszív volt. Neki volt egy görbe botja, és mindig úgy kellett vezetni. És úgy, hogy én háttal mentem, ő fogta az egyik kezében a botot, én fogtam a két kezét, így mentünk a WC-re, és akkor egyszer csak elkezdte [ütögetni] a lábamat a bottal. És akkor én erre úgy reagáltam, hogy fogtam a botot, így, ahogy fogtam a botot meg a kezét, és elkezdtem neki táncolni, haj-haj, és akkor ütöttem [a lábához] a botot, utána nem bántotta a lábamat.”

Bori az agressziót elkövető és azt elszenvedő viszonyát sikeresen fordította át a maga javára, anélkül, hogy nyílt agresszióval válaszolt volna, az egész helyzetet újraértelmezte a játékos táncsal, az így ártalmatlanított botot azonban mégis sikerült fegyelmező eszközeként használnia. Bori munkájáról beszélve említette, hogy gyakran táncol, „bohóckodik” gondozottjainak, hogy elérje náluk, amit akar. Más a helyzet a betegek akadékoskodó rokonaival, ott csak erőteljes fellépéssel, határozott határmegvonással (a feladatok azonosítása, a megalázó ellenőrzés elutasítása) tud változtatni az egyenlőtlen, kiszolgáltatott viszonyokon. Egy korábbi helyén Borinak az idős beteg gondozásán túl mosnia, főznie, vasalnia kellett. A „*nagyon aranyos mami*” szomszédban lakó lánya naponta ellenőrizte és kritizálta a munkáját, mindenbe beleszólt, s ha Bori nem értett valamit, lehülyézte.

„Eleinte csak sírva fakadtam, utána úgy döntöttem, hogy nem fogod látni, hogy én sírok, kimentem, és úgy sírtam, és az utolsó évben, akkor meg szépen visszaszóltam. (...) Hogy én nem azért vagyok itt, hogy rád főzzek, meg hogy te ezt csináld velem, az anyukád miatt vagyok itt, ha nem tetszik, akkor elmegyek. És onnantól kezdve száznyolcvan fokot fordult a lánya.”

A gondozott és gondozó közötti agresszivitással jellemezhető viszonyok taktikus átfordításának eszköze lehet a humor, a nevetés, a beteggel szemben tanúsított

empátia hangsúlyozása. Róza beszélgetésünk idején hatodik váltását tervezte egy idős asszonynál, aki a demencia előrehaladott állapotában volt, és rendkívül agresszíven viselkedett, amikor hozzá került.

„Olyan jót röhögtem egyszer, vetköztettem este, és megrúgott, de úgy rendesen sikerült neki – akarattal, de ezt ő, hogy mondjam, nem tudják ők ilyenkor, hogy miért csinálják. (...) Az ember igyekszik kivédeni, amikor ilyen a beteg, de sikerült neki. Én akkor guggoltam a lábánál lent, és hát megrúgott, és akkor felemelkedtem, mondja, »kapard meg a hátam!«. Mondom neki, »NEM kaparom!«. Mondja, »miért?« »Mert NAGYON mérges vagyok!« [A nénit utánozva lágy, esdeklő hangon] »Miért vagy mérges?« Akkor röhögniöm kellett. Akkor mondom, bassza az anyja, most mit csináljak vele?!”

Ebben a kis történetben Róza azzal bünteti gondozottja agresszióját, hogy megvonja tőle a jóérzést okozó testi kontaktust, kettejük rövid párbeszédében pedig az idős asszony a magát ártatlannak tudó gyerek, Róza a szigorú szülő hangján szólal meg. Mindez azután átfordul röhögésbe, amivel Róza egy pillanatra felül tud emelkedni kettejük kölcsönös egymásrautaltságán és saját tehetetlenségéből fakadó frusztrációján. Fel is menti az idős asszonyt, hiszen „*fejbe beteg*”, nem tudja, mit miért csinál. Az asszony egyre rosszabb állapotba került Róza munkába állása óta, beszélgetésünk idejére nemcsak az agresszivitása tűnt el, már nem is kommunikált a környezetével. Róza nem az önmagáról és a világról már mit sem tudó gondozottja miatt menekülne a helyről – ottléte alatt három váltó fordult meg mellette –, hanem a néni vele egy házban élő, Rózánál csak néhány évvel fiatalabb öreglegény fia miatt. Róza először úgy említi ezt a férfit, hogy „*az a gazdám, az fizet engem*”¹⁷ aztán sorolja, miért borzasztó ez a hely: a férfi rögeszmésen fél mindentől, folyamatosan hülyeségeket beszél, nem képes felfogni az anyja állapotát, s ezért nem is tud segíteni, inkább hátráltatja Rózát a munkájában, mindenekelőtt azonban azért, mert

„[sóhajtva] nem tisztálkodik. Édes istenem! Hát, бүдös, meg tudod azért, közös vilanykapcsoló, közös kilincs, de megfogdos ez mindent, ez az én kenyéremet is megfogja, az én zsömlémet is, mondom neki, »NE fogdosd!«, »Miért?«, »Mert nem is mosakodtál!« »Nem?« És képes azt mondani, hogy igen. (...) Na, ezért utálok itt lenni.”

Róza hármukra főz, és takarít a férfi után is: „*jaj, édes istenem, hidd el, nem tudtam elképzelni, hogy ilyet tudok érezni egy ember iránt, nem tudom megmondani, mit érzek, undorodok tőle*”. El is mehetne, akárcsak a váltói, mégis marad, mert nem akar egy újabb helyért megint fizetni. Munkaadójával szemben eszköztelen,

¹⁷ Róza az interjúalanyok között egyetlenként és mindössze egy alkalommal használta ezt a törtenelmi gazda-cseléd viszonyra utaló kifejezést.

hiába veszekszik vele, segítségért sem fordulhat senkihez, az idős asszonyt látogató doktornő csak legyint, Róza sofőrje pedig csak röhög. Róza úgy fejezi ki dühét, és úgy képes csak kezelni kiszolgáltatott helyzetét, fizikai undorát, hogy az esti telefonálás során a férjének panaszkodik, neki és nekünk is dehumanizálva beszél a munkaadójáról.

„Mondom ennek a [Josefnek hívják, ugye?], majomnak hívom, mondja a férjem, »Róza, hogy lehetsz ilyen rosszindulatú!?« Mert már egy hete úgy megyek fel minden nap, hogy »gute Nacht!«, hogy rohadról meg, magamban [nevet], mondja »Róóóóza!«, mondom, »annyira haragszok már rá!«”

Ahogy Róza esete is példázza, amikor a gondozó belép az idegen háztartásba, a saját renddel és tisztasággal kapcsolatos normái ütközhetnek a gondozott és családtagjai elképzeléseivel és gyakorlataival (Lutz 2011:50). A gondozónők fizikai undorhoz köthető érzései, történetei azonban jellemzően nem a hozzátartozókhoz, hanem a gondozott emberhez kapcsolódnak. Nem véletlenül, hiszen a súlyos beteg, leépülő és magatehetetlen idősök fokozatosan elveszítik a kontrollt testük működése felett. A Turai Tünde által megkérdezett idősgondozók munkájuk lényegét a „fenéktörítés” negatív és stigmatizált definíciójába sűrítették, ami egyben kifejezi az általuk végzett munka alacsony helyét és értékét a társadalomban (Turai 2018:80). A mi falusi asszonyaink a kevésbé választékos „szarpucolás” fogalmát használják, történetek szólnak az idősök széketéről, a magukat és környezetükben mindent összekelő demens betegekről, az ürülék eltakarításáról, a pelenkázásról. Az undor legyőzésének és távolításának egyik eszközeként hangsúlyozzák, hogy hozzászoktak, természetesnek tartják és néven nevezik a test leépülésével járó kellemetlenségeket: *„Én nagyon finnyás ember voltam, minden rosszban van valami jó, mert én nagyon pozitívan állok mindenhez, én evés közben is tudok a szarról beszélni, csak a családom nem veszi jó néven”* – mondta nevetve Bori. Ám éppen a fenéktörítés, a tisztába tevés az a fajta testi kontaktus, amiben a legsűrítettebben jelenik meg gondozó és gondozott viszonyának kölcsönös függőségen alapuló aszimmetriája: az idős test kiszolgáltatottsága, a gondozó hatalma e test fölött, valamint az intimitás, a fizikai és érzelmi közelség kialakulása. Károly szerint *„elvileg nem lenne szabad érzelmileg involválódni, de ez kizárhatatlan. Amikor az ember olyan intim szféráig lenyúl, hogy a fenékét törli, annyira meg kell nyílni, ez majdnem olyan, mint egy anya-gyermek kapcsolat”*. A gondozó és az ápolat beteg, idős ember közötti viszony anya és gyermek közötti, szeretetlapi kapcsolatként való értelmezése szimbolikusan megemeli az alacsony presztízsű gondozói munka társadalmi jelentőségét és értékét.

A gondozót alkalmazó idős ember vagy családtagjai a fizetés mellett szállást és teljes ellátást is biztosítanak, amelynek tartalma, az, hogy a gondozó hányszor, mit, kinek a társaságában ehet, ihat, a családon, a családdal való egyezkedésen múlik, s ezért igen különböző helyzetek alakulnak ki aszerint, hogy a foglalkoztató család mennyire veszi figyelembe a gondozó fizikai szükségleteit, személyes igényeit. Az étel elő- és elkészítésével, fogyasztásával kapcsolatos teendők egyaránt lehetnek a kötődés, szeretet, a szelídítés és a manipuláció eszközei (lásd erről részletesen Turai 2018:247–250). A legszélsőségesebb kizsákmányolást és kiszolgáltatottságot jelenti, ha az idősgondozó számára nem biztosítják a megfelelő mennyiségű és minőségű ételt, más szóval, ha az éhezni kényszerül. Úgy tűnik, hogy az éhezés és a fogyás, s az erre válaszul adott kényszerű praktikák (az étel elcsenése és dugdosása, evés titokban) nem ritka tapasztalat a külföldön dolgozó idősgondozók között (Turai 2018). A hatvanas évei elején járó Böbe összesen közel tíz évig járt ki Németországba, élete második helyén az őt alkalmazó idős asszony, Elza sajnálta tőle az ételt.

„Éjjelente le szoktam menni a konyhába, hogy aztán eldugjam a szobámban, mondjuk a párna alatt a kaját. Reggel megettem, és utána mentem reggelizni. (...) Levest is csak kevés alapanyagból főzhettem magamnak, titokban beleraktam pár krumplit, majd, mikor megfőtt, gyorsan kivettem, és az is eldugtam a szobámban, hogy legyen kajám. Szóval muszáj volt eljutnom erre a szintre, hogy ne éhezsek. Mindig úgyesen ki kellett gondolnom, hogyan szerzek kaját. De sosem ettem Elza kajájából – viszont volt, hogy az kezdett megromlani, legalábbis Elza azt hitte, és ezért nekem akarta adni, én persze nem ettem meg soha.”

„Jó helyen” lenni többek között azt jelenti, hogy a gondozó kézhez kapja a koszt-pénzt, maga vásárol be, esetleg családtagok viszik el beszerző útra, de ő tudja, s ráhagyják, mi kell az idősnek és magának, s ha igénye van rá, akár külön is főzhet. Bori például mindenütt elmondja, hogy betegsége miatt speciális étrendre van szüksége, és ha ezt a család nem tudja biztosítani, akkor nem vállalja a munkát, és mindig kiharcolja magának azt is, hogy annyit egyen, amennyire igénye van.

„Ez a néni két hétig nem engedett főzni. (...) És két hét után mondja nekem, »mit főzöl?« Hát mondom, »hát mit főzök?« Hát mondta, hogy szereti a csirkeszárnyat, elkezdem sütni. Mondja, »ez így nem lesz jó, nem így kell«, mondom, »akkor nem eszel, akkor megeszem én«. És akkor, sose felejttem el szerintem, amíg élek, (...) kis idővel később megint főzök, mondom, »csinálok spenótot«, meg mondom, »mit csináljak mellé?« Hát mondja, »neked egy tojást süssél, meg nekem egy tojást.« Mondom, »nem. Neked egy tojás, nekem három.« Mondja, »és miért?« Mondom, »azért, mert te egész nap ülsz, én meg dolgozok.«”

A főzés De Certeau szerint alapvető mindennapi taktika, mivel aki főz, az a dolgok adott rendjét használja fel erőforrásként, de oly módon, hogy a taktika bevetésével módosítja annak eredeti jelentését, mivel egymással nehezen összeegyeztethető dimenziók (szűkösség és bőség, eltérő igények, ízlések, szokások) között közvetít, azokat kombinálja. A főzésnél a különböző külső kényszereknek való megfelelés helyett a kreativitás kerül előtérbe (lásd Németh 2015).¹⁸ Ez a kreativitás érhető tetten azokban az esetekben, amikor a magyarországi gondozónő a hozzáférhető alapanyagokból (esetleg az otthonról magával hozott fűszerekkel) elkészíti a maga kedvenc magyar ételeit, ami aztán a gondozott és/vagy a családja kedvencévé válik. A német vagy osztrák konyhától eltérő ízvilágú ételek elkészítése felértékeli a gondozónő háziasszonyi kompetenciáit, megbecsülést, elismerést arat vele, ami megerősíti pozícióját a fogadó családban. A főzés azonban kétélű fegyver, mert ugyan a gondozónőt elégedettséggel töltheti el az, hogy az őt alkalmazó család tagjai szeretik a főztjét, ugyanakkor nemegyszer vezet a gondozónő munkaterheinek ellenszolgáltatás nélküli növeléséhez (erről a csapdáról lásd például Parreñas 2001, Lutz 2011, Turai 2018, Németh–Váradi 2018, Németh tanulmánya e kötetben). Ha szép lassan kialakul az a gyakorlat, hogy az idős ember családtagjai is minden nap eljönnek ebédelni, a gondozó munkaerejének kizsákmányolásáról is beszélhetünk, főként, ha ez eredetileg nem szerepelt a feladatai között, s különösen akkor, ha a feladatokat előzetesen meg sem határozták – ahogy ez a gyakorlat az informális foglalkoztatás esetén.

A gondozó családon belüli pozícióját, munkájának minősítését, személyének elfogadását jelzi, hogy az időssel, annak családtagjaival egy asztalnál foglalhat-e helyet, hogy például családi események alkalmával, ünnepekkor őt is meginvitálják-e. Léna itthon férjével együtt egy családi gazdaságot visz, a gazdaság rossz likviditási helyzete miatt kényszerült külföldi idősgondozásra. A nyelvtudás hiánya miatt az első időszak nagyon nehéz volt számára:

„Az öreglány ilyen Trabanttal járkált. De nagyon aranyos, kis kedves nénike volt, de először nem szeretett. Úgy vettem észre. Német volt, »nicht gut Frau«, mert én nem tudok németül. Na, mondom, az anyád szentségit, adok én neked, akkor a függönyöket kimostam, kicsipeseztem – na, akkor már jó voltam! Akkor már jó voltam, meg minden volt, és képzeld el, annyira megszeretett, meg a család is.”

Léna háziasszonyi képességeinek demonstratív előadásával szelídítette meg a nénikét, s fordította a számára eleinte kedvezőtlen helyzetet a maga javára. A nénivel kialakult jó, családias viszonyt étkezési szokásaik leírásával érzékeltette. Ezen a helyen a néni főzött kettőjükre, finomat, Léna csak segített neki, krumplit, hag-

¹⁸ A pusztai cselédség, illetve a szegénységben élők „háziasszonyi fortélyai folyamatosan tágitják a szegénység által behatárolt szűkös mozgásteret, így ezekben felfordíthatják azokat a passzív túlélési technikákat, amelyek célja nem a fennálló helyzettel való opponálás, hanem a lehetőségek és a helyzetek látóhatárának tágítása” (Németh 2015:29).

mát pucolt, megterített és gyertyát gyújtott, mert annak minden étkezéskor égnie kellett. *„És mindig úgy csinálta, hogy háromnegyedet nekem rakott, negyedet neki, és akkor mindig raktam neki oda, és akkor mondta, hogy »hahá, zurück!«, észre vette, nagyon szeretett engem már a végére.”* A már-már idilli viszonyt jelzi, hogy az idős asszony a nagyobb adagot a gondozónőjének méri ki, s amint Léna vissza akar csempészni valamit a néni tányérjára, rögtön lelepleződik, és az ételt vissza kell vennie. Léna az elfogadás, megbecsülés és szeretet gesztusaiként értelmezte a közös étkezések rituáléit, játékait, amit csak megerősített annak hangsúlyozásával, hogy a vasárnapi családi kávézások alkalmával, amikor a gyerekei meglátogatták, a néni mindig felszólította Lénát, hogy saját magának is terítsen. A közös vásárlások során mindig kapott valamit a nénitől, egy-egy gyümölcsöt, amit a szobájában evett meg, vagy bonbont, amit összegyűjtött és hazahozott a lányainak. Léna e történetében az ételhez, étkezéshez szeretet, elismerés, gondozó és gondozott közötti majdnem egyenlő viszony kapcsolódik.

Nyilvános és privát terek

Az idősgondozás állandó, lényegében huszonnégy órás készenlétet igényel. A gondozó be van zárva egy ház, lakás falai közé, össze van zárva az időssel, néha annak családtagjaival. Szabadideje, ha van egyáltalán, napi két órára korlátozódik. Az *izoláltság* (ami kifelé a *láthatatlanság*ot jelenti, lásd Németh e kötetbeli tanulmányát) a gondozók közös alapélménye, kevesen számoltak be arról, hogy kintlétük alatt a családon kívül kapcsolatokra tettek szert, hogy rendszeresen találkoztak más kint dolgozó falubeliekkel vagy honfitársakkal.

A délutáni szabadidőt nem mindenki tudja, meri arra használni, hogy sétálni, nézelődni induljon, kapcsolatokat építsen és ápoljon. Az informális, nem legális foglalkoztatás esetében természetes a lebukástól való félelem (Lutz 2011). Néhanyan említették, hogy legalábbis az első időkben, illetve egyes családoknál nagyon kellett ügyelniük arra, nehogy meglássák őket, volt, akinek el kellett bújni, ha az *„Omához”* látogatók érkeztek. Mások felidézik a rémületüket, amikor a ház előtt megállt egy rendőrautó, vagy azt az élményt, hogy az utcán pillantottak meg rendőrt, és ijedtükben elbújtak. Az idő múlásával a lebukás veszélye miatt érzett szorongás enyhül, de a külső, házon kívüli kapcsolatok kiépítését gátolják a nyelvi nehézségek, és a rendkívül korlátozott mobilitási lehetőségek. A gondozóknak jellemzően nincs saját autója, legfeljebb kerékpároznak, a településről pedig akkor tudnak kimozdulni, ha valamely családtag elviszi őket. Sétálni, kirándulni, várost nézni jellemzően a gondozottal és annak családtagjaival szoktak, vagyis többnyire ilyenkor sem szabadidős programról van szó. Károly említette, hogy az évek során a gondozott családján kívül szinte baráti kapcsolatot alakítottak ki a házban lakó német szomszédokkal, születésnapokon felkösztöntik egymást, ám inkább arra van példa, hogy egy-egy falubeli ismerős, barátnő dolgozik a közelben, vele telefonálnak és futnak össze szabadidejükben.

Mi nem hallottunk olyan nyilvános közösségi terekről, amelyeket különböző diaszpóra-közösségek kínálnak a gondozóknak, háztartási alkalmazottaknak (Parreñas 2001), s maguk a gondozónők sem hoznak létre olyan tereket, helyszíneket, s nem teremtenek olyan alkalmakat, ahol szabadidejüket együtt tölthetnék (ilyen példáról számol be Turai 2018). Mindez a váltásos munkarend miatt alakul így, amely esetlegessé és kiszámíthatatlanná teszi a külföldi munkahelyhez kötődő találkozásokat. A kapcsolattartás a barátokkal, ismerősökkel, más ápolókkal döntően a különböző közösségi csatornákon keresztül zajlik.

A közösségi, nyilvános terek, ahol a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak, gondozónők találkoznak egymással, egyben olyan diskurzusok helyei, amelyekben a nők a munkáltatóiktól távol tapasztalatokat, híreket cserélhetnek a munkakörülményeikről, munkaadóikról, és különböző taktikákat osztanak meg egymással, vagy találnak ki együtt, amellyel helyzetük javításáért, elismerésükért küzdhetnek (Parreñas 2001:194–195). A Parreñas által „rejtett átíratnak” (*hidden transcript*) nevezett, a munkáltatók távollétében zajló diskurzusoknak a mi tapasztalataink szerint két tipikus tere van. Az egyiket a különböző internetes csoportok alkotta virtuális terek jelentik, ahol a nyelveckéken túl sokféle információ cserél gazdát, többek között a rossz helyekről is. A gondozói képzést szervező egyesület vezetője, Mária úgy látja, hogy a legális szerződés nélkül dolgozó gondozónők eszköztelenek, ha valami sérelem, verbális vagy fizikai agresszió éri őket, hiszen ezeket nehéz bizonyítani, és senkihez nem fordulhatnak. Ilyenkor előfordul, hogy kiírják a közösségi oldalakra, hogy „ez meg az a család milyen szemét. Erről is próbálom leszoktatni őket, hiszen ennek jogi következményei is lehetnek.” A másik helyszín, ahol ezek a diskurzusok kibontakoznak, a mikrobusz; a fizikailag – és kifelé lelkileg is – megterhelő, hosszú órákig tartó utazás során az asszonyok történeteket, információkat cserélnek a jó és rossz helyekről, tapasztalatokat, tanácsokat osztanak meg egymással.

Az izoláltság mellett a közös alapélmény a *honvágy*, az otthoniak kínzó hiánya. Mindkét fájó érzés enyhítésének eszköze a rendszeres kommunikáció az otthon maradt családtagokkal. Jószerivel mindenki arról számolt be, hogy minden nap, azonos időben, az idős ember délutáni pihenő óráiban és/vagy este beszélnek férjeikkel, gyerekeikkel, szüleikkel. Előfordult, főleg az első időkben, hogy a gondozók olyan helyre kerültek, ahol nem volt telefon, vagy ahol a család nem vagy csak korlátozottan engedte, hogy a gondozó használja a háziak telefonját. Ma már mindenkinek van mobiltelefonja, viszik magukkal a laptopjukat, aktívan használják az internet kínálta kommunikációs lehetőségeket. Szabadidejük jelentős részét a gép előtt töltik az idősgondozók, családtagokkal, barátokkal, csoporttagokkal kommunikálunk, keresgélnek.¹⁹ A virtuálisan kitáguló tér azonban legfeljebb

¹⁹ A laptop fontosságát, az internetes kommunikáció térnyerését jelzi a helyi könyvtárvezető megfigyelése, hogy ma már kevesebb asszony kölcsönöz ki könyvet indulása előtt, korábban többen olvastak kintlétük alatt.

mérsékelni tudja a helyvesztésből, a fizikai izoláltságból és a családtól való fizikai elszakítottságból fakadó érzéseket.

Az izoláltság, a bezártság és összezárttság élményéről, és az *unalomról* Kata nagyon szemléletesen mesélt. Kata az interjú idején 32 éves volt, és már négy éve gondozott egy németországi férfit. Önkormányzati munkahelye elvesztése után a szomszédasszonya hívta váltónak. Az idős férfinak mindkét lába hiányzik, s egyre inkább leépül szellemileg is, ami Kata szerint jó, mert így már kevésbé agresszív. A férfi élete szabályozott rend szerint zajlik, az étkezések, fürdetés, levegőzés, lefekvés között sok az üres idő, *„de konkrétan úgy nincs szabadidőnk, hogy elmehessünk. Mindig ott kell lenni, ha pisilni kell neki, kacsát tartani, meg ilyenek, úgy nem lehet ott hagyni egyedül a házban”*. Egy időben még kijártak vele, fagylaltozni, de Kata nagy megkönnyebbülésére ez megszűnt, *„nem szerettem, mert, már bocs, így kell hogy mondjam, undorító, ahogy evett, állandóan folyt a nyála, öklendezett”*. Nem is nagyon szeret beszélgetni a gondozottjával, aki mindig ugyanazt meséli. A párjával esténként skype-on beszélget, szabadidejében esetleg interneten játszik, de inkább filmet, sorozatokat néz, de azt is meg lehet unni; nincs olyan sorozat, amit a négy év alatt ne látott volna már. Gondozottja korán, fél kilenckor fekszik, de ő nem megy ki a házból,

„nem szeretek idegen helyen mászkálni sehova. (Idegennek érzed?) Nem mondom, hogy idegen, de én olyan vagyok, hogy mindig félek, bemegyek, és mit tudom én, esetleg valami sorozatgyilkos lenne. A váltóm mindig mondja, hogy neki jó lenne egy kicsit kilevegőztetni a fejét, de én meg úgy vagyok, hogy otthon maradok szívesebben, és várom, hogy elteljen a három hét.”

Mindössze egy olyan történetet hallottunk, amelyben a gondozónő példátlan mértékben ki tudta terjeszteni a rendelkezésére álló privát teret, bővítette döntési és cselekvési szabadságát, gyakorolta ágenciáját. *„Ilyen hely a világon nincs”* – foglalta tömören össze Léna, mert övé a történet. Második helyére öt éven keresztül járt vissza, gondozottja, Adele, egy idős, özvegy, gyermektelen, magyar származású asszony volt, aki az öt év alatt fokozatosan épült le. A kommunikációs nehézségek hiánya, a kettejük között kialakult kötődés, Adele megengedő személyisége miatt Léna szabadon mozoghatott a kisvárosban. Először egy szintén magyar származású férfi hívta takarítani, és magyar ismerősi körben terjedt a híre, a végén már heti négy szabad délutánt (két-két órát) is takarítással töltött, megismerték a kisvárosban, grillezni is elhívták – így gondozói bére mellé nem kevés pénzt tudott keresni. A szabadsága nem csak abban állt, hogy bármikor elmehetett, de a kisvárosban dolgozó magyar gondozónők számára Adele házában kialakított egy közösségi helyet.

„Kint ott sokan dolgoztak, így ápolók, magyarok. És ők mindig ilyen németeknél voltak, és oda nem mehetsz ám be, mindig nálunk volt a találka, az Adélnál. És ott mindig annyian voltunk, hallod! Ott kávéztunk, ittunk üdítőket, ott voltunk a tera-

szon, lehetett cigarettázni, télen a pincébe, nem kellett ám kimenni az utcára! Vagy valahova, hogy esik. Volt egy pince, a két fotelt le, asztalt le, ment a fűtés, meleg is volt, az ablak éjjel-nappal nyitva volt, és szépen beültünk, füstöltünk. Nekünk az Adél mindent megengedett.”

A térbeli izoláltság és a szociális elszigeteltség mértéke függ a gondozott fizikai és mentális állapotától, gondozási igényeitől; a kerekesszékekhez kötött beteget Kata nem hagyhatja magára, míg Adele egyre többet és tovább szendergett délutánonként, s nem tartott igényt Léna jelenlétére. Ugyanakkor az, hogy egy gondozónő mennyire érzi korlátozottnak, elszigeteltnek magát, törekszik-e arra, hogy mozgásterét tágítsa, személyiségén, habitusán is múlik (lásd még Turai 2017, 2018). Katának itthon sincs igénye arra, hogy eljárjon, *„inkább otthon vagyok, nem megyek sehová”*, Léna ezzel szemben mozgékony asszony, aki itthon is intenzív közösségi életet él.

Gondozó, cseléd, családtag

Általános tapasztalat, hogy mind az idősgondozók, mind az őket alkalmazók számára nehéz a gondozó pozíciójának, szerepének meghatározása, a fogalmak képlekenyek, ám néhány alapvető tendencia kirajzolódik. Az alkalmazók kerülnek a történelmi előképnek tekinthető úr-szolga hierarchikus viszonyára emlékeztető fogalmak, mint a „cseléd” használatát, sok esetben arra hajlanak, hogy a gondozónőt úgymond családtagnak tekintsék és nevezzék. Ugyanakkor szakirodalmi konszenzus mutatkozik abban, hogy a gondozó, háztartási alkalmazott kvázi családtagként való kezelése elfedi azt a tényt, hogy a gondozás, ápolás fizetett munka, nemcsak elkendőzi, de megerősíti az alkalmazó és alkalmazott közötti egyenlőtlen, hierarchikus viszonyokat. Mi több, a familiaritás, a személyesség hangsúlyozásával, éppen az úr/gazda és szolga mélyen feudális kapcsolatában gyökerezik (Anderson 2000, Parreñas 2001, Kindler 2009, Kordasiewicz 2014, Lutz 2011, Turai 2018, Németh–Váradi 2018). A gondozónők, háztartási alkalmazottak különböző stratégiák mentén határozhatják meg a maguk státuszát, reflektálva azokra a strukturális kényszerekre, amelyekben dolgoznak, s kifejezve igényüket munkájuk és személyük elismerésére. A két legtipikusabb stratégia, amelyet a gondozók alkalmaznak, a professzionalizáció, vagyis a szakmai szempontok előtérbe helyezése a munka során, illetve a perszonalizáció, a személyes kapcsolatok kialakítására való törekvés lehet, ennek egyik kifejezése, hogy önmagukat az alkalmazó család tagjának tekintik (Parreñas 2001, Lutz 2011, Kordasiewicz 2014, Németh 2016, lásd részletesen Németh e kötetbeli tanulmányát).

A házi idősgondozás professzióként vagy szolgáltatásként való meghatározása és mindennapi gyakorlása során a gondozó törekszik arra, hogy a tőle (nem) elvárható feladatokat pontosan rögzítse, ezzel kifejezve szakmai kompetenciái és felelőssége határait. Ugyanakkor ez a stratégia éppen a munka természete, ala-

csony presztízse, a munkaadó és munkavállaló közötti egyenlőtlen viszonyok miatt ütközik nehézségekbe. Más kutatások eredményeihez hasonlóan mi sem találkoztunk olyan asszonyokkal, akik számára a külföldi idősgondozás nem anyagi kényszerből fakadó lépés, hanem a szakmai életút egy állomása lett volna, s nagyon kevesen vannak azok, akik élettörténetében ez az időszak végül az önmegvalósítás fontos állomása lett (Németh 2016 és tanulmánya e kötetben, Turai 2017, 2018). Azok számára pedig, akik szakmai tapasztalattal és háttérrel, megfelelő gondozói kompetenciákkal indultak útnak, a külföldi házi idősgondozás frusztráció forrásává válhat. Az Olaszországban, Izraelben, Magyarországon dolgozó magyar, román és moldáviai idősgondozók ritkán és bizonytalanul beszéltek magukról szolgáltatást munkabérért végző alkalmazottként (Turai 2018), s ugyanígy a semleges, inkább a professzionalitást kiemelő *idősgondozó* kifejezés is ritkábban jelent meg a mi interjúink során, mint a gondozók családon belüli ambivalens pozícióját leíró két metafora, a *cseléd* és a *családtag*.

Turai úgy találta, hogy amikor a gondozónők saját státuszukat, gondozói identitásukat próbálták meghatározni, a *cseléd* (szolga, rabszolga), illetve az e fogalomhoz kapcsolódó asszociációk akkor is megjelentek az interjúk során, ha az asszonyok a maguk helyzetét nem így írták le. A cseléd metaforájához a kiszolgáltatottság, megalázó, rideg, rossz bánásmód, a munka alacsony presztízisének jelentései tapadnak (Turai 2018:122). Tapasztalataink szerint a cseléd metaforájának alkalmazása a gondozó frusztrációjából ered, és annak levezetésére szolgál, olyan helyzeteket jelöl, amelyekben az idős ápoló családja semmibe veszi a gondozó szakmai tapasztalatait és kompetenciáit, illetve amikor a gondozásra vállalkozó asszony úgy érzi, hogy családja elvárásainak, igényeinek kell magát alárendelnie (lásd Németh 2016, és e kötetbeli tanulmánya).

Harminc évig dolgozott a helyi szociális otthonban képzett gondozóként és ápolóként Teréz, aki nyugdíjas korában egy igen rövid időt töltött Ausztriában. Egy helyi asszony hívására ment, együtt gondoztak egy idős házaspárt, a társa németül tudott, Teréz képviselte a szakmaiságot. A rossz foglalkoztatási körülmények, elsősorban a fűtetlen, egerekkel teli szálláshely miatt Teréz abbahagyta a munkát. Noha nem zárja ki, hogy egyszer megint elindul, őt nagyon megviselte az a státuszvesztés, amit szakképzett gondozóként megélt, s tapasztalatai alapján úgy vélekedik, hogy *„ha kimész külföldre, akkor ott csak cseléd leszel – neked kell a szakmád mellett főzni, mosni – , akinek teljesíteni kell, amit mondanak”*. A cseléd metaforáját azokra a helyzetekre alkalmazzák az asszonyok, amikor a család az idősgondozás mellett más munkát is megkövetel, kiemelten a takarítást a ház egész népe után, amikor kizsigerelik a gondozót. Mások, így Bori, a gondozói munka piszkos, undort kiváltó vonatkozásaihoz köti a cseléd metaforáját. *„Mert azért azt tudni kell, hogy cselédnek megyünk ki, nagyon csúnyán beszélve, szart pucolunk, pisiszag, minden, ott eszünk is, köpködés, hányás is, szóval a legalja munkát csináljuk kint.”* Amikor visszakérdeztünk, hogy valóban cselédnek tekint-e magát, Bori pontosított, és kiderült, hogy ő a cseléd-narratívát olyan helyzetekben szokta mobilizálni, mégpedig igen indulatosan, amikor akár egy hivatal-

ban, akár otthon az utcán, a boltban azt találja valaki mondani, *„könnyű neked, mert kijársz”*. Az adóhivatali ügyintéző, a falubeliek csak a külföldön megkeresett pénzt látják (feltételezik, hogy sokat keres), de nincsenek tisztában a munka nehézségével, Bori ezért ilyenkor mindig a munka alacsony presztízst kifejező cselédmetaforát használja, hozzáfűzve, hogy *„ki kell menni, megpróbálni”*. Ebben a kiegészítésben az a ki nem mondott büszkeség is ott rejtőzik, hogy ezt a munkát sem bírja akárki elvégezni: *„mert ehhez kell egy bizonyos tűrőképesség, mert nyelni azért kell (...) alkalmazkodni kell”*.

A cseléd metaforájának használata kontextushoz kötött, és nem is vonul végig következetesen az egyes történetekben (lásd Németh tanulmányát e kötetben), az egyes családokban szerzett, változó tapasztalatok alapján a saját helyzetük leírására használt metaforák is változhatnak. Akit egyik helyen cselédként kezelnek, másutt családtagnak érzi magát. Nemcsak a munkaadók, hanem a gondozók is érdekeltek az *„olyan, mintha családtag lennék”* viszonyrendszerének és diskurzusának fenntartásában.

A *„családtag”* metaforájának végső jelentése, hogy a gondozót *„embernek tekintik”,* vagyis elismerik tudását, kompetenciáit, figyelembe veszik fizikai és társas igényeit, nem ignorálják a jelenlétét (Parreñas 2001:179), és a gondozónők azt érezhetik, hogy munkájuk fontos, szükség van rájuk (Lutz 2011:75). A gondozónők számára a családtagként való elismerés jele, ha a közös étkezések, kávézások idején ők is az asztalnál ülhetnek: *„mert én nem cseléd vagyok, hanem családtag”,* mondta Léna; ha gyerekeik meglátogathatják őket a gondozott családjánál; ha ajándékot kapnak, amikor születésnapjuk van, ünnepek alkalmával, vagy csak egyszerűen, ha egy-egy váltás után hazautaznak. Az *ajándékozás* akkor mérsékli a felek egyenlőtlen pozíciójából fakadó feszültséget, ha kölcsönös (lásd Németh e kötetbeli tanulmányát); többen kifelé *„magyaros”* ajándékot visznek a háziaknak, van, aki maga is felköszönti az őt alkalmazó család tagjait azok születésnapján.

Károly említette, hogy idős ápolója gyerekeitől munkája elismeréseként *„borravalót”* is szokott kapni – ami személytelenebb viszonyra, a szolgáltatással való elégedettséget kifejező plusz, nem kiszámítható javadalmazásra utaló fogalom –, de ő az, aki neki és családtagjainak szóló személyes ajándékokról is beszámolt. Az ilyen típusú, ritka ajándékok szimbolikusan értékesebbek, mint egy-egy tábla csoki vagy egy-egy *„levetett”,* megunt, kicsit hibás holmi. Gyakrabban fordul elő ugyanis, hogy a gondozott családtagjai, rokonai, esetleg barátai ruhákkal, háztartási eszközökkel halmozzák el a hazautazó gondozónőt. Az ilyen típusú ajándékozás pontosan kifejezi a munkaadó és munkavállaló közötti egyenlőtlen, aszimmetrikus viszonyokat.

Második találkozásunkkor a begipszelt kezű Bori kényszerű betegszabadságát töltötte otthon, mert baleset érte, teregetés közben leesett egy kis sámliról. A sámlit gondozottja a szemébe akarta dobni, nehogy Bori még egyszer ráálljon. *„Mondom, »á, vedd csak ki! Hazaviszem.« Haza is hoztam, olyan jól néz ki, olyan kis aranyos, még apukám készített ilyet, fából, amikor gyerek voltam [kuncogva], hát nem fogom otthagyni.”* Bori a beszélgetéseink során ambivalenciával beszél az

ajándékokról, amiket kap. Egyszer az ajándékozás gesztusa mögött meghúzódó, a gondozó társadalmi és kulturális hierarchiában elfoglalt alacsonyabb pozíciójának kijáró lenézést emelte ki, a cselédmetaforát emelve a középpontba:

„Én mindent elfogadok. A váltóm nem fogad el mindent, válogat. De a német is meg az osztrák is olyan, hogy ha hoz valamit, akkor nem szereti, ha [mutatja, ahogy válogat], mert ugye mi cselédek vagyunk, ők azt hiszik, hogy aki oda kijár, nem is tudom, sátorban vagy bungalóban, vagy nem tudom, hogy nekünk semmink nincs, hogy mi azért megyünk ki, mert nekünk semmink nincs. És nem szeretik, ha válogatunk. Hát én nem szoktam. Igaz, a fiam már megjegyezte, »anyu, a németek minden szarját hazahozod«. »Nem baj, kisfiam.« Volt már, hogy útközben a kukába kidobtam, vagy itthon a kukába, de most is kaptam kettő bőrrönd gyerekruhát. Vadonatújakat.”

Bori mindig kap valamit, amikor hazajön, sorolja: asztali grillsütő, szőnyeg, kenyérpirító, kicsit hibás elektromos fűnyíró, amit az öccse megjavított, azóta a család azt használja. Korábbi, németországi helyén a munkaadói Bori unokájának a babakocsitól kezdve mindent megvásároltak. A maga, édesanyja és a fia lakásában is lecserélte a függönyöket. Úgy becsülte, hogy a fizetése mellett havonta 30-40 ezer forint értékű ajándékot hoz haza. Más oldalról tehát nagyon is pragmatikusan, az ajándékok forintban kifejezhető értékét is mérlegeli, s nem csak azért nem válogat, mert érzése szerint ezt a munkaadói elvárják tőle, hanem mert az ajándékok között értékesek is vannak, s mert, mint azt hangsúlyozza, a kapott ajándékokkal családtagjait is támogatja: *„akkora a családom, valakinek jó lesz.”* Az ajándékozás háttérében álló aszimmetrikus viszonytal tehát Bori tisztában van, ám az ajándékokról már úgy beszél, hogy azokat anyagi és szimbolikus értelemben is a maga javára fordítja. Az idős asszony családjával ápolt jó viszony, a családhoz tartozás remélt hozadékaként tekintett a várható örökségrészre, némi öniróniával reflektálva arra, hogy e remény teljesülésének feltétele a gondozottja halála:

„Most én azt mondtam a gyerekeimnek, hogy ha az isten is úgy akarja, akkor szeretnék ott maradni, amíg az Oma él. Hogyha meghal, én szeretnék onnan örökölni, olyan gyönyörű antik bútorok vannak. Óóóó! Bízom benne, hogy én öröklök onnan [nevetve], de szemét vagyon, mi?”

A családhoz tartozás, a kvázi családtag jelentését átkeretezik, kitágítják azok a gondozónők, akik az idős, beteg emberről való gondoskodást a valódi családi szeretet és kötődés kifejeződésének tekintik. Azzal, hogy a legtöbben Omának és Opának (a nagyszülők elnevezése, megszólítása német nyelven) nevezik és szólítják a rájuk bízott időseket, a gondozó és a gondozott közötti viszony családias jellegét hangsúlyozzák, e megszólítással önmagukat helyezve egyfajta gyermeki pozícióba, akkor is, ha nem vagy alig fiatalabbak a gondozottjaiknál. *„Mint a nagymama, nem egy vadidegen, Oma.”* Vannak, akik hangsúlyozzák, hogy az időseket úgy ápolják, *„mintha az én nagyszülőm lenne,”* vagyis olyan figyelemmel, odaadással, szeretettel,

mintha vér szerinti rokont gondoznának, és ezt a szeretetet, sokszor a kommunikáció nehézsége miatt is, testi gesztusokkal, simogatással, öleléssel, puszikkal fejezik ki. Van, amikor a gondozó úgy érzi, ő jelenti gondozottja igazi családját, Léna például anyja és lánya közötti viszonyhoz hasonlította kapcsolatát Adelével, akivel saját rokonsága nem igazán törődött.

„(...) szerintem ezeket az embereket, akiket mi ápolunk, nincs, aki szeresse, nekünk szeretni is kell. Mert ezeket nem szereti – még ha van is családja, akkor sem szereti. Az Adélnak, jól van, nem is [volt gyereke], mindig mondja, hogy jaj, miért nem vagyok én az ő lánya. Hát mondom, »Adél, itt vagyok, én vagyok a lányod.« Mert sose tudta, hogy hogy hívnak, mert demences volt. Mondom, »tudod, én vagyok a lányod«. Akkor mondja, »jól van«. Imádtam, nagyon szerettem.”

A szeretet megélése a gondozói munkában és hangsúlyozása az elbeszélésekben sokrétű célt szolgál. Elfedi alkalmazó és alkalmazott aszimmetrikus anyagi és hatalmi viszonyát, megemeli az alacsony presztízsű, piszkos gondozói munka értékét, és az erkölcsi fölény érzését nyújtja az időssel nem törődő családtagokkal, rokonokkal szemben, tehát szimbolikusan felértékeli a gondozó státuszát. Az érzelmi értéktöbblet (Hochschild 2000), amit a gondozók munkájukhoz hozzátesznek, segít elviselni az izoláltságból és a családtagoktól való távollétből fakadó fájdalmakat is. Összességében segít a migráns idősgondozói munka strukturális feltételeit, kereteit jelentő egyenlőtlenségekből, a felek közötti aszimmetrikus viszonyokból fakadó feszültségeket, ellentmondásokat értelmezni, elviselni és mérséklni.

A családhoz tartozni, családtagnak lenni, még ha a legmélyebben és legőszintebben éli is meg a gondozó, addig lehet, ameddig az idős ember él. Az elválásnak része a gondozott halála, amely annál jobban megviseli a gondozót, minél tovább ápolta az idős embert, s különösen akkor, ha maga is jelen volt annak halálakor. A családhoz tartozást kifejező, a gondozó munkáját, hozzáállását elismerő gesztus, ha marasztalják a temetésre, búcsúztatásra. Előfordul, hogy ha elégedettek voltak a munkájával, egy következő, gondozásra, ápolásra szoruló családtaghoz hívják, s ez folytonosságot és biztonságot jelent. Elszórt példákat hallottunk arról is, hogy a család a későbbiekben is tartja a kapcsolatot a volt gondozóval, egy-egy látogatásról s meghívásról is szól történet, ám az esetek többségében az a jellemző, hogy amint meghalt az idős, a gondozó munkájával együtt személyére sincs többé szükség. *„Persze, addig vagy [családtag], amíg kellesz. Amikor vége, el vagy felejtve.”* A mégoly hosszú és személyes, családiasnak megélt és láttatott kapcsolatban is jelen van az idegenség érzése, az idegen háztartásban az otthon nem, legfeljebb az otthonosság érzését találhatja meg az idősgondozó (Turai 2018:122).

Verseny és hierarchiák

A helyekről el kell jönni, ha meghal az idős, el lehet menni, ha elfogadhatatlanok, megalázóak a körülmények. De el is lehet veszíteni egy helyet, ha a beteg családja dönt úgy, hogy nincs szüksége többé a gondozó munkájára. Ennek háttérében állhat személyes elégedetlenség, de leginkább a váltók, illetve a magyarországi és más kelet-közép-európai országból érkező gondozónők közötti verseny magyarázza az egyéni gondozói pálya ilyen változásait. A magyarországi migráns idősgondozó nők a globális gondozói piac európai szegmensében indulnak útnak, vállalnak munkát, s az e piacot jellemző verseny egyben az a strukturális kényszer is, amely státuszukat a legmélyebben meghatározza (Melegh et al. 2018).

A történetekből kiviláglik, hogy a váltók közötti vetélkedés nem ritka, eszköze a gondozói, háztartásvezetői szerepek túljátszásától, az önkizsákmányolástól a váltótársról terjesztett hazugságokig, a munkaadó manipulálásáig terjedhet, tétje pedig a család bizalmának elnyerése, egy jó hely megtartása, egy rokon vagy barát számára munkahely szerzése (Németh–Váradi 2018). Ezek a vetélkedések személyesek, és a vetélytársként (is) fellépő váltótárs személyes (rossz) tulajdonságaival magyarázhatók, értelmezhetők. A „román”, akit Bori helyett alkalmazott a család, arctalan, egy idegen, ismeretlen csoporthoz tartozó nő, akiről csak annyit tudni, hogy olcsóbban dolgozik, mint a „magyarok”, s ezért veszélyt jelent.

Úgy tűnik, hogy az asszonyok nagyon is tisztában vannak azzal a hierarchiával vagy másként fogalmazva, kelet-nyugati lejtővel (Melegh 2006), amelyen elfoglalják helyüket, és ők maguk, ha diszkurzív szinten is, újratermelik e hierarchiákat (Parreñas 2001). Tudják, hogy a munkát, amit végeznek, német vagy osztrák nők nem vállalják el annyi pénzért, amennyit ők kapnak, azt is, hogy akik tőlünk keletebbre fekvő európai országokból érkeznek – távol-keleti vagy dél-amerikai vetélytársak nem kerülnek látóterükbe –, olcsóbban, és sokan közülük hosszabb ideig, több hónapos, fél éves váltással dolgoznak. Azokról az országokról, ahol foglalkoztatják őket, mozaikszerű képet tudnak alkotni azon tapasztalatok, élmények alapján, amelyek különböző háztartásokba zárva, a családokkal, a betegeket látogató orvossal, ápolóval kialakított kapcsolatokon keresztül, boltokban vásárolva, esetleg a családokkal kirándulva kialakult bennük, s amelyeket a különböző kommunikációs terekben is megosztanak egymással, és közösen alakítanak. Gazdagság, jólét, az anyagi biztonsággal együtt járó nyugalmas (nem stresszes) életforma, az idős, beteg emberek ellátásának itthonival össze nem hasonlítható színvonala. Ugyanakkor gyakran garasoskodás, érzelmi ridegség, a gondozóval szemben többé-kevésbé nyílt lenézés, ami szólhat a gondozó alacsony presztízssű munkájának, pozíciójának és a feltételezett gazdasági, kulturális és civilizációs alsóbbrendűségének is. A gondozott idős családjától kapott ajándékok kiválogatása és elfogadása kapcsán Bori megfogalmazta, hogy a munkaadói perspektívából a gondozók szegénynek, nincstelennek látszanak – ezért csak örüljenek minden ajándéknak, amit kapnak. Élesebben fogalmazott Róza, amikor arról mesélt, hogy gondozottja fia nem engedi, hogy maga használja a tévét, mert biztosan elrontja,

és azt feltételezi, hogy Róza otthonában nincs semmi olyan eszköz, ami a nyugati háztartásokhoz természetes módon hozzátartozik.

„Ezek komolyan azt hiszik, hogy szárkúpból érkezünk. (Az mi?) Na, tudod, amikor levágják a kukorica szárát és így összerakják, és oda be szoktunk menni gyerekkorunkban, és ezek úgy kezelnek bennünket, mintha onnan jöttünk volna. »Halt, halt, halt!«²⁰ Mondom, mit ordít, hogy nem így kell a mikrót [használni], mondom, »Josef, nekem is van otthon mikró«.

»Tényleg?« (...) A mosógépnél is, »Halt, halt, halt!« Mondom, mi a jó isten, hát, de azt nem úgy (...). »Jaj, Josef«, mondom, »ezt tudom, különben nekem is van otthon automata mosógépem.« »Tényleg?« (Ez jellemző másutt is?) Igen, jellemző, csak nem mindenki ilyen bunkó módon mutatja ki. De én, hogy elkerüljek minden ilyen lekezelést, mert utána megbocsátani már nehezebb, én meg szoktam mondani, nekem is van mindenem, csak nincs munkahelyem és nincs pénzem.”

A feltételezett civilizációs különbségek és hierarchiák megjelennek az asszonyok történeteiben is, amikor a náluk olcsóbban dolgozó lengyel, ukrán, román piaci versenytársakról beszélnek. Ezekben a versenytársak a „magyaroknál” piszkosabban, hanyagabban dolgoznak, gondatlanabbak, lopnak, tehát ha olcsóbbak is, munkájuk, ennek megfelelően, alacsonyabb értékű. Feltűnt számunkra, hogy néhány falubeli asszony nagy gondot fordít arra, hogy szép műkörmöt csináltasson indulás előtt. Dittát (lásd Németh tanulmányát a kötetben) is kérdeztük ennek okáról, s ő a következő választ adta:

„Az ismerősökkel, amikor így beszélgetünk, hogy megyek ki, akkor legyenek rendbe, ott is normálisan nézzünk ki, rendbe legyünk, hát jönnek oda ezek a rokonok, meg azok a rokonok. Mert ahova kijárunk, az zömében pénzes ember. Úgyhogy azt tudni kell, hogy önekik pénzük van, meg tudnak venni dolgokat, meg olyan autóval járnak, meg minden, azért fogadnak fel ápolókat a szeretteik köré, hogy nem otthonba teszik. És... na, mégis akarunk egy kicsit, hogy ne legyünk olyan kis topisak, mint más országokból kijárók. (...) a bácsi, az minket is le akart cserélni az első helyen, magyarokat, de viszont mondta a házi orvos, hogy addig örüljön maga, papi, míg a magyarok járnak ide, mert hogyha jön egy lengyel vagy egy román, akkor megtudja, mi lesz itt. Így azért vannak ezek a kis különbségek, hogy azért a házi orvos jegyzi meg ezt. Hogy egy magyar asszony milyen munkát tesz le, meg egy lengyel vagy egy román. Úgyhogy biztos pluszt ad, hogy mi is rendbe legyünk, és úgy menjünk ki.”

A gazdag munkaadók által feltételezhetően elvárt ápolat, rendezett külső a más országokból érkezőkkel szemben versenyelőnyt jelent, ami megerősítheti a magyar gondozók pozícióját ezen a piacon. A hierarchiák újratерemtésének logikája nagyon hasonlóan működik a Fülöp-szigeteki migráns háztartási alkalmazottak

²⁰ Állj!

körében, akik a munkájukkal járó státuszvesztésből, munkájuk alacsony presztízséből, az egyenlőtlen viszonyokból fakadó feszültségeket többek között úgy mérséklik, hogy hangsúlyozzák, munkaadóik többre becsülik, jobban értékelik őket, mint fekete vagy latin-amerikai társaikat (Parreñas 2001:152–153).

Női migráció és a család

A férfiak külföldi munkavállalása, tradicionális családfenntartó, kenyérkereső szerepüknek köszönhetően, nem jelenik meg közpolitikai problémaként, nem merül fel kérdésként, vajon az otthon maradó asszonyok, gyerekek miként boldogulnak az apa távollétében. (Arról, hogy az apa hiányával való megküzdés nem egyszerű a gyerekeknek, lásd Németh tanulmányát e kötetben.) A migráció feminizációja, nők millióinak családfenntartóvá, legfőbb kenyérkeresővé válása azonban élesen felvetette azt a kérdést, hogy a migrációban érintett nők miként tudnak gondoskodni otthon maradt családtagjaikról, elsősorban is gyermekeikről, hogy a hátrahagyott gyerekek életét hogyan befolyásolja egyik vagy mindkét szülő, különösen az anya távolléte (lásd erről áttekintően Blaskó 2016). Az anyák tartós távolléte éles, a hagyományos családmmodell mellett lándzsát törő nyilvános politikai diskurzusokat indított el olyan különböző országokban, mint a Fülöp-szigetek, vagy hozzánk közelebb Lengyelország vagy Ukrajna (Parreñas 2013, Lutz 2011, Fedyuk 2015, lásd még Németh tanulmányát e kötetben). Ezek a diskurzusok stigmatizálják a gyermekeiket hátrahagyó anyákat, s arról tanúskodnak, hogy a transznacionális családmmodell globális elterjedése mellett sem, vagy alig változnak a családhoz kötődő tradicionális képzetek, értékek, elvárások (Lutz 2011, Turai 2018).

A 2011-es népszámlálás adatait elemezve Blaskó és Szabó (2016) úgy találták, hogy Magyarországon a transznacionális családok inkább az apa távollétével jellemezhetők, vagyis szemben több dél- és kelet-közép-európai országgal, innen nem indultak el nagy számban családos, gyermeket nevelő nők. Többterepű, interjúkon alapuló kutatásai során Turai is úgy találta, hogy Magyarországon ritkán fordul elő, hogy kisgyerekes nők külföldre menjenek dolgozni (Turai 2018:150). A magyar társadalomban mintha a migrációs döntések és utak is jobban megfelelénének a polgári nukleáris család ideáljában gyökerező értékeknek, a családközpontúságnak, az anyai gondoskodás elsőbbségének, a hagyományos nemi szerepek szerinti elvárásoknak (lásd Acsády 2014:150). Valószínűleg ennek köszönhető az is, hogy itthon nem jelent meg a családot, a gyermekeket hátrahagyó anya negatív figurája a közbeszédben, s a női migráció nem vált társadalompolitikai problémává. Mi találkoztunk ugyan fiatal, kisgyerekes édesanyákkal, akik idősgondozóként dolgoztak külföldön, de ebben a faluban is az a jellemző gyakorlat, hogy középkorú és idősebb nők (nagyszülői generáció) indulnak útnak, a gyerekes anyák is inkább akkor, ha gyerekeik már nagyobbak és érzelmileg vélhetően kevésbé sérülnek a tá-

vollétük miatt, s ha van olyan nagyszülő, akinek a gyerek gondozásával, felügyeletével kapcsolatos feladatokat időszakosan át tudják adni.

Az anya és a gyerekek életkorától függetlenül, a családtól, a gyerekektől való távollét súlyos érzelmi terhet jelent minden érintettnek.²¹ A család mindig a migrációs történetek centrumában áll. A külföldi idősgondozásra járó asszonyok is szembesülnek azzal a súlyos paradoxonnal, hogy a család, a gyermekek anyagi biztonságának megteremtése együtt jár az érzelmi biztonság megrendülésével. A transznacionális család modelljében az anya fizikai jelenlétével járó gondozás helyét átveszi az anyagi természetű gondoskodás, jelenléte rövidebb-hosszabb hiányát az anya a megkeresett pénzzel, az abból vásárolt javakkal igyekszik pótolni (Parreñas 2013, Lutz 2011). A hazatérő anyák ajándékaiban, a lányaikkal közös ruhavásárlásokban mindig jelen van a kompenzáció gesztusa. A külföldi idősgondozás célja rendszerint távlatos, jövőorientált: a következő nemzedékek kitaníttatása, ha lehet, egzisztenciához juttatása, s ebben a nagyszülő is részt vállal. A külföldi munka befejezése éppen ezért gyakran egyre távolabb tolódik, addig kell kijárni, amíg a gyerek be nem fejezi tanulmányait, ameddig nem gyűlik össze a pénz egy lakásra.

Tapasztalataink szerint három olyan családi esemény van a külföldre járó gondozónők életében, amelyek alapvetően átalakíthatják migrációjuk dinamikáját. A *férjek betegsége és halála* után van, akinek nincs ereje folytatni a külföldi munkát, ám jellemzőbb, hogy a veszteség, a gyász feldolgozásaként és/vagy további anyagi kényszerből (a kieső fizetés, nyugdíj pótlása) egyre hosszabb időt töltenek külföldön, és ha el nem szakadnak is, de meglazulnak az őket hazakötő szálak. Az *unokák érkezése* örömteli élmény, de nem egy asszony panaszolta, mennyire megviselte, hogy nem lehetett itthon unokája születésekor, s nem láthatja minden nap, hogyan növekszik, gyarapodik. Ugyanakkor az unoka születése azt jelenti, hogy az idősgondozóként keresett pénzből újabb igényeket kell kielégíteni. Az *idős szülők megbetegedése* az a további változás a gondozónők életében, ami a migráció (időleges vagy végleges) feladásával jár. Azt tapasztaltuk ebben a falusi közösségben, hogy a hagyományos gondoskodási lánc elvárásainak megfelelően az asszonyokban²² nagyon erős a szülők, nagyszülők iránt érzett felelősségérzet. A saját és a házastárs szüleinek közelsége, a majdani ápolási szükségletek kielégítése nyomós érvként jelent meg, amikor a külföldre nem járó interjúpartnereink arról beszéltek, miért maradtak a faluban. S ugyanígy, a külföldön dolgozó gondozónők magától értetődően hazajönnek, ha megbetegszik és gondozásra szorul a szülő, senkinek nem jut eszébe, hogy valakit megfizessen azért, hogy a saját öre-

²¹ Bár ez a tanulmány a női migrációról szól, nem lenne igazságos, ha megfeledekeznénk arról, hogy a férfiak számára is nagy érzelmi terhet jelenthet a családjuktól való távollét. Kutatásunk során találkoztunk ilyen történetekkel, az Európán kívül kontextusban lásd újabban Szelényi (2016) kutatási eredményeit.

²² Nemcsak az asszonyok, de Károly is arról beszélt, ha idős, beteg szülei gondozásra szorulnak, hazatér, felfüggeszti külföldi munkáját.

geit ápolja. Igaz, nem is keresnek annyi pénzt, amennyiből ezt megengedhetnék maguknak, de még a gondolat sem merül fel bennük.

Össze- és széttartó családok

Két fiatalasszonnyal beszélünk, akik kisgyermek mellett jártak, illetve járnak ki idősápolásra. Ildikó az interjú idején 33 éves volt, párjával egy kilencéves kisfiút neveltek. Ő is, férje is sok helyen dolgozott, de Ildikónak végül muszáj volt elindulnia, mert mindketten közfoglalkoztatottak lettek, és adósságot kellett törleszteniük. Összesen két évet járt külföldre négyhetes váltásokban, kisfia ekkor négy-öt éves volt. Ildikó nem az első a családban, aki külföldi munkavállalásra kényszerült. Édesanyja már korábban kezdett kijárni Németországba, majd Ausztriába, idős-gondozóként dolgozik bejelentve, folyamatosan támogatja lányát, unokáját, Ildikó bátyja pedig évek óta külföldön dolgozik, szakmunkás, ő ritkábban jár haza. Ildikó édesanyja közvetítőjének segítségével került ki Ausztriába, nem volt egyszer sem bejelentve. A két év alatt jó és rosszabb helyen egyaránt megfordult, a gyereknek azonban minden család küldött ajándékot, édességet. *„Nem szerettem ez a munkát, nem volt jó kint, az ember csak honvágyas volt, de a pénz miatt, ugye.”* A hozott pénz arra volt elég, hogy kifizesse a kéthavi számlákat, futotta meszelésre, új bútorra, a hűtő feltöltésére, és kisfia minden egyes fizetéséből kérhetett valami nagyobb ajándékot, például biciklit vagy medencét.

„Rossz volt, amikor el kellett menni itthonról. A fiam még kicsi volt, talán nem is fogta föl, az volt rossz – nagy bőrönddel mentem, és mondta, hogy »vigyél engem, bebújok a bőröndbe, a ruhákat hagyjuk itthon!« Pont belefért a bőröndbe. Mondta, hogy keltsem föl, ha indulok, de nem keltettem föl, mert az rosszabb lett volna. Beszéltünk minden nap telefonon meg skype-on, de az mégse olyan. Eleinte örült [amikor meglátta anyját], de később már inkább játszott, kicsi volt, hála istennek, nem úgy fogta föl a dolgokat. Nekem rosszabb volt, mint neki.”

Ildikó határozottan állította, hogy *„ha kisebb lett volna a fiam, akkor sem mentem volna ki, ha lekapcsolják a villanyt”*. Akkor hagyta abba a külföldi idős-gondozást, amikor a gyerek iskolás lett, és tizennégy éves koráig biztosan nem indul megint el, akkor is csak, ha támogatnia kell a tanulmányait. Addig is itthon van, *„szegényesen, de a családdal”*.

Edit a párjával egy nagyvárosból költözött vissza a faluba, de kisfiuk hároméves korában szétváltak, s ő rögtön kénytelen volt elindulni idős-gondozóként, mert semmi kereseti lehetősége nem volt, s mert az adósságok törlesztése rámaradt. 31 éves volt, amikor beszélünk, a kisfia már elsős. Edit édesanyja is évek óta jár idős-gondozóként, ő férje betegsége, a családi vállalkozás csődje és hiteltartozás miatt kényszerült külföldre. Edit távollétében anyja, s ha mindketten távol vannak, apja van az unokával. Edit már évek óta egy osztrák családnál dolgozik, ahol jól

érzi magát, családtagnak tekintik, és itt lehetősége van arra, hogy kétéhes váltásban dolgozzon, négy hét túl sok lenne számára messze a fiától. Edit édesapja példásan ellátja az unokáját, ő is tanul vele, akárcsak Edit. Kisfia minden nap felhívja, ha hazaért az iskolából, és akkor Edit bekapcsolja a skype-ot, s míg végzi a munkáját, addig a fia tanul, jön-megy, *„de tudja, hogy ott vagyok”*.

„Ha nem vagyok itthon, akkor egy arany gyerek, tényleg szót fogad, ha itthon vagyok, akkor elszabadul a pokol. Az én fiam egy karakán, egy határozott, egy akaratos, egy nagyszájú, egy életre való gyerek. Viszont (...) nem tud betelni velem ebben a két hétben. Ha nem vagyok itthon, akkor magának megcsinálja a vajas-szalámis kenyeret, és eszik, egyedül fürdik, haját mos. Ha itthon vagyok, akkor ezt mind nekem kell csinálni. Szolgáljam ki. De emellett pozitív hatása is van. Úgy gondolom, hogy a hatéves gyerekem simán felveszi a versenyt a kilenc-tíz évesekkel önállóságban, logikában, okosságban, mindenben.”

Edit a beszélgetésünk idején úgy számolt, hogy még két évig azért kell dolgoznia, hogy a rámaradt adósságot törlessze – *„rosszabb, mint egy börtön”* –, azután azért jár majd ki, hogy a maga és a fia életét újra felépítse.

A két fiatal anya történetének közös pontja, hogy mindketten azért kényszerültek külföldi munkára, mert helyben, a környéken *„semmi nincs, vagy külföldre megy az ember, vagy éhen hal”*, a perspektívátlanság, a pénzhiány a legfőbb hajtóerő, amelyet súlyosbít az eladósodottság. Mindkettőjük édesanyja kijárt idősgondozóként, vagyis a nőknek már második generációja lép be a gondozási piacra, más alternatíva híján, a migráció elfogadható, és az egyetlen megoldásnak látszik (lásd a migráció kultúrájához De Haas 2010). Mindkét anya arra törekszik, hogy gyermeke a legkevésbé sérüljön a migráció következményeként; Ildikó abbahagyta a külföldi munkát, Edit pedig a kétéhes váltással és a rendszeres napi kommunikációval igyekszik mérsékelni a távollétéből fakadó érzelmi, gondozási hiányokat. A gyerek otthoni viselkedése igazodik az anyja váltásainak ciklusához, hol önállóságra szorított kisiskolás, hol teljes fizikai gondoskodásra szoruló, dédelgetésre vágyó kisgyerek.

Edit kisfiának tanítónője szerint ez a család nagyon jól tudja kezelni az anya távollétéből fakadó nehézségeket, problémákat, a gyerek egyenletesen jól teljesít az iskolában, nincsenek tanulási, magatartási problémái, a nagyapa példaszerűen neveli őt. Más esetekben a kisiskolás gyerekek sokkal nehezebben küzdenek meg az anya távollétéből fakadó kihívásokkal, sírnak, nem tudnak figyelni, koncentrálni, tanulni. Az egyesületi vezető, Mária a környék falvaiban pszichológusként foglalkozik olyan gyerekekkel is, akiknek az édesanyja külföldön dolgozik, és látja, hogy az érzelmileg elbizonytalanodott gyerekek milyen viselkedési zavarokkal küzdenek, miként keverednek például apró lopásokba, hogy felhívják magukra a figyelmet. Ő azért is üdvözlí a kétéhes váltásokat, mert nem okoz olyan törést, mint a hosszabb idejű távollét. A pszichológus szakember és a pedagógus is egyetért abban, hogy az anya távollétéből fakadó kihívásokat azokban a családok-

ban tudják menedzselni, ahol erős a kohézió, ahol épek a szülőket egymáshoz és a gyerekekhez fűződő kapcsolatok.

Más családokban jobban sérültek a gyerekek, meggyengültek az anya és a gyerekek közötti kapcsolatok. Réka, a 24 éves közfoglalkoztatott lány családi viszonyairól szüksézáúan annyit mondott: „*bonyolult*”. Édesanyja akkor indult el külföldre idősgondozóként dolgozni, amikor Réka tizennégy, féltestvére tízéves volt. Öccsét megviselte az anyjuk távolléte, romlottak a tanulmányi eredményei, sok gond volt vele, ezért az anya évekre, majd a fiú kamaszkorában hónapokra hazajött, akkor közfoglalkoztatottként dolgozott. A két gyerek otthon lakott, nagymamájuk főzött rájuk, esténként nála aludtak, amikor az anya távol volt. Hétvégenként telefonon beszéltek. Réka iskola mellett már tizenhat éves kora óta dolgozni járt, keresetét hazaadta, „*rám nem kellett költenie anyámnak*”. Miután felvették főiskolára, anyja közölte vele, hogy nem tudja támogatni, menjen ő is külföldre, keressen pénzt idősgondozóként. Kiment és két helyen dolgozott néhány hónapig, de abbahagyta, nem bírta a bezártságot: „*fiatal vagyok, és nem akarom ezt csinálni*”. Egyszer még beugrott két hónapra, hogy a téli tüzelőt meg tudja venni. Hazajött és dolgozott: kocsma, közfoglalkoztatás, napszám. Édesanyja és öccse is elköltöztek a faluból. Szüszavú történetéből az derül ki, hogy az apa nélkül, az anya távollétében felnövé kamasz lány, aki öccséről a nagymama segítségével gondoskodott, nem számíthatott igazán anyja anyagi és érzelmi támogatására, annyi pénzt pedig saját külföldi munkából nem tudott előteremteni, hogy felsőfokú tanulmányait finanszírozza. Mintha fel is adta volna továbbtanulási szándékait, beszélgetésünk idején szalag melletti külföldi munkát keresett. Réka történetéből nem tudjuk fölfejteti, hogy a családi kapcsolatok meggyengülése, a gyerekek életének bizonytalansága az anya külföldi munkavállalásának eredménye volt-e, vagy az „csak” felerősítette, gyorsította az amúgy is sérülékeny családi viszonyok megbomlását. Annyi derül ki, hogy anya és gyermekei eltávolodtak egymástól, ki-kimagára maradvá igyekszik megküzdenni az életével.

Megküzdések

A transznacionális családok tagjai egymástól hosszabb-rövidebb ideig külön élnek, de eközben is igyekeznek megteremteni a közös jólétet és az egység érzését (Bryceson–Voulera 2002, Turai 2018). A család mobil és itthon maradvó tagjainak változó viszonyrendszerekben kell önmagukat definiálniuk, s e dinamikus térben úgy kell működtetniük kapcsolataikat, hogy hiányoznak a mindennapi megosztott tapasztalatok, rutinok az intimitás és családiasság megteremtéséhez (Lutz 2011:117). Mindez folyamatos feszültség forrása; Turai úgy találta, hogy külföldön idősgondozóként dolgozó interjúalanyai migrációjuk családi viszonyokra tett hatásáról beszéltek a legnehezebben, e téma intimitása és érzelmi telítettsége miatt (Turai 2018:146). A külföldi munkát vállaló anyának és itthon maradvó családtagjainak az anyagi kényszerek, érzelmi nehézségek, kihívások terében kell

megtalálniuk és értelmezniük helyüket, szerepüket, úgy, hogy a család összetartozását ne veszélyeztesse a legfontosabb vagy éppen kizárólagos családfenntartóvá vált anyja távolléte.

Bori második házasságának kudarca után, egy kisiskolás és egy kamasz gyerekkel költözött vissza a faluba, ahol tíz évig a kereskedelembe, vendéglátóiparban dolgozott, tizenhat órát, feketén, nagyon alacsony fizetésért. Mivel úgymond kétszer „megégette magát”, nem akar újabb kapcsolatot létesíteni, egyszemélyes családfenntartó, gyerekei felnevelése, taníttatása őrá hárul. Ettől függetlenül, Bori mindkét gyermeke apjával jó viszonyt ápol, Miklós házassága és az unoka születése után lett szorosabb a kapcsolat. Bori fia,²³ Miklós huszonnyolc, lánya, Évi huszonegy éves volt, amikor beszélgettünk velük. Miklós feleségével és kisfiával él saját házában, a faluban jónak tekinthető szinten; mindkettőjüknek biztos állása van. Évi édesanyjával közös házában lakik, ahová nemrég nagybátyja is odaköltözött, minimálbéres állásban dolgozik az önkormányzatnál, mérlegképes könyvelőnek tanult, amikor találkoztunk.

Bori migrációs döntésének okaként mind ő, mind a gyerekei az anyagi ellehetetlenülést azonosították: *„látszott anyun, hogy ha nem tudja befizetni a számlát, akkor el kell menni, kölcsönkérni a mamához vagy akárkihez. Így nem kell kölcsönkérni.”* Az anyagi biztonság és bizonytalanság, Évi szavaival, „jó” és „rossz” között ingadozik az élet; amikor Bori kint dolgozik, jobb, amikor fél évig beteg volt, s kényszerűen itthon kellett maradnia, rosszabb volt a helyzet, akkor megint kölcsönökre szorult, családtagjai támogatták, s így aztán nekik is törlesztenie kellett a fizetéséből.

Bori készült külföldre idősgondozónak, erre gyerekeit is fölkészítette, de csak akkor indult útnak, amikor fia, Miklós már befejezte középiskolai tanulmányait, és párjával saját háztartást alapított. Évi ekkor még csak tizennégy éves középiskolás volt, és úgy döntött, hogy otthon marad egyedül a családi házában.

„Amikor elhatározta anyu, hogy kimegy dolgozni, akkor leültünk a tesómmal, megbeszéltük. (Anyu) kétségbe volt esve, hogy mi lesz velem. (...) Eleinte jó volt, mert egyedül vagyok, nincs senki, aki szabályozzon, buliztam. De egyedül voltam. Tesómékhoz jártam, meg mamáékhoz. (...) Magamnak tanultam, főztem, mostam. Amikor volt kedvem, elmentem a tesómékhoz. Egy idő után nem akartam egyedül lenni, elmentem apuhoz, tesómékhoz. Nem volt jó, de gyorsan meg lehetett szokni.”

²³ Mindössze három esetben sikerült a külföldi idősgondozásban részt vevő asszonyokat és gyermekeiket egyaránt megkérdeznünk, s így a család immobil tagjainak szempontjából is hallhattuk az anyu migrációjának, a távollétéből fakadó nehézségekkel való megküzdések történetét. Természetesen más a megítélése és kevésbé meghatározó a hatása az anyu külföldi munkájának, ha a gyerekek már felnőttek, saját családban, önálló háztartásban élnek, és az anyu már amúgy sincs folyamatosan jelen a mindennapi életükben. Az egyik családban ez történt, az anyu döntésébe a gyerekek nem szóltak bele, és nem is várnak el tőle támogatást. Róza három fia közül a legkisebbel tudtunk beszélgetni, ő akkor kezdte meg felsőfokú tanulmányait, amikor anyja elindult külföldre.

Évi részt vett az anyja külföldi munkavállalásával kapcsolatos családi megbeszéléseken, s látszólag autonóm döntést hozott a saját életéről, ám e tömör helyzetleírásban minden ambivalencia benne van: a kamaszlány hirtelen támadt önállósága, ami felelősséggel és kontrollálatlan kihágásokkal, de főleg elbizonytalanodással és magánnyal járt. Évi nem tudta igazán feldolgozni, kezelni az anyja távollétével keletkezett helyzetet. Helyvesztését pontosan kifejezi az ide-oda járkálás testvére, nagymamája, és egy közeli faluban új családjával élő apja között. Közben iskolát is váltott, s kollégistából bejáró lett, amire éppen csak utalt, de ez a változás összefügghetett a bulizásokkal.

A külföldön idős embert ápoló asszonyok gyakran említik, hogy nincs annál szörnyűbb, mint ha a karácsonyi ünnepeket a gondozott családjával kell tölteni, s ha csak tehetik, úgy szervezik a váltásokat, hogy ezt elkerüljék. Bori azonban nem volt abban a helyzetben, hogy ne vállalja a karácsonyi műszakot. Évi beszélt arról, hogy anyja két karácsonyt is távol volt, s hogy megegyezett vele, ez nem fordul elő többet. *„Egyedül soha nem voltam karácsonykor. Anyut az első karácsony nagyon megviselte, sokat telefonált, sírt a telefonba, de ahogy látta, hogy jól vagyunk, már nem sírt. Neki rosszabb volt, ő egyedül volt, én bárhová tudtam menni.”* Ment is, bátyjához, apjához, nagymamájához, keresztanyjához, de nem érezte jól magát; *„eleinte rossz volt”*. Évi el akarta előttünk rejtetni az érzelmeit, visszafogott volt, és szűkszavú, a *„nem volt jó”, „rossz volt”,* de *„meg lehetett szokni”* fordulatokba sűrítette kamaszkora meghatározó élményét és megküzdését, amelynek súlyosságát azzal igyekezett mérsékelni, hogy nemegyszer említette, Borinak nehezebb, *„anyukámat jobban megviseli ez, mindig lelki volt”*.

Egy karácsonyt Évi az anyjával Németországban töltött, majd a családnál egy nyári hónapot is vendégeskedett. Évi viszonylag részletesen mesélt a németországi élményeiről, a család kedvességéről, a programokról: *„szép volt, jó volt, de nem szeretnék kimenni. Én azért tanultam szakmát, hogy itthon tudjak érvényesülni”*. Nagyon éles határvonalat húz anyja külföldi és a saját itthoni életük között. Nyíltan ki nem mondható neheztelését, ellenérzését olyan apróságok említésével fejezi ki, mint hogy Bori külföldi munkája előtt is megkapott mindent, amit kért; rászól az anyjára, ha szerinte túl sósan főz: *„nem vagy Németországban!”*; igyekszik lebeszélni őt arról, hogy hazahozza az ajándékokat. Évi nem panaszkodik, hiszen felnőtt, aki el tudja látni magát, ha Bori nincs itthon, saját keresettel rendelkezik, amelyből, ha úgy adódik, anyját – aki a külföldön megkeresett pénzét számlákra, adósságai törlesztésére és Évire költi – is támogatja, megajándékozza.

„Tesómék is nagyon sokat segítenek anyunak. Van, amikor úgy áll anyagilag, hogy nem tud visszamenni, és akkor összedobjuk neki. Vagy amire neki nem jut. Ha valamit nagyon szeretne, akkor megbeszéljük a tesómmal, hogy azt kapja, mondjuk Karácsonyra. Meg krémeket veszünk neki, ha hazajön. Amit ő nem venne meg magának, azt mi megvesszük neki. Ő megmondja, kint lát valamit, amit nagyon szeretne.”

Bori és Évi is fontosnak tartják, hogy családjuk nagyon összetartó. Borinak négy testvére van, ünnepekkor mind az ő lakásában gyűlnek össze.

„Csináltattam egy ilyen faltól falig asztalt, tizen-húszan elférünk körülötte, és akkor együtt vagyunk. A gyerekeim, a testvéreim, anyukám, mióta apukám meghalt (...) mindig nálam vannak az ilyen összejövetelek, mert anyukám nagyon beteg. (...) Azóta mindig én tartom jól a családomat. Én vagyok az egyetlen lány, és úgy gondolom, hogy ez nekem feladatom az anyukám helyett.”

Évi történetében hangsúlyozott a reciprocitás és a családi szolidaritás: anyja távollétében ő, bátyja felesége vagy velük élő nagybátyja főznek a beteg nagymamára és élettársára, munka után naponta látogatja a nagyanyját, átveszi távol lévő anyja szerepét. Mindezzel azt sugallja, hogy a munka, a tanulás és a család kitölti életét anyja távollétében is, s felelősséget visel családtagjaiért. Évi úgy beszélt, mintha megszokta és elfogadta volna, hogy anyja az év egy részét külföldön tölti, bátyja azonban nem így gondolja:

„A húgomon látom. Mert nemcsak elváltak a szülei, ahogy kijárta az általános iskolát, onnantól kezdve édesanyám kijár dolgozni. Persze, segítjük egymást, ahogy tudjuk, de látszik, hogy ez neki rossz. Hát a mai napig érzékenyen érinti a húgomat, hogy ha beszélek vele, hogy anyu megint kiment, pedig már huszonkét éves, de látszik rajta, hogy ez érzékenyen érinti. És ez nem jó.”

Miklós nagyon kritikusan szól a migrációról, véleménye szerint a családi kapcsolatokat tönkreteszi, hogyha valaki kijár külföldre dolgozni, a faluban kizárólag tőle hallottunk konkrét számokat, állította, hogy legalább tizenöt családot fel tudna sorolni, amelyik ezért bomlott fel. Miklós kritikájának másik eleme, hogy anyja *„hiába jár ki, nem tud boldogulni. Kijár dolgozni kilencszáz euróért, tehát az durván, havi szinten százötvenezret keres, de egy hónapot itthon van. Százötvenezer forintért kell neki kijárni külföldre!”* Amikor arról kérdeztük, hogy mit gondol anyja munkájáról, indulatosan válaszolt:

„Lehetek nyers? Gusztustalan. Gusztustalan az, hogy ki kell mennie, dolgozni, gusztustalan az, hogy némelyik külföldi család, ahogy bánik vele, az, hogy eleve, úgy mond egy külföldi embernek a piszkát kell neki kimenni, és azért kell neki ezt megcsinálni, hogy itthon meg tudjon élni! Az, hogy egy ország (...) nem tudja kitermelni azt, hogy az emberei, tehát akik itt vannak, ne kelljen kimennie külföldre, ne kelljen családokat szétszakítani, ezt gusztustalannak tartom!”

Évi az anyja által végzett munkáról személyes tapasztalatokkal rendelkezik, hiszen maga is több időt töltött az egyik németországi családnál, a gondozott néni kedves volt, kicsit tudott magyarul, s amikor Bori és Évi társasjáték közben veszekedtek, a néni röhögött rajtuk. Anyja munkája nem volt túl nehéz, mondta,

főzött, mosott, takarított, meg kicsit a nénit ápolgatta. „*Jó volt, de nagyon monoton*”, a fiatal lány unalmasnak látta anyja kinti életét. Az ő személyes, töredezett emlékképeivel, benyomásaival szemben Miklós, aki erősen kötődik falujához és a hazájához, erős kritikával illeti a migrációt kiváltó és fenntartó kényszereket, az idősgondozásra jellemző kizsákmányoló viszonyokat, és hasonlóan az asszonyok által használt szavakhoz, „a külföldi ember piszka” fordulattal ő is a munka alantas, megalázó jellegét, a gondozók kiszolgáltatottságát emeli ki. Tisztázó kérdésre azt mondta, hogy ha anyja ugyanezt a munkát itthon végezné, természetesen megfelelő fizetségért, „*az más lenne*”, azt elfogadhatónak tartaná – gondja azzal van, hogy anyja külföldre kényszerül.

Indulatos, de általános érvényű, társadalmi összefüggésekre is figyelő kritikát (a migrációt kikényszerítő viszonyokat is gusztustalannak nevezi) fogalmaz meg Miklós, s ezzel mintegy elemelkedik a személyes szinttől. A maga és húga sebzettségére azzal vet fényt, hogy édesanyjuk külföldi munkavállalását a szüleik válásával hasonlítja össze. Ő alig másfél éves volt a válás idején, emlékszik, menyire rossz érzés volt számára gyerekként, amikor jóval kisebb értékű ajándékot kapott, mint a féltestvére, s apja ezt akkor úgy magyarázta, hogy azért nem kap többet, mert anyja benyújtotta a gyerektartást. Éviről beszélve is sorba fűzi a szülők válását és a külföldi munkát – nem elég a válás, még anyja is kimegy külföldre, többszörös tehát a törés, a hiány.

Évi is beszélt szülei válásáról, ő nyolcéves volt, amikor apja elköltözött tőlük, ő kísérte ki a buszhoz. Visszatekintve a történetre a felnőttek perspektívájával azonosul: ő nem bánja, jobb, hogy elváltak, apja ivott, ez nem tetszett se neki, se a tesójának. Így, hogy elváltak, mindenki éli a maga életét, apának is jobb, anya is mondta, hogy neki sokkal jobb így. Arról nem beszél, milyen volt apa nélkül felnőni, inkább a család egységét és összetartozását emeli ki: „*nálunk nincs ilyen, hogy féltestvér*”. Évi történetében nem köti össze a válást és anyja külföldi munkáját, Miklós ezzel szemben állítja, hogy „*a válásnál csak egy fokkal jobb, ha kijár valamelyik szülő külföldre dolgozni*”, a gyerek mindenképpen megsínyli.

Bori, az édesanya a relatív anyagi biztonság megteremtése, lánya tanulmányainak támogatása érdekében ugyanígy kénytelen megküzdenni a családjá, a gyerekei, unokájának hiánya miatt érzett fájdalommal. Ez a kettősegből fakadó feszültség évek óta az életének a része, amit azzal az érveléssel tud csillapítani, hogy visszaemlékszik arra az időre, amikor reggeltől estig dolgozott, Miklóst és Évit az anyjára bízta, amikor hazaért, már aludtak. Akkor se látta a gyerekeit, most legalább a számláit ki tudja fizetni.

És otthon?

A migráció feminizációja felveti azt a kérdést is, hogy a nők munkavállalási célú migrációja miként hat a saját családon belüli szerepekre, átalakítja-e a férfiak és nők közötti munkamegosztást, elindít-e valamiféle változást e nők és férfiak csa-

ládon belüli pozíciójáról, feladatairól, felelősségeiről alkotott képzetek, értékek és elvárások tekintetében, akár egy-egy család vagy lokális közösség szintjén. A kérdést úgy is föltehetjük, hogy vajon a nők migrációja mekkora emancipációs potenciállal bír (lásd Parreñas 2001, 2013, Lutz 2011). A migráns gondozói munkához kapcsolódó ellentmondások, feszültségek e vonatkozásban egyfelől azt jelentik, hogy az asszonyok ugyan fizetett alkalmazottak, ám mégis a hagyományosan női szférába utalt reprodukzív munkát végeznek külföldön is, másfelől ők és nem a férfiak azok, akik a családokból kilépve útnak indulnak, szembenéznek a kihívásokkal, kockázatokkal (Turai 2018:170). A kutatási tapasztalatok inkább arra utalnak, hogy a nők megnövekedett hozzájárulása a családok megélhetéséhez jellemzően nem eredményezi a férfiak nagyobb részvételét a háztartási, gyermeknevelési munkákban, s hogy a női migráció nem változtatja meg magától értetődően a nemi szerepekhez kapcsolódó értékeket, elvárásokat a családokban és a kibocsátó országokban (Parreñas 2001, 2013, Lutz 2011, Turai 2018). Egybecsengő az a tapasztalat is, hogy ugyan a külföldön gondozóként, háztartási alkalmazottként dolgozó nők elsősorban gazdasági, anyagi okokból kényszerülnek migrációra, emellett, ezzel együtt gyakran hajtja őket a társaiktól való anyagi és érzelmi függetlenedés vágya, akár úgy is, hogy egy rossz kapcsolatból menekülnek, valamint az igény arra, hogy saját maguk életéről maguk dönhessenek. Az emancipációs törekvések azonban – Lutz felhívja a figyelmet, hogy ők maguk a fogalmat nem használják vágyaikról beszélve – csak részlegesen valósulnak meg, ha egyáltalán. Patricia Pessar joggal hangsúlyozza, hogy a patriarchális családi struktúrákból a marginalizált, stigmatizált pozíciókba tartó migrációt egyáltalán nem nevezhetjük emancipációnak (Pessar 2003, idézi Lutz 2011:152).

Turai Tündéhez hasonlóan mi sem tudtunk olyan férfiakkal interjút készíteni, akiknek a felesége külföldön idősgondozóként dolgozik,²⁴ mindössze két alkalommal történt, hogy az interjú készítése alatt, legalább egy ideig, a házastárs is ott ült, s minimális szinten bekapcsolódott a kommunikációba. Így aztán saját empirikus tapasztalatokkal nem tudjuk alátámasztani a hátrahagyott apák státuszvesztésével, a maszkulin identitás krízisével kapcsolatos feltételezéseket (Lutz 2011, Lutz–Palenga-Möllenbeck 2012).

Az interjúk során tett megjegyzésekből, utalásokból kitetszik, hogy az asszonyok párpai többnyire nehezen viselik a távollétüket. Amikor készülődik az asszony, idegesek, nyugtalanok, amikor nincsenek itthon, hallgatagabbak, nehezen találják a helyüket. Van, akin kilókban mérhető a változás, ha párja külföldön dolgozik, alig eszik és fogy, mikor itthon van, ismét eszik, és visszaszerzi a súlyát. Róza legkisebb fia, a diplomás, önkormányzati alkalmazott Győző a szüleivel lakik. Szerinte *„aput viseli meg leginkább ez az egész, kevésbé kommunikatív, ke-*

²⁴ Beszélgettünk egy nyugdíjas férfival, akinek a felesége kijár, hozzá az asszony lánya vitt el bennünket. A férfi mindenről szívesen beszélt, a párja munkájára, távollétére vonatkozó kérdések megválaszolására elől azonban kitért, hátrított. Így aztán arról, hogy miként küzd meg a párja távollétével, nevelt lányától hallottunk.

vésbé közvetlen (...) Amikor velem is kevesebbet beszélget, meg esetleg anyuval sem sikerült, akkor nagyon látszódik rajta.” Az asszonyok pedig, mihelyt hazaérnek, felveszik a szálakat, sorban látogatják a családtagokat, és belevetik magukat az elmaradt házimunkákba, takarítanak, főznek, megpróbálják bepótolni a kiesett hónapot. Vagyis ott folytatják, ahol abbahagyták családanyaként, háziasszonyként, segítséget nem várnak. Győző leírása szerint:

„Nem mondanám apuról meg magamról, hogy nem vagyunk háziasak, de azért más az, amikor otthon van anyu. Akkor úgymond puccba vágja a háztartást. Mindig úgy szokott lenni, hogy jön, már az első naptól csinálná, úgy kell kicsit rugdalni, hogy pihenjen. Mindig kérdezi, hogy »Na, mit főztek?« És akkor szoktam mondani, hogy »leginkább pihenjél«, nem fogom azt mondani, hogy most azonnal szeretnék enni egy jó csirkepörköltet – ami annyira hiányzik. De jellemzően az első egy-két napban elmegy papához, mamához, testvérekhez, ezzel el szokott menni, aztán vezeti a háztartást. Elég fáradtan jön haza, mert az utazás nagyon sokat vesz ki belőle.”

Korlátos emancipáció

Az ötvenes évei derekán járó Hajni beszélgetésünk idején közfoglalkoztatottként dolgozott az önkormányzati feldolgozó üzemben. Férje, István elhúzódo betegsége miatt akkor már három éve nem járt ki Németországba, de tervezte, hogy amint István annyira felépül, hogy önmagát el tudja látni, azonnal elindul.

Hajni tíz évet leszámítva ebben a faluban élte az életét, első házassága miatt költözött egy távoli városba, házassága nem sikerült, két gyermekével hazaköltözött a szüleihez. Az akkor még működő helyi cukrászdában dolgozott, megismerkedett Istvánnal, összeházasodtak, s hamarosan megszületett közös gyermekük, Pisti. A munka, a gyerekek és a háztartás nagyon kifárasztotta, *„mire rákerült a sor, hogy megkérdezzem, mi volt az iskolában, mi a lecke, akkor már üvöltöztem, mert az idegtől nem láttam, na és akkor azt mondta a férjem, hogy »ez nem megy tovább, maradj itthon!«*”. Hajni közel húsz évig nem dolgozott bejelentett munkahelyen, regisztrált munkanélküli volt.

Noha Hajni ellenvetés nélküli elfogadta férje javaslatát, és érveit, aki a gyerekek érdekére hivatkozott, egy idő után már szeretett volna emberek közé menni, bezárva érezte magát, ahogy fogalmazott, belefásult az otthonlétbe. *„Kíváncsoztam dolgozni. Kíváncsoztam.”* Hajni vágya munkahelyre, kimozdulásra örök vitatémává vált a házastársak között, István mindig azzal érvelt, hogy maradjon, hiszen *„az asszonynak otthon a helye”*. Hajni végül a férje tudta nélkül jelentkezett *„spárgázni”* Németországba. A kemény munka ellenére nagyon szerette a helyet, élvezte a gazda bizalmát, de súlyosan megbetegedett, s hiába hívták, Hajni nem ment vissza. Amint felépült, édesanyja váltójaként járt ki, négyhetes ciklusokban. Hajni idejét sem tudta már, mikor indult el édesanyja idősgondozóként, húsz évig biz-

tosan kijárt, már elfáradt, s szerette volna, ha lánya végleg a helyére lép.²⁵ A két idősebb gyerek ekkorra már felnőtt, Pisti is nagyobb lett, s István is kezdett beletnyugodni abba, hogy felesége dolgozni jár. Hajni mindig nagyon nehezen hagyta itt a családját, úgy indult külföldre, hogy „*majdnem megfulladtam, úgy sírtam*”, csak Győrnél hagyta abba, akkor már úgyszemint tudott volna kiszállni és hazamenni. Kint nagyon gyakran elfogta a honvágy,

„volt olyan, hogy jaj, ha tudnám, hogy merre van a Nyári út, elindulnék rajta (...) sírtam is. (...) Érdekes, mikor hazajöttem, jól éreztem magam itthon, elvégeztem mindent, elrendeztem, hű, ezt is ki bírtam fizetni, azt is – és elmúlt két hét, és azt éreztem, hogy vágyódom vissza. Mennék vissza.”

A két váltás között itthon töltött hónapokban sem tétlenkedett, falubeli idők háztartásaiba járt takarítani. Fontos fordulópontot jelentett számára egy magyar származású nyugdíjas asszony, Zsófi megérkezése külföldről. Ő házat vásárolt a faluban, bejárónőt keresett, és a több tucat jelentkező közül Hajnit választotta. Ezután Hajni két évig nem utazott el Németországba, mert Zsófi nem engedte, s azt is rosszallással nézte, hogy Hajni eljár más házakhoz is, sőt hétvégi főzést vállal egy közeli falu idősotthonában. Hajni kénytelen volt több helyen dolgozni, hiszen Zsófi nem adott neki folyamatosan tennivalót, s egy-egy napra mindössze ezer forintot fizetett. Egy idő után mégis azt követelte tőle, hogy minden más munkát hagyjon ott. Ekkor érkezett egy hívás a németországi családtól, nyolcszáz eurós fizetés, maradt volna Zsófinál, „*szerettem volna, ha ad egy havi ötvenezret, és akkor rendelkezék velem, jöjjenek reggel, és akkor itt vagyok nyolc órán keresztül*”. Úgy vélte, ennyi pénz elég arra, hogy a számlákat kifizesse. Zsófi azonban sokallotta az összeget, Hajni kiment, s mire visszajött, már új bejárónő dolgozott helyette.

Amikor a mozgékony, rátermett, energikus Hajni – akit mindenhol szívesen látnak, aki pörög, nyüzsög, megfogja a munka végét – ki akart törni az otthoni bezártságból, falujában is csak a hagyományos női, reprodukív munkákhoz tudott hozzáférni; takarítóként, szakácsként, bejárónőként dolgozott, mindvégig bejelentetlenül, éppúgy a háztartásipar informális szektorában, mint Németországban idősgondozóként. Zsófi mellett a méltatlan és megalázó feltételek ellenére is kitartott, ezt a nő iránt kezdettől érzett rokonszenvével magyarázta, de nem is válthatott, mert férje ez idő alatt sokat betegeskedett, műtét után lábadozott, táppénzen volt. Még néhány kiutazás után Hajni itthon maradt, szükség volt rá az induló feldolgozóüzemben, szereti ezt a munkát is, kedvvel dolgozik, igaz, a köz-

²⁵ Hajni édesanyja kivételesen nem közvetítő sofőrök, közvetítők, falu- vagy környékbeli ismerősök segítségével került ki Németországba, egy kitelepített és gyakran hazalátogató asszonnyal került bizalmas, személyes kapcsolatba, s először ő hívta ki magához, aztán rokonságon, ismerősökön keresztül tárgalt a kör, mindvégig ugyanabban a faluban dolgozott. Lánya is ebbe a jól ismert, bejáratott közegbe lépett be.

foglalkoztatott bér alacsony, de István betegsége miatt fontos az, hogy a munkahelye itt van, a faluban.

Ha István kénytelen volt is beletörődni abba, hogy Hajni dolgozik, sőt külföldre jár, a viták nem maradtak el, s ilyenkor a „*család békéje*” és az anyagiak mellett szóló érvek ütköztek: „*így magyaráztam az embernek mindig, hát figyelj, ha még egyszer ennyi pénzt keresek, akkor a házra is jut, meg az unokákra is*”. Hajni kilépett a férje által megszabott, s eleinte elfogadott keretek közül, kereső munkát végez, mindezt persze anélkül, hogy a hagyományos otthoni szerepei csorbát szenvednének. Sikeresen feszegette döntési, cselekvési szabadságának korlátait, támogatva ágenciájának határait, ám egy döntő ponton nem tudott áttörni férje ellenállásán.

„Én könyörögtem neki évek óta, én nagyon szerettem volna kitelepedni oda, Németországba, hogy, hogy én is tudjak a gyerekeimnek valamit adni, meg ne kelljen már olyan életet élni, hogy mindig rakosgatni, meg mindig spórolni – már, már az agyamra megy! És ő nem, mert, hogy ő már negyven éve itt dolgozik, és azt hitte, hogy ez számít valakinek, de hát ezt most, ebben a világban letolja mindenki! (...) Én minden gondolkodás nélkül, a fiam maradt volna a házban, mi küldtük volna a pénzt, hogy fizesse a fizetnivalókat, és kész. Én úgy mentem volna – és mennék most is!”

István egész életében ugyanabban a (természetesen megváltozott tulajdonosi szerkezetben működő) mezőgazdasági nagyüzemben dolgozott megbecsült szakmunkásként, röghöz kötöttsége a munkahelyéhez való büszke ragaszkodásban is megnyilvánult. Nem mert, akart kimozdulni ebből a biztosnak gondolt világból, noha abban a németországi faluban, ahová Hajni és édesanyja kijárnak, lett volna állás bármelyik gazdánál, rögtön bérlakás is. A bátor, kezdeményező Hajni eredménnyel tudta volna mobilizálni kapcsolati tőkéjét, de „*gyámoltalan*”, változástól féltő férje akarata mégis erősebbnek bizonyult. Ma már nem lenne segítség, s István betegsége miatt már nem is tudnának elindulni.

Imádott unokáiról beszélve Hajni megemlíti, hogy Dunántúlra férjhez ment lánya mintha az ő modelljét követné, jól kereső férje

„maximálisan mindent meg akar adni a gyerekeinek, nem szeretné, ha az ő gyerekét az utcán csavarogni látná valaki, vagy mit tudom én, és nem akarja, hogy a lányom menjen dolgozni. És a lányom már annyira menne dolgozni, mondtam neki, hogy nem jó ez, szépen menjen. A lányom biztos nem fogja hagyni magát, ő keményebb, mint én.”

Hajni ambíciója a gyökeres változtatás volt, új, biztonságosabb életre vágyott Németországban, de a külföldi munka végül nem az újrakezdés esélyét jelentette, hanem azt a lehetőséget, hogy néha kimozduljon az anyagi kényszerek, az otthoni szerepek szabta keretek közül.

„Különben ez a legjobb szó rá, hogy kiszabadulás, mert sokszor – és úgy érzem néha, hogy nagyon mennék, akkor biztos tele van a bugyrom itthon. (Az elmúlt három évben is érezte?) Nagyon sokszor, nagyon sokszor. Úgy érzem, hogy elég mindenből, és – igen, igen. Igen, olyan kicsit kiszabadul az ember, vagy más – legyen más egy kicsit.”

Munka itt és ott

Léna és férje, Máté a kilencvenes évek óta gazdálkodással foglalkoznak, saját és bérelt földön főként takarmányt termelnek, amit hízó marhákkal etetnek fel, csak a fölösleget értékesítik. Bevételeik az állatok eladásából, évente néhány alkalommal keletkeznek, Máté emellett gépi szolgáltatásokat is végez, ha kapacitásai engedik. Léna a tartósan alacsony, kiszámíthatatlan felvásárlási árak, a kisgazdaság tőkeszegénysége miatt indult külföldre.

„Muszáj volt valamit csinálnom ahhoz, hogy kicsit haladjunk. Haladtunk. Ez igaz. Mi az öt év alatt nagyon sok mindent haladtunk. Ablakokat cseréltünk a házban, gépeket vettünk a traktor után. A gazdaságba is ment, mert ugye, mikor elkezdtem kijárni, akkor volt négy vagy öt bikánk, most van tizenhat.”

Léna pontosan tisztában van azzal, hogy a gazdaság megerősödését, akárcsak a kisebb-nagyobb házfelújításokat az ő külföldi keresménye tette lehetővé – a beszélgetésünk során többször is egyes szám első személyben fogalmazta meg, hogy mit vett, mire költött: tüzelőt vagy egyetemista lányának laptopot, telefont. A *„haladtunk”* többes száma ugyanakkor a család, a családi gazdaság közös sikeréről szól, kifejezi azt az összetartozást, amely a házaspár kapcsolatát alapvetően jellemzi.

Noha a gazdaságban Máté *„a főnök”*, a mezőgazdasági kisüzemi termelés jellegéből fakadóan mindketten kiveszik a részüket a munkából, Léna éppen úgy etet, itat, almozik az istállóban, mint a férje, aki a nehezebb fizikai munkákat végzi. Ha kell, kimegy a földre Mátéval, nagyon szívesen járnak együtt állatvásárookra is, ahol nemcsak alkudni lehet, hanem az ismerősökkel kolbászt enni, beszélgetni. Léna nagyon szeret *„menni, csavarogni, menni bárhová”*, kimozdulni otthonról, vásárba, bálba, vásárolni és mászkálni a lányaival, mert *„nem lehet mindig csak dolgozni, munkázni”*. A közös munka és felelősség a gazdaságban, a lényegében folyamatos együttlét elhalványítja a hagyományos férfi és női szerepek közötti éles határvonalat, igaz, a háztartási munka női terrén marad, de nagy segítségként jelent, hogy Máté édesanyja velük él, ő főz a családra.

Léna kiesését a gazdaságból eleinte úgy pótolták, hogy az idősebb lány, Timi előbb egyedül, majd a barátjával besegített a reggeli és esti munkában, de a lány elhelyezkedett, ezért új megoldást talált Léna, *„iderendeltem a gyereket”*, Lacikát, egy állatszerető, szegény sorsú fiút, hogy reggel és este fél-fél órát segítsen az ál-

latok mellett Máténak, s ezért Léna napi ezer forintot fizet neki. Lacika azonban Léna itthonléte alatt is eljár segíteni, hozzánőtt a családhoz.

„Decemberben nagyon le volt fogyva Máté, sokat dolgozott, ideges volt, most, hogy januártól itt van a Lacika, most nem. Egy az, hogy van kivel beszélgetnie, mert a mama fönt ül és tévézik, Timike fölmege a szobájába, a Kicsi hol van, hol nincs, itt ül szegénykém és nézi a tévét, a hat órát megvárja, hogy csörögjek neki, hat órákor, »Szia, apucikám, minden OK, hogy vagytok?« megbeszéljük a napot, aztán fürdik és megy aludni.”

Máté egyszer kérdezte Lénát: *„Ugye, nem mész többé?”* Ez Adele halála után történt, öt éven át járt ki hozzá Léna, aki ezután ugyan néhány megkeresésre azt mondta, hogy *„Máté nem enged”,* de aztán elvállalta az új helyet, mert *„kell a pénz”,* s ezt Máté is kénytelen belátni, *„nem örül neki, de látja, hogy muszáj”.* Azóta nem is kérdez. *„Eddig is azt mondtam, hogy nem megyek. És csak kimentem.”*

Léna külföldi munkájának anyagi jelentőségéhez nem fér kétség, férje sem kérdőjelezi meg. Beszélgetésünk egy részében jelen volt Máté is, és ezalatt kibontakozott egy finom megkülönböztetés, határmegvonás a kinti és az itthoni munka között. Léna éppen arról mesélt, hogy Adelénél viszonylag sok szabad ideje volt, csak kettejükre főzött, és Adele nagyon tiszta asszony volt, nem kellett állandóan pucolni a lakást. A szabad idejében – amellet, hogy eljárt takarítani – a laptop mellett ült, *„én napközben is beszélgettem a barátnőmmel”.* Ezen a ponton Máté közbevetette: *„nekem nyáron nem nagyon volt időm”.* Léna némileg korrigálta a laptopozós történetet azzal, hogy azért nyáron az Adele kertjét is gondozni kellett, neki is volt többletfeladata. Mindezzel együtt:

„akkor mondták [Máté és a gyerekek], hogy te mást is csinálsz, vagy csak laptopozol egész nap? [nevetve] Csak laptopozok egész nap. Úgyhogy ez így nagyon jó. (...) Ott nagyon szerettem. Ott otthon érezted magad, úgy mentél haza, mintha hazamennél. Ha hazajöttem, akkor, ugye, kimeszeltünk vagy bármit csináltunk, én olyan fáradt voltam! »Nem baj, anyucikám« – mondta a Máté –, »kimesz, és kipihened magad.«”

A beszélgetés e részét Máté az *„ez így volt”* kijelentéssel zárta és erősítette meg. Egymásra reflektálva, ketten együtt formálták, bontották a kinti, könnyű és pihentető, valamint az itthoni, nehéz és fárasztó fizikai munka szembeállítását. Itthon mindig van teendő, vagy a gazdaságban, vagy a házban, mintha soha nem lenne idő a pihenésre, megállásra, míg külföldön délután, munkaidőben is van mód a barátnőmmel való csevegésre. (Itthon Léna csak este szokott leülni a Facebook elé, amikor már Máté is a tévét nézi.) Mindezzel, ha rejtetten és (ön)íróniába burkolva is, megteremtik a kétféle munka közötti hierarchiát, amelyet nevetve Léna is elismer és elfogad.

Lénáról már korábban is sok szó esett, olyan asszonyként, aki külföldön, az őt alkalmazó időseknél, családokban személyiségét bevetve, különböző praktikákkal,

taktikákkal képes arra, hogy elegendő mozgásteret és elismerést vívjon ki magának. Ez vélhetően annak is köszönhető, hogy harmonikus, kiegyensúlyozottnak mondható kapcsolatban él Mátéval (a biztos, támogató kapcsolat és a sikeres önmegvalósítás közötti összefüggéshez lásd Németh tanulmányát e kötetben), s ha családi gazdaságuk kapcsán Máté „főnökségét” hangsúlyozza is, egyenrangú partner a munkában, a családban. A külföldi idősápolással ő lett a család legfőbb keresője: havi rendszerességgel hozza a pénzt, ami az aktuális kiadások fedezése mellett nélkülözhetetlen a gyerekek tanulmányainak támogatásához, a gazdaság fenntartásához.

„A helyzet az, hogy Máté ebbe nőtt fel. Jóformán ehhez ért – jó, ért ő mindenhez, de most már negyven év [önállóság] után, ugye, egyedül dolgozik, már nem tud elhelyezkedni se munkahelyen, mert nem bírja elviselni, hogy parancsolgassanak neki, meg ehhez ért. Érted? Akkor? Egy hatvanévest sehova. Meg ezt szereti csinálni, minden reggel elmondja, hogy »anyucikám, ha ez nem lenne, én már megbolondultam volna«. Na. Akkor?! Én nem is engedném felszámolni, még ha veszteséges is, akkor se engedném.”

A külföldi munka valódi tétje, a következő generáció mobilitási esélyeinek megteremtése mellett a családi gazdaság megtartása. Míg Léna több helyen is dolgozott, kimozdult a családi gazdaság keretei közül (helyben napszám, zsákolás a sertéstelepen, külföldi spárgázás és idősgondozás), Máté életét egyikük sem tudná máshol, más viszonyok között elképzelni, csak a maguk teremtetten önállóságban. S az, hogy ezt a folyamatos likviditási nehézségek mellett is biztosítani tudják, Lénán, az ő mobilitási hajlandóságán, külföldi keresményén és eltökéltségén múlik. Mindezt azonban úgy teszi, hogy otthon ne billenjen meg kapcsolatuk egyensúlya és Máté „főnöksége”.

Mi végre?

A külföldi idősgondozás, a cirkuláris migráció sajátos formája vajon bővítette-e az asszonyok mozgásterét, erősítette-e autonómiájukat, a kontrollt saját életük felett, mondhatjuk-e tehát, hogy nagyobb szabadsággal élnek, mint mielőtt elindultak külföldre?

Az idősgondozással külföldön megkereshető jövedelem csak relatív értelemben, az itthoni lehetséges keresményekkel összehasonlítva mondható magasnak, sok a rejtett költség, amivel az asszonyok nem számolnak (Melegh et al. 2018). A történetekből ugyanakkor kitűnik, hogy anyagi értelemben majd’ minden esetben nőtt az asszonyok és családjuk biztonsága, a különbségek azon múlnak, hogy milyen mértékű hiányt kell pótolni, hogy hány évig tudnak külföldön dolgozni, s nem mellékesen, van-e rajtuk kívül más kereső is a családban. Az asszonyok anyagi kiszolgáltatottsága akkor is csökken, ha ki tudják fizetni az adósságokat, ha

félre tudnak tenni a későbbi betegségek esetére, ha ki tudják fizetni a számláikat. Az anyagi krízis előtti életszínvonal megtartása és javítása, a „megvehetem, amit akarok” jóleső érzése, a kisebb-nagyobb beruházások a lakásba, a gazdaságba az előrehaladás lépéseiként éppen olyan fontosak számukra, mint az, ha valaki tudja állni a fia lakodalmi költségeinek egy részét, vagy a másik nagyszülővel azonos összegben tud ajándékokat venni az unokáinak. A gyerekeik tanulmányaira fordított pénz pedig a következő generációk mobilitási esélyeibe, az ő jobb életük reményébe való befektetés. Mindez azt jelenti, hogy a külföldi idősgondozásban dolgozók kevésbé kiszolgáltatottak, mintha itthon maradtak volna, jobban tudják kontrollálni a maguk és családjuk életét, és ez elégedettséggel tölti el őket. Az *anyagi biztonsághoz kötődő szabadság* ugyanakkor relatív és törékeny, a megkeresett pénzből nem lehetséges olyan mértékű megtakarítás, ami a családok életét hosszabb távon is kiszámíthatóbbá, tervezhetőbbé tenné. Egyhavi keresetüket két hónapra kell beosztaniuk, és ha betegség, baleset miatt vagy más okból kiesnek a munkából, akkor újabb hiányok keletkeznek, amelyeket csak újabb kiutazással tudnak pótolni. Mindez a migrációt kiváltó strukturális kényszerek tartósságát jelenti, ezeket a korlátokat, akadályokat a migráció, a külföldön megkeresett pénz megváltoztatni nem tudja, de negatív következményeiket mérsékelheti. A hazahozott pénzzel pedig nem mérsékelhetők azok az érzelmi feszültségek, konfliktusok és fájdalmak, amelyeket külföldön a családtól való szeparáció, itthon az anya, feleség távolléte okoz.

A pénz, jövedelem kínálta nagyobb biztonság mellett az asszonyok a migrációval, a külföldi munkával járó *személyes nyereség*ként könyvelik el a megszerzett nyelvtudást, azt, hogy szép helyeken járhattak, betekintheztek egy ismeretlen világ legbelsőbb szféráiba, új ismereteket szereztek és hoztak haza. Boldogulnak demens betegekkel, megtanultak nehéz helyzeteket kezelni, magabiztosabbá, öntudatosabbá váltak. Új kapcsolatokat, barátságokat szereztek a buszon, a közösségi hálókön, néha a fogadó családban és környezetében is. Néha pedig öröm, felszabadulás, ha kiszakadhatnak az itthoni mindennapok rutinjából, és egy más közegben próbálhatják ki magukat. Mindezeket a személyes nyereségeket úgy is értelmezhetjük, hogy a migráció révén nagyobb autonómiára tettek szert – ám ez az autonómia több okból is korlátozott.

A fizetett, ugyanakkor hagyományos, alacsony presztízsű női munkának tekintett és személyes, ám mélyen aszimmetrikus kapcsolatokba ágyazott idősgondozási munka ellentmondásait, a többszörös helyvesztéssel járó feszültségeket úgy mérséklük, hogy saját munkájuk és személyük elismeréséért különböző praktikákat, taktikákat alkalmaznak, s a maguk szerepét, pozícióját a családtag pozitív jelentéstartalmú metaforájával írják le. Az idősgondozók a megalázó, méltánytalan, kizsákmányoló helyeket, ahol cselédként kezelik őket, szabadon és következmények nélkül elhagyhatják, de a gondozott idős és családtagjai „szelídítését” minden új helyen újra kell kezdeni. A mégoly sikeres törekvések saját mozgásterük, döntési szabadságuk bővítésére is legfeljebb elfedik, de nem változtatják meg a gon-

dozói munkát jellemző aszimmetrikus viszonyokat, és nem is érinthetik azokat a strukturális feltételeket, amelyek ezeket a viszonyokat meg- és újrateremtik.

Az a tény, hogy családok megélhetése, boldogulása múlik a nők (feleségek, családanyák) külföldi idősgondozói munkáján, nem jelenti azt, hogy ettől a családi viszonyok, a férfi és nő közötti szerepek és munka megosztása magától értetődően megváltoznak. A kis kiharcolt szabadságok (a legnagyobb talán az, ha néha a házastársuk akarata ellenére is kimennek dolgozni) nehezen értelmezhetőek emancipációként olyan társadalmi közegben, ahol a családhoz kapcsolódó tradicionális értékek és elvárások erősek, és ahol ezekben az értékekben, elvárásokban alapvetően a nők is osztoznak.

Kiköltöző és otthon maradó gyerekek

A transznacionális migráció gyerekperspektívából¹

Kutatási kérdés és módszertani keretek

A tanulmány a transznacionális migráció jelenségét vizsgálja egy eddig kevésbé feltárt perspektívából, a gyerekek szemszögéből (Lewis 2010, Marcu 2012, Ní Laoire 2011, Zeitlyn–Mand 2012). A transznacionális migráció a nemzetállami határokon átívelő mozgások összessége, amely a többé-kevésbé tartós külföldi tartózkodás ellenére sem feltétlenül gyengíti a kibocsátó országokhoz fűződő viszonyt (lásd Pries 2001, 2010, Glick Schiller 2010, Vertovec 2009). A transznacionális életforma ugyanis olyan kettős (vagy többes) kötődéseket alakít ki, amelyek egyszerre fűzik az egyéneknek a sokszor átmeneti tartózkodási helyként megélt „itthez” és a hátrahagyott „otthoz” (lásd Basch et al. 1994, Eröss et al. 2011). Az infokommunikációs technológiáknak köszönhető párhuzamos jelenlét ellenére a transznacionális migráció résztvevői és családtagjaik szembesülnek azzal, hogy rövidebb-hosszabb időre nagy földrajzi távolságok választják el őket (Bryceson–Vuorela 2002, Blaskó 2016). A transznacionális család formái az e kihívásra adott reakciók szerint erősen különbözhetnek, ám közös bennük, hogy a család akkor is a társas, érzelmi támogatás (illetve a családtagok közötti konfliktusok) színtere lehet, ha tagjai nem egy adott földrajzi helyen, lokalitásban élnek (Lutz 2011:117, Oso–Ribas–Mateos 2013).

Az itt közölt négy esettanulmány módszertani kísérletnek is tekinthető egyfelől a gyerekek bevonása, másfelől az interjúfelvétel és a különféle projektív módszerek kombinálása miatt (Eröss–Váradai 2013, Horváth–Mitev 2015, Guruge et al. 2015, Illés–Kende 2011, Mitev 2015, Pataki 2013). A kísérletezést elsősorban a migráció kutatásának általános módszertani kihívásai indokolták: a *mozgás* önmagában is nehezen megfogható jelenség, ezt csak fokozzák a mai globális migráció cseppfolyós, dinamikusan változó formái (*fluidity*), valamint a hatások összetettsége (De Haas 2010, Ní Laoire et al. 2011). A komplexitás nem csupán a transznacionális migrációhoz szükséges erőforrások differenciáltságában, az élethelyzetek és egyéni törekvések sokféleségében, azaz a migrációs képesség

¹ Köszönöm Eröss Ágnesnek és Illés Anikónak a tanulmány alapját jelentő „Transznacionális migráció gyerekperspektívából” című előadáshoz fűzött hozzászólását a „Migráció alulnézetből” című workshopon (Budapest, 2016. november 28.).

(*migration capability*) és a migrációs aspiráció (*migration aspiration*) finom kölcsönhatásaiban áll (De Haas 2014a). Az egyének ágenciája, azaz szubjektíve észlelt cselekvőkészsége is különbözik, amely árnyalja a migrációs struktúrák által meghatározott „objektív” egyéni mozgásteret. Mindez a migrációt makroszinten nehezen megfoghatóvá, az empirikus eredményeket nehezen általánosíthatóvá teszi (De Haas 2010). Ez indokolja a mikroszintű vizsgálatokat, amely ebben az esetben az általános vélekedések szerint a családi döntéseknek kitett, gyenge érdekérvényesítő képességű, sérülékeny csoportra, a gyerekekre irányul (Soto 2010, Ní Laoire et al. 2011, Zeitlyn–Mand 2012, Hoang–Yeoh 2015, Hoang et al. 2015). Az újabb kutatási eredmények azonban árnyalják a változásokat passzívan megéllő, a migráció hatásait csupán elszenvedő gyerek képét, a vizsgálódás hangsúlyát pedig egyre inkább az élményeikre, az adaptációs stratégiáikra, azaz az ágenciájukra helyezik (Einarsdóttir 2007, Hoang–Yeoh 2015, Hoang et al. 2015 a,b, Marcu 2012, Ní Laoire et al. 2011, Soto 2010, Zeitlyn–Mand 2012). A migrációs döntés és tapasztalat sokrétű változást jelent a családok életében, miközben a családi migráció folyamata maga is lezáratlan; a folytonos mérlegelés, újratervezés miatt dinamikusán változik. A család mint strukturált viszonyrendszer a változás nyomán folyamatosan újrastrukturálódik, megváltoztatva a családi pozíciókat, a köztük lévő relációkat és tartalmakat, valamint a családtagok cselekvéseit és nézőpontját (Soto 2010).

Egy módszertani kísérletben rejlő lehetőségek

A négy esettanulmány² gyerekrajzok, valamint tanulói interjúk elemzésén alapul: kettő a szülőkkel együtt külföldre költöző gyerekek tapasztalatait vizsgálja, kettő a szülők külföldi munkavállalása miatt megváltozott családokat az otthon maradó gyerekek nézőpontjából elemzi.³ A gyermekrajzok felvétele négy általános iskolában, tanórákon történt az egész osztállyal.⁴ A migrációban való érintettség tanulónként nem volt feltétel, de csak olyan osztályokat kerestünk, ahol voltak a migrációban érintett tanulók. Migrációban érintettnek tekintettem egy tanulót, ha ő maga huzamosabb ideig külföldön élt a családjával, és hazatért, illetve azokat, akiknek az egyik közeli családtagja életvitelszerűen külföldön él, huzamosabb

² E kötetbeli írásom az „Idegenségtapasztalat és megszeliített tér. Transznacionális migráció gyerekperspektívából” című tanulmányom (*Tér és Társadalom* 2017/3:103–124) átdolgozott és kibővített változata.

³ A gyermekrajzok és a tanulókkal készült interjúk egy részét Fehér Katalinnal közösen vettük fel. A kutatásban közreműködő iskolákba járó diákok összetételének és a jellemző migrációs mintáknak megfelelően roma és nem roma tanulók egyaránt érintettek a migrációban.

⁴ Három dél-dunántúli és egy alföldi iskolában, nyolc osztályban összesen 106 gyerekrajz készült. A dél-dunántúli iskolákban készült rajzok egy részét (összesen 28 rajzot) a *Tér és Társadalom* 2017/3-as számában megjelent tanulmányomban „A külföld képei az osztálytársak rajzain” című alfejezetben elemeztem.

ideig ott dolgozik/dolgozott vagy ingázik/ingázott. Egy pedagógus (esetenként szaktanár) és egy vagy két kutató volt jelen a rajzoláskor: a pedagógusok általában a háttérbe vonultak, csak ritkán adtak instrukciókat a gyerekeknek. A rövid téma megadásban szerepelt a rajzfeladat témája, ami a táblára is felkerült: *Külföldön élni*. Ezután néhány tematikus támpontot (személyes, családi élmények, illetve személyes vágyak, jövőbeli tervek) adtam a tanulóknak. A feladatmegadásban és a rajz címében is szándékosan hagytunk tág mozgásteret a kötetlen felidézésnek, az asszociációknak, hiszen egyfelől arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen személyes élményeket, tudásokat hív ez elő, másfelől, hogy megjelenik-e (s ha igen, miként) a külföldi élet a tanulók jövőképében. A rajzolás korai, ötletelős szakaszában önálló munka folyt, ezzel is megpróbáltuk elkerülni az esetleges kutatói sugalmazást, viszont a kialakult ötletek rajzolása közben igyekeztünk kérdésekkel is háttérinformációkat gyűjteni.

A gyerekekkel felvett interjúk⁵ az iskolák vezetésével történő egyeztetés, valamint a pedagógusok felkeresése után, szülői beleegyező nyilatkozatok birtokában készültek. Az interjú asszociatív kérdésekkel és az ezekre való narratív visszakerdezéssel indult (a technikához lásd pl. Kovács 2007a), amit egy rövid, kérdésekkel orientált, félig strukturált interjú követett. Az interjút szabad mesélés zárta narratíva-stimuláló kockák segítségével. A narratíva-stimuláló kockák társadalomtudományos használatára úttörő példa Pataki Gyöngyvér kutatása, aki a Debreceni Egyetem kollégistáinak közéleti aktivitását, illetve az erről alkotott vízióikat meghatározó rejtett véleménystruktúrákat vizsgálta ezzel a projektív technikával, mivel felismerte, hogy a fiatalok könnyedén tartják az ellenőrzésük alatt az interjúhelyzetet, megkerülve a mélyebb, személyes információk vagy vélemények feltárását (Pataki 2013, 2014).

A projektív módszer kipróbálása mellett szólt, hogy az alapvetően egy játék, így alkalmasnak tűnt a gyerekekkel történő interjúzáshoz, valamint az érdeklődés felkeltéséhez. A kockákon található szimbólumok asszociációkat keltenek, amelyek különösebb kutatói beavatkozás (strukturált kérdések vagy orientálás) nélkül is elősegítik a gondolatok áramlását (Pataki 2014). Eredetileg az volt a feladat, hogy a tanuló külföldre, majd a családra gondolva mondjon egy-egy történetet a dobókockákon található szimbólumokkal. Az egész történetre (illetve az asszociációkra) a narratív „visszakérdezés” technikájával tértem vissza, ügyelve arra, hogy ne bontsam meg a történet felépítését, kronológiáját, és visszatükrözzem a szóhasználatát. Az önálló történetalkotás feladata azonban néha túl komplexnek vagy ijesztőnek tűnt, így megesett – az itt ismertetett négyből három esetben is –, hogy a tanulók csak az egyes szimbólumokra asszociáltak sorjában, de ezeket nem kapcsolták össze, azaz nem alkottak önálló történetet.⁶ A gyermekrajzok és

⁵ A három dél-dunántúli iskolában nyolc tanulóval összesen kilenc interjút készítettem.

⁶ A dobókockákon látható szimbólumok a teljesség igénye nélkül: „mumus”, repülőgép, nagytó, piramis, emeletes ház, telefon, nagytó, villanykörte stb. (lásd bővebben Pataki 2013, 2014).

az interjúk sorrendje változó volt az iskolákkal történt előzetes egyeztetéstől, illetve a terepmunka szervezésétől függően.

Az elemzés során a migrációban érintett gyerekek rajzaiból, az asszociációkból, valamint az interjúkban feltárt történettöredékekből próbálom a migrációs élményeket (a külföldre költözést és a távol lévő szülő hiányát) dinamikusan, egymás fényében feltárni. A különféle módszerek közötti *triangulációt* (Denzin 1978) a gyermeki perspektíva megszólaltatásának kihívásai⁷ indokolják, valamint az, hogy mindegyik egy sajátos (és részleges) perspektívát nyújt a migrációs élmények értelmezéséhez. A háromféle módszer kombinált alkalmazását, azaz a módszertani triangulációt (Denzin 1978) az elemzés is leképezi: a három rövid fejezet leírja az empirikus (rész)eredményeket, majd ezek összeolvasásával áll elő az értelmezés.⁸ A vizuális és verbális módszerek, valamint a projektív technikák (Guruge et al. 2015, Horváth–Mitev 2015) kombinált használatától azt vártam, hogy ezek a nehezen kommunikálható vagy akár a kevésbé tudatos összefüggésekről is informálnak, mint például a migrációs döntést meghozó szülők felé érzett düh, a csalódás, félelem, szorongás vagy a helyváltoztatással járó stressz (Düll 2015). A képi narratívumként felfogott rajz (Illés 2003) egyfelől a gyengébb verbális képességű tanulóknál segíthet az élmények megjelenítésében, másfelől a tér mint a rutincselekvések közegének ábrázolása, valamint a térhasználat változása képi formában könnyebben hozzáférhető. A mélyfúrászerű elemzés más gyermekrajz-elemzésekhez hasonlóan *problémafeltáró* jellegű (Erőss–Váradai 2013, Illés–Kende 2011, Pasqualetti 2012), következésképpen nem reprezentatív vagy általánosítható. A célja az, hogy egyfelől felvillantson különféle attitűdöket, egyéni megküzdési módokat (lásd Illés–Kende 2011), valamint ezek kognitív, érzelmi, térhasználatbeli aspektusait, másfelől, hogy reflektáljon a tapasztalatok fényében a projektív módszerek kombinálásán alapuló módszertani kísérletre. A tanulmány elsődleges célja nem az esetek szisztematikus összehasonlítása. A négy esettanulmánnyal inkább *a vizuális, projektív technikákban rejlő elemzési lehetőségeket* próbálom illusztrálni. A kombinált módszertan egyfelől a különféle adatszerzési módok körüli bizonytalanságot próbálja kezelni, másfelől igyekszik megragadni a migrációs tapasztalatok összetettségét és időben is változó dinamikáját.

Migráció és családi krízis – módszertani dilemmák

A migrációs döntések és a családi krízisek közötti oksági viszonyok feltérképezése meglehetősen problematikus. Egyrészt azért, mert utólag, a családtagok vissza-

⁷ A gyerekekkel készült kutatások módszertani dilemmáiról, illetve az e mögött meghúzódó kérdésekről, így arról, hogy a gyerekek mennyire tekinthetők alapvetően *másoknak*, mint a felnőttek, lásd bővebben Einarsdóttir 2007, Punch 2002, Zeitlyn–Mand 2012.

⁸ A különféle adatfajták elemzését időlegesen különválasztó, majd ezeket összeolvasó elemzés sokat merít a narratív életútinterjúk feldolgozásához használt hermeneutikai esetrekonstrukció módszertanából, lásd Rosenthal 1993, Kovács 2007b.

tekintésében képződő narratív okságról (Bruner 2005) van itt szó: nemcsak az események időbelisége (azaz egymásutániségük vagy éppen párhuzamosságuk) kérdéses. Az elmesélésük, kronologikus sorba rendezésük *önmagában* is oksági viszonyt teremthet két egymásra következő, ám egymástól valójában független esemény között, amely ily módon már valamiképp értelmeződik. Másrészt, az érzelmi és földrajzi közelség és távolság dinamikájával, az érzelmek összetettségével, illetve ezek egyéni megélésével, a lappangással is számolnia kell az elemzésnek. A családi válsághelyzetek és a kifejezetten a migráció okozta krízisek erősíthetik, de ki is olthatják egymást, egyes esetekben akár feloldást is jelenthetnek. Következésképpen a gyerekek perspektívájából feltáruló pillanatképekből ezek az összefüggések jellegzetesen „a tyúk vagy a tojás” kérdésnek tűnnek (Fedyuk 2015), ha egyáltalán megjelennek valamilyen explicit ok-okozati sémában.

A családtagok tartós távollétéből vagy a családi viszonyok megváltozásából fakadó friss érzelmi sérülések, az iskolai hétköznapiak során erővel lefojtott nehézségek sokszor nehezen elmesélhetők vagy érzelmileg megterhelők lehetnek. A projektív módszerek legfőbb előnye a komplex, akár ambivalens érzelmek kifejezhetőségében – akár távolíthatóságában – áll, miközben az elemzés az érzelmekre és az ezek uralására tett erőfeszítésekre is adatokként tekint (Hubbard–Backett–Milborn–Kemmel 2011). Néhányszor azt tapasztaltam, hogy a külföldi élet és a munkavállalás témája felkavarta a gyerekeket; feszültté tette őket annak ellenére, hogy igyekeztem az interjúhelyzetet mederben tartani, az érzelmi nehézségeiket figyelembe venni. Barnabással beszélgetve például bizonytalan voltam abban, hogy sikerül-e az érzelmekről való beszéd és ezek eltakarása között lavíroznia, és hogy mennyire tudom, tudjuk kontroll alatt tartani a beszédhelyzetet. Az ő osztályában az egyik migrációban érintett lányt felzaklatta a rajzfeladat témája, munka közben szemmel láthatóan nehezen uralta az érzelmeit. Nem is mertem erről kérdezni őt a többiek előtt. (Az interjúra pedig nem kaptam szülői engedélyt.) Az édesanyja külföldön dolgozik idősellátásban; a lány azt tervezi, hogy idővel ő is csatlakozik hozzá, és majd együtt sikerül elhelyezkedniük.

A külföldi munkavállalás és a családi krízis együtt járását azonban hiba lenne elhamarkodottan összekötni, vagy egyértelműen negatív hatásúként és determinisztikusan felfogni. A megélt nehézségek és érzelmi hiányok, a küzdelem persze tagadhatatlan, a gyerekekkel beszélgetve azonban olyan helyzetek és analógiák is felbukkantak, amelyek árnyalják, vagy más kontextusba helyezik a megélt változásokat. Kérdés például, hogy a transznacionális család fogalmához és mindennapos küzdelmeihez miként viszonyulnak olyan eddig is ismert boldogulási stratégiák, mint például a nemzetközi teherfuvarozók, a hetelők, az időszakos ingázók szakaszos távolléte. Ezekre a lehetséges analógiákra ugyanis találunk példát a felvett gyerekrajzok vagy a vélemények között: Egy külföldi migrációban nem érintett, 5. osztályos lány rajzán a „külföld” Budapestként reprezentálódott, ahova az apja hetente ingázott. Amikor az osztálytársai szóvá tették, hogy „*az nem is külföld*”, zavarba jött és elbizonytalanodott. A rajza nem metaforikus volt, hanem „direkt”. Az ő külföldről alkotott „belső képe” (lásd Dúll 2015) azt az élményt közvetítette,

hogy számára a főváros is távoli, nehezen elérhető, azaz idegen; miközben a megélhetésért folytatott küzdelem és a szülő távollétének szubjektív megélése erős analógiát teremt a külföldi munkavállalásban érintett családokkal.

Mindezek természetesen nem relativizálják, csupán árnyalják a megélt nehézségeket. Ugyanakkor tény, hogy a transznacionális migráció sajátos mintázatokat teremt a kelet-közép-európai térben és kontextusban (Lutz 2011, Turai 2018). A kisebb földrajzi távolságok, a határok átjárhatósága és a munkaerő szabad áramlása az Európai Unión belül megkönnyíti az együtt mozgást, vagy nem ver világnyi távolságot a családtagok közé, mint például az Európában vagy az Egyesült Államokban dolgozó Fülöp-szigeteki nők és otthon hagyott családjuk esetében (lásd Parreñas 2001, 2004).

A migráló gyerekek tapasztalatai: idegenség és megszelídített tér

Terepi tapasztalataink azt mutatják, hogy a megélhetési stratégiák sorába illesztett külföldi munkavállalás, migráció eltérő mintázatokba, hálózatokba rendeződik a mozgósítható erőforrások (gazdasági, kulturális, kapcsolati tőke) szerint. Általában a képzettebb, (alsó-) középosztályi családból származó romák és nem romák a családi kapcsolataik mellett gyenge kötéseiket mozgósítva indulnak útnak csakúgy, mint a jellemzően középkorú, a családjuk fenntartásáért ingázó szakmunkás férfiak. A más erőforrások, tőkék szűkében lévő, (mély)szegénységben élő roma családok viszont leginkább korlátozott kapcsolati tőkéjükre, azaz rokoni kapcsolathálózatukra támaszkodnak (Váradi et al. 2017, Virág tanulmánya e kötetben). A hátrányos helyzetű régiókn belül is periferikus helyzetű, szegény roma családok mozgása a legváltozékonyabb, mivel tartalékok, mozgósítható erőforrások híján ők a legvédtelenebbek a strukturális kényszerekkel, illetve az intézményi környezet változásaival szemben. Időben változékony formájú, kevésbé előkészített, *fluid* migrációjuk – avagy térbeli mobilitásuk⁹ – még a célországok szociális ellátórendszerének figyelembevételével is többnyire az itthoni prekárius helyzet bővített újratermelésére elég, amely a visszatérésük után sem változik jelentősen (lásd erről bővebben Nagy 2016, Váradi et al. 2017, Durst és Virág tanulmánya e kötetben). Ugyanakkor e „fluid” migráció további sajátossága, ahogy Bendzsi története mutatja, hogy a viszonylag gyakori helyváltoztatások ellenére is – vagy éppen ezért – együtt mozognak a családok (Durst 2018 és tanulmánya e kötetben).

A vizsgált terekben az egyik szülő ingázása, tartósabb távolléte vagy akár az egész család külföldre költözése nem ismeretlen élethelyzet. Ez szinte minden esetben értelmezési kényszert jelent, megmozgatja a migrációs döntések kognitív és érzelmi aspektusait. A családtagok távolléte nemcsak a gyerekek, hanem az

⁹ E sajátos tartalmú és formájú fluid mozgás a migráció vagy éppen mobilitás fogalmával is megragadható, lásd e kötetben Durst Judit és Váradi Monika tanulmányait.

otthon maradó szülők vagy felnőttként migráló gyerek esetében is komplex értelmezést és érzelmi megküzdést követel (lásd Váradi tanulmányát e kötetben). Ezt a típusú migrációt villantja fel Milos története.

A közvetett vagy közvetlen migrációs tapasztalatok ellenére a gyerekek köznapai beszélgetéseiben a migráció annak ellenére sem jelenik meg, hogy egy-egy osztályból többen is ilyen élethelyzetben voltak vagy vannak. Mintha a szülők külföldi munkavállalása természetes lenne, vagy éppen – főleg a korai időszakban – túlságosan fájdalmas, vagy kockázatosnak bizonyulna ahhoz, hogy ezeket megosszák és a kortárs nyilvános diskurzus részévé váljon. Inkább elvétve és utalás-szerűen kerül elő a téma a közeli barátok között, miközben az osztályokon belül köztudott, hogy kinek a szülei ingáznak két ország között, vagy ki él(t) külföldön.

Milos története – egyéni, intellektuális megküzdés

Az elbeszélt történet

Milos 11 évesen, az alsó tagozat befejezése után került Németországba, egy bajorországi faluba, ahol fél évet töltött. A fiú egy héttel az indulás előtt tudta meg, hogy édesanyjával és a párjával – aki már korábban is külföldön dolgozott szakmunkásként – külföldre költöznek. A megérkezés után három héttel Milost már az új tanév várta. A kint töltött idő alatt az anya otthon volt, nem vállalt fizetett bér munkát. A külföldi tartózkodásnak a pár között kirobbant konfliktus vetett véget: egy veszekedés után a nő hazajött Milossal. Másnap a fiú megjelent a régi iskolájában; a pedagógusok értesítették a német kollégákat a hazaérkezéséről.

Milos viszonya a külföldre költözéshez kezdettől fogva ambivalens: rögtön arra gondolt, hogy hiányozni fognak neki az itthon hagyott családtagok, mindekelőtt az édesapja és a nagyszülei, de vonzotta az új környezet és egy új nyelv megtanulásának lehetősége, az utazás felkeltette a kíváncsiságát. A történetéből úgy tűnik, hogy a németországi falusi iskola a külföldről érkezők fogadására felkészült és nyitott közeg volt: osztálytársai és tanárai kedvesek voltak, az osztályfőnöke segítette. Az első időszakban még nem kellett minden órára járnia, de a készségtantárgyak óráin és a szabadidőben a saját osztályával együtt töltötte az időt. Emellett az iskolai keretek között német nyelvórái voltak.

Milos leginkább attól félt, hogy nem fogja tudni megértetni magát az iskolában, és hogy a többiek nem fogadják el. Ennek leküzdéséhez lökést adott az édesanyja párja, aki az első napon elkísérte az iskolába. Először a szomszéd fiúval kezdett barátkozni, később két újonnan érkező, bevándorló háttérű osztálytársával kereste a kapcsolatot: az egyikükkel horvátul tudott beszélni felmenői délszláv származásának köszönhetően, a másik fiú Szíriából érkezett, vele a mindkettejük számára új német nyelven beszélt. Milos később úgy emlékezett, hogy hamarosan az egész osztállyal barátságot kötött, és a faluban is lettek (magyar és német) barátai. Eközben az itthon maradt édesapjával telefonon, nagyszüleivel szerb és

horvát nyelven írt levelekben, a régi osztálytársaival a közösségi oldalakon keresztül tartotta a kapcsolatot. Elmondása szerint egy-két hónap után a németországi osztálytársaival „közepesen jól” tudott szót érteni németül, és ők szívesen beszélgettek vele. Az iskolakezdés előtt az anya párja taníttatta németül a fiút, de Milos rájött, hogy a nyelvoktató applikációkat önállóan is tudja használni. Az idegen nyelvek így egyszerre kötötték a korábbi, kibocsátó közegéhez, otthon hagyott családtagjaihoz és az új környezetéhez.

Bár Milos hangsúlyozta a tanárai segítségét, a beilleszkedés feladatával alapvetően egyedül szembesült. Az édesanyja otthon volt, míg az élettársa már régebb óta külföldön dolgozott, így a felnőtteknek feltehetően nem volt annyira éles a közegváltás. Jóllehet a fiú otthon valamennyit beszélhetett mindennapi nehézségeiről, ez nem tűnik túl mélynek: *„úgy a szüleimnek mondtam, hogy elég könnyű [az iskolában], de fárasztó is volt.”* Az önálló nyelvtanulással és helykereséssel járó erőfeszítések közepette Milos néha megjutalmazta magát: az iskolából hazafelé betért egy trafikba, hogy apróságokat vegyen magának a napi költőpénzéből.

Az első látásra sikeres beilleszkedés ellenére ambivalencia bujkál a migrációs élményekben. Ezt nem csak az jelzi, hogy Milos felnőttként nem tervez külföldön dolgozni, de szeretne *„világot látni”*. Ebben a vágyban egyszerre van benne a külföldön töltött idő összes pozitívuma és a fiú világra való nyitottsága, kíváncsisága, ami egyfajta intellektuális megküzdést fejlesztett ki benne, valamint az ambivalencia, ami a megélt nehézségek viszonylagos közelségében, frissességében rejlik.

Történetéből úgy tűnik, hogy a hirtelen hazatérés egy sikeres beilleszkedési folyamatot tört meg: *„[a hazatérésnek] örültem is, meg épp hogy megszoktam, hogy ott vagyok Németbe, és vannak barátok, minden...”* A befejezetlen beilleszkedésre nemcsak az utal, hogy Milos most a németországi barátaival tartja a közösségi oldalakon a kapcsolatot, hanem az is, hogy *elbeszélte* történetében végső soron helyzet- és időpontfüggő, hogy hol érezte jobban magát: *„Hát, most itt. A régi barátok meg az ismerősök.”* (Kiemelés – N.K.)

A Németországra vonatkozó asszociációi pozitív élményeket hoztak elő: az interjú elején a falu rendezettségét, tisztaságát és az ott élők kedvességét, a tanárai segítőkészségét említi. Bár az interjú végén Milos nem épített fel önálló mesét a narratíva-stimuláló kockákon található szimbólumokból, a külföldre vonatkozó asszociációi jobbára pozitívak voltak, hiszen az iskolai élmények mellett eszébe juttatták a családjával töltött szabadidőt: a sátorozást, a kirándulásokat, valamint az interjú elején említett nagy, tágas tereket, ahol a „nevelőapjával” játszott. A családhoz kötődő asszociációk a közös élményeket, kirándulásokat elevenítik fel, és előhívják az otthonteremtés körüli teendőket: a virágültetést, a villanyégők cseréjét, a sötét pincét, a szomszéd házban a csőtörést.

Az asszociációk között nem véletlenül szerepel nagy súllyal a rendezett, tiszta falu képe és az otthonteremtés folyamata: ez egyrészt a biztonságos környezet iránti vágyat fejezi ki, miközben a kellemes élményekhez rögtön az interjú elején hozzákapcsolódik a félelem a beilleszkedés nehézségeitől. Ez akkor is jelen van, ha a közeg nyitott és befogadó. Az új környezethez való alkalmazkodás nehézsé-

geiről, a helyváltoztatást kísérő bizonytalanságról, az idegenségről árulkodik az, hogy a megérkezés utáni két-három hétben, az iskolakezdésig Milos otthon volt, és csak az anyjával mozdult ki a házból. A falu kezdetben ijesztő: *„kicsit furcsa volt, amikor először ott voltam, még úgy nem is nagyon mertem kimenni, leginkább bent voltam. Akkor még nem ismertem.”*

A bizonytalanság és az idegenség az elbeszélte történetben és a narratíva-stimuláló kockás játékban is felbukkan: az újonnan érkezők még a saját otthonuk pincéjében is eltévednek, mert nem ismerik. A pince voltaképpen az *idegenség* tapasztalatát közvetíti: az idegen számára problémás az a tér, ahol más otthonosan mozog (lásd Schütz 1984 [1944]). Ezt fokozza, hogy még a saját terükben, az új otthonukhoz tartozó pincében sem ismerik ki magukat. Milos két „térkép” használ az ismeretlen felderítéséhez: a falusi teret a társaival, a közös játékkal, a környék felfedezésével, az otthont a berendezkedésen keresztül tapogatja le, fokozatosan bővítve az ismert és biztonságot nyújtó teret. A társas világ feltérképezéséhez saját kognitív erőforrásait, otthonról hozott nyelvtudását, nyelvérzékét, szorgalmát mozgósítja. A beilleszkedéssel tehát egyszerre küzd kognitív és pszichés téren, miközben tudatosítja magában, hogy ezzel is több, okosabb lesz. Büszkén mondta, hogy *„ha elmegyünk Németországba nyaralni, akkor tudok beszélni.”* Erőfeszítéseit jól jelzi, hogy a következő tanévben teljesen integráltan járhatott volna a németországi iskolába, miközben számára Németország alapvetően turista úticélként és nem otthonként tételeződik.

Milossal két interjú is készült,¹⁰ ezekből úgy tűnik, hogy idővel Milos számára egyre kevésbé volt vonzó a külföld, és egyre inkább az újonnan felvett, megerősített itthoni kötések váltak meghatározóvá. Rajza (amit a két interjú után egy harmadik időpontban készített) fokozott távolságtartásról és a migrációs tapasztalatok átértékelődéséről, az eddig elfojtott nehézségekről árulkodik, csakúgy, mint a dobókockás asszociációk során felmerülő negatív gondolat, amit csak vizsszakérdezésre mondott ki: egy rossz álm, amelyben az itthon maradt rokonai meghaltak. Mindez veszteségélményre, az otthon és a családtagok elhagyásával járó stresszre, érzelmi nehézségekre utal.

A képi narratívum

A rajzán (1. kép) két fiú focizik egy kertben, miközben a szomszédos ház erkélyéről egy harmadik szomorúan néz kifelé. A jelenet Milos elmondása szerint Németországban játszódik; a kérdésre, hogy ő szerepel-e a képen, azt válaszolta, hogy

¹⁰ Az, hogy Milossal két interjú is készült, az iskolai elérés határait és a pedagógusok hozzáállására is fényt vet. Benyomásaim szerint több, migrációban érintett tanuló is volt az intézményekben, ám a pedagógusok néhány gyerekről nem tudták, hogy érintett lenne, illetve rugalmasan kezelték az érintettség kérdését. Milos kiválasztása és előtérbe helyezése mögött (a szülői beleegyezésen túl) az állhatott, hogy róla a tanárai azt gondolták, hogy kompetens lesz az interjúhelyzetben, és könnyedén meg tud felelni a kutatók (vélt) elvárásainak.

ő nincs rajta, „ezek idegenek”. A rajzot nézve azonban nem biztos, hogy mindenki egyformán idegen. A kapus mezén levő név (*Neuer*) erősen sejteti a német kötődést, míg a vele szemben álló játékos fekete pólója is utalhat a német válogatott mezére. Ezzel szemben az erkélyen álló fiú piros meze (az előzőhöz hasonlóan, de ez esetben sem pontos analógiát követve) emlékeztet a magyar válogatott felsőjére. A két különböző mezben a piros nadrág közös, ami egyik válogatott mezében sem szerepel, de itt részleges hasonlóságot teremt.

A rajzfeladat alkalmat adott egy távolított perspektíva átvételére, ám ennek ellenére a helyzet az elbeszélt történetben felbukkanó bizonytalanságok, a kirekesztettségtől való félelem fényében mégis ismerősnek tűnik. Talán az időhiány okozta, talán többletjelentéssel bír, hogy a vonalzóval meghúzott, ceruzával kontúrozott, kétszintes házak közül a szomszéd ház színes, míg a szomorú fiúé színtelen. Bár ez magasabb, csak a teteje piros, és ez is halványabb, mint a szomszédé. Az erkélyről figyelt játék egyfelől a biztonságot nyújtó ház védelmező funkciójáról, a már ismert környezet elhagyásának nehézségéről, másrészt a játékban való részvétel vágyáról árulkodik. A szomorú fiú háza körül kerítés húzódik, míg a másik ház udvarába belátunk. A kerítés elhatároló szimbolikája egyértelmű, de nem tudhatjuk, hogy önvédelmet, távolságot vagy kirekesztettséget fejez-e ki.

Bendzsi története – közösségi burok és presztízsszerzés

Az elbeszélt történet

Bendzsi az interjú készítésekor 11 éves, és 4. osztályos. Két idősebb testvérével és szüleivel egy közeli, „cigányfaluként” számon tartott településen él, ahová fél évvel az interjúkészítés időpontja előtt tértek haza Angliából, egy Manchesterhez közeli kisvárosból. A fiú úgy emlékezett, hogy öt-hat évig éltek külföldön, ám a szülei három és fél évről beszéltek.¹¹ (A pontatlanságot életkori sajátosságok, illetve az élmény szubjektív jelentősége és relatív frissessége okozhatja.) Bendzsi a kiköltözéskor nagyjából 7 éves lehetett; éppen befejezte az első osztályt. Angliába együtt érkezett a család, az első időszakban a már kint élő barátoktól kaptak segítséget. Az édesapa több munkahelyen is megfordult rövid távú szerződéssel, dolgozott éttermi kisegítőként, futárként, és ahogy Bendzsi fogalmazott, „csirkegyárban” (*chicken factory*) is. (Ez a kifejezés csak angolul jutott eszébe.) Az anya otthon maradt, és a pakisztáni főbérllő segítségével takarítást vállalt a házban. A kinttartózkodásnak hirtelen és látszólag indokolatlanul vetettek véget a szülők, a gyerekek nem tudják, hogy miért jöttek haza, de örülnek neki.

Bendzsi úgy emlékszik, hogy az első iskolája veszélyes hely volt. Elmondásából egy a bevándorlókra specializálódott oktatási intézmény körvonalazódik, amelyben a nagy létszám már eleve megnehezíti az újonnan érkezők integrálását.

¹¹ Bendzsi szüleivel Virág Tünde és Fehér Katalin készített interjút.

Bendzsi történetéből az hámozható ki, hogy a nyelvi korlátok (s a hozott feszültségek) miatt ebben az iskolában a csoportok és egyének közötti viszonyok, azaz a hierarchia a testi erő, a rátermettség vagy az eszeség mentén alakult. Bár elmondása szerint senki nem védte meg, még a tanárait sem számíthatott, valamivel később újdonsült barátai feltétlen lojalitását és védelmét élvezte, akik „*mindig vele tartottak*” a verekedésben, és nem játszottak másokkal.

Bendzsinek a megérkezése után ebben az iskolában kellett megtalálnia a helyét, ami nyelvtudás nélkül még nehezebb volt: „*Nehéz volt, nem értettem semmit akkor. Negyedikbe' elmúlt. Akkor már megtanultam angolul.*” Valójában a kritikus első időszakban sem volt Bendzsi teljesen izolált, mivel a befogadó iskolába több Romániából érkező magyar ajkú gyerek is járt, akik – mivel előbb érkeztek és már kiismerték magukat a társas viszonyok között – terelgették a helyzetekben, és angolul is taníttatták a fiút. Bendzsi otthon is hallott édesapjától néhány szót angolul, és önállóan, az interneten is fejlesztette szókincsét, de a legtöbbet a társaitól tanult, akiket kezdetben jobbára utánczott (azaz szituációba ágyazottan sajátította el a jelentéseket). A kezdeti nehézségek áthidalását tehát egy kicsiny nyelvi és kulturális közvetítő közeg segítette, amely a testi erő mentén szerveződött rangsorban is elhelyezte, miközben a kortárs csoportban a presztízs kivívásakor a csapatjátékok integráló ereje nyelvtudás nélkül is érvényesült. („*Megértettem, mert benne volt, hogy football.*”) Ez a védő-integráló csoport nemcsak az iskolában működött, hanem a szabadidőben is megszerveződött.

A család önálló lakhatásának megteremtése egyúttal iskolaváltást is jelentett Bendzsinek és bátyjának (a lánytestvérük férőhelyhiány miatt a régi iskolában maradt). A második iskoláról szóló történetmorzsákban már segítőkész tanárok szerepelnek, ezekből felsejlik az egyénre szabott, differenciált oktatás és a szabálytartó, nyugodt közeg, miközben ide már Bendzsi is valószínűleg jobb kommunikációs készségekkel és angoltudással érkezett.

A családdal töltött szabadidő szintén hangsúlyos az elbeszélésében, amely az életszínvonal-emelkedés képeit tárja elénk: a közös mozizást és hamburgerezést, az autóvásárlást és a kedvelt időtöltést, a „*kocsikázást*”. A közös fogyasztás élményén túl megjelennek a városi tér használatára vonatkozó utalások: a kirándulások Manchesterbe, a városháza, a focizás a parkban. Ebben egyszerre jelenik meg a felszabadultság, az együtt töltött idő öröme, valamint a térhasználat különbségéből kiolvasható *idegenség*, mivel a történetből például kiderül, hogy csak ők fociztak a parkban.

Bendzsi a családjával együtt költözött külföldre, és ez az iskolai beilleszkedés nehézségei ellenére is biztonságot nyújtott, valamiféle magabiztosságot kölcsönöz a történetének, még akkor is, ha az itthon maradt nagyszülők hiányoztak. Az első felidézett élmény, hogy amikor megérkeztek az új házba, épp húsvét volt, és a locsolkodás a családon belül nem maradhatott el. A következő emlék az egyik Angliában töltött karácsony ajándékgazdagsága. A falusi hagyományok, a családi ünnepek megtartása ugyancsak segíti a folytonosság megőrzését. Bendzsi történetéből elsősorban egy közösségi kapcsolatokra támaszkodó megküzdés rajzolódik

1. kép: Szomszéd fiúk

2. kép: A megszelídített tér

dik ki; ahol a család együttmaradásából fakadó folytonosság hangsúlyos, miközben az iskolában is volt körülötte egy kis közösségi burok, ami kezdetben segítette a társas viszonyok feltérképezésében és a helykeresésben. Ez a közösségi kötésekre támaszkodó megküzdési stratégia viszont visszatükrözi a felnőttek világát, azaz a korlátozott gazdasági, kulturális tőkékkel érkezők sajátos, rokoni hálózatra hagyatkozó boldogulási stratégiáját. Ez kölcsönöz Bendzsi történetének valamiféle magabiztosságot, másfelől ez a kiterjesztett folytonosság a gyors, szinte észrevétlen visszailleszkedés háttere is. A több mint hároméves távollétből hazatérve ugyanis Bendzsi rögtön focizni indult a falusi barátaival és az unokatestvéreivel – mintha mi sem történt volna. Úgy tűnik, hogy most Bendzsi azt sem bánja, hogy itthon 11 évesen csak 4. osztályos.

Az asszociációk

A kérdésekre feelve Bendzsi nem tud túl sok konkrét pozitív élményt felidézni. Arra a kérdésre, hogy mi volt számára a legnehezebb, rávágja, hogy „*semmi*”. Majd gyorsan hozzáteszi: „*a matek*”. Az asszociációkból a kezdeti félelmei is kitűnnek, például a repüléssel kapcsolatos szorongás. Ez talán nem is illik a helyzetét olyan jól megoldó, vagány fiú (ön)képébe, ezért csak a narratíva-stimuláló kockákra asszociálva hangzik el, hogy a repülés „*jó volt. Ijesztő.*” Ugyancsak ambivalencia érezhető az elindulás körül: Bendzsi nem akart külföldre költözni, és ezt a szülei tudtára is adta, akik azonban nem reagáltak erre. A megérkezésakor mégis örült – legalábbis felszabadult, hogy túl van az utazáson, és mindenki együtt van.

Bendzsi határozottan megfogalmazta, hogy Angliában nemcsak az itthon hagyott nagyszülők, a barátok és a kutyája hiányzott neki, hanem a falusi házuk is. Mindez a hátrahagyott otthonhoz fűződő erős érzelmi kötődésre, az elválás nehézségeire utal. (Ugyanakkor a dobókockán található ház-szimbólumról a külfölddel kapcsolatban semmi nem jutott eszébe.)

A külföldre vonatkozó első három asszociációja a barátok, az iskola és az iskolai keretek között látogatott uszoda volt. A felidézett élmények Milos történetéhez hasonlóan az együtt felfedezett környékről, a közös élményekről és játékról szóltak, ami jelzi, hogy az iskola mellett a kortárs csoport önmagában is fontos integrációs közeg.

A képi narratívum

A rajzoláskor Bendzsi egyedi perspektívát használ: egy városi teret látunk, inkább felülről, mint oldalról, amelyben nagy, szemből ábrázolt alakok vannak (2. kép). Az épületeknek és az embereknek egyaránt erős kontúrjaik vannak, s a rajzon megjelennek a kötődést jelentő, illetve jó élményeket adó helyszínek is: az uszoda (*bath* vagy *Bolton* felirat?) és az iskola (*school* felirat). Két kisebb házat is látunk,

az egyik talán a külföldi otthon, az egymással szemben álló épületek talán szomszédságra, ismeretségre, azaz mindenképpen közelségre utalnak.

Bár a mozgalmas képről nem mesél bővebben, a rajza a bejárat, megismert tereket ábrázolja, amelyen a történetében is megjelenő fontos helyszíneket utak kötik össze. Az utak által *határolt* terekben embereket látunk; akad közöttük semleges, de talán félelemkeltő is. Feltűnik egy kedves lány, de Bendzsi odarajzolt „*egy kővéret is*”, akit nem szeretett – s akivel talán konfliktusa támadt. Az ő szerepeltetése feltehetően az első iskola vagy a környék veszélyeire, a testi erővel, vagánysággal kivívott státuszra és a beilleszkedés nehézségére utal.

A vágyak és félelmek tekintetében Bendzsi családjában (legalábbis a gyerekek számára) a kint töltött idő és a megszelídített tér ellenére is egyértelmű a helyzet: „[a szülők] *ha rosszak vagyunk, akkor úgy fenyegetnek minket, hogy visszamegyünk Angliába.*” Felnőttként Bendzsi nem szeretne külföldön élni; itthon, egy felfelé mobil pályán képzelet el a jövőjét: katonának szeretne lenni, vagy séf. A vágyai arról árulkodnak, hogy az angliai iskolában kiküzdött hely és a fizikai erőhöz, bandához kötött megküzdési stratégia nem tűnt el nyomtalanul, Bendzsi egyik kívánsága, hogy „*legyen izma*” – ami a történetéből úgy tűnik, hogy nemcsak egy katonának, de egy bevándorló fiúnak is jól jön.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Idegenségtapasztalat és egyéni megküzdés

A két történetben kirajzolódnak közös pontok, mindenekelőtt a gyermeki ágencia paradoxona és a migrációs tapasztalat összetettsége, ellentmondásossága. Miközben egyik fiú sem vett részt a családi migrációs döntésben, a külföldi élet sokszor komolyabb beilleszkedési feladatokat rótt rájuk a tankötelezettség miatt, mint például a kiköltöző, de otthon maradó anyákra. A beilleszkedés a kortárs csoportba önmagában is ágenciát feltételez, voltaképpen komoly „önmanagementet” követel.

Az egyéni erőfeszítéseket a hazatérésre vonatkozó hirtelen szülői döntés egy-szerre felülírta. Milos visszailleszkedését a viszonylag rövid külföldön töltött idő segítette, a hosszabb időt Angliában töltő Bendzsi viszont egy olyan, sűrű, erős kötésekben gazdag közösségbe illeszkedett vissza, ahonnan a kapcsolattartás, illetve a rokonsági hálózatok áthelyeződése (Várad et al. 2017, Virág tanulmánya e kötetben) miatt igazából annyira el sem távolodtak. Nagy különbség van ugyanakkor abban, hogy míg Bendzsi esetében az egész család kiköltözött, ami jelentős biztonságot, stabilitást, érzelmi háttérrel nyújtott, Milos helyzetét a szülők különváló útjai tovább nehezítették, hiszen a kiköltözés számára nemcsak az ismert közegből való kiszakadást jelentette, hanem komoly elszakadással is járt.

A történetekből az is kitűnik, hogy az iskola – akár csak a kortárs csoport – kitüntetett integrációs közeg, amely megkönnyítheti a helykeresést, beilleszkedést

feladatát. Ezzel a közeggel azonban a tanulók önállóan, egyedi stratégiákat követve szembesültek. Milos egyéni intellektuális stratégiát követett, Bendzsi inkább egy közösségre támaszkodó, presztízsalapú érvényesülési utat járt be. Történetükben közös a családból hozott (részleges) kétnyelvűség (egyfelől a roma nyelv otthoni használata, másfelől Milos délszláv felmenői), valamint a család által nyújtott érzelmi biztonság.

A jövőt tekintve azonban egyikük sem igazán szeretne felnőttként külföldön élni, csak Bendzsi fontolgatja (viszonylag friss migrációs tapasztalattal a háta mögött), hogy felnőttként esetleg újra külföldre menjen, de ő is inkább itthon képzei el a jövőjét. Mindez éles fényt vet a migráció „költségeire”, többek között a helyváltoztatással, nyelv- és kultúráváltással járó pszichés terhekre (Dúll 2015), miközben ebből a gyermeki perspektívából relativizálható a felnőttek világában jelentős hozadékként számon tartott anyagi jólét. Mindketten úgy érzik, hogy összességében jobb nekik itthon, miközben nagyon is tisztában vannak a külföldi léthez kötődő jobb anyagi helyzettel és kedvezőbb életfeltételekkel.

A megszelídített tér

Míg Bendzsi esetében az interjúk árultak el többet a beilleszkedés nehézségeiről, miközben rajza egy megszelídített, kiismert teret sugall, addig Milos esetében a rajz tár fel több ellentmondást, miközben verbálisan a sikeres megküzdés hangsúlyosabb. Mindkét rajz hétköznapi jelenetet ábrázol, amelyben a tér, mint a mindennapi cselekvések közege, a „hétköznapi meggyökerezettség” (Hummon, idézi Dúll 2015:21) élményének egyik kitüntetett forrása jelenik meg. A tér megszelídítése, kiismerése és a felette megszerzett kontroll azonban korántsem egyforma: Bendzsi felülről és oldalról, mintegy *térképszerűen* ábrázolja a számára érzelmileg is fontos helyeket, amely sűríti a kötődéseket: a szereplőket utak, emberi viszonyok kötik össze. A rajza énközpontú és mozgalmas, melynek perspektívája a tér ismeretéről, a felette megszerzett kontrollról, magabiztosságról tanúskodik. Ezzel szemben Milos szóban eltávolítja magát a rajztól („ezek idegenek”), miközben az ábrázolt jelenetnek nincs is igazán perspektívája: mintha egy *pillanatképet* látnánk oldalról, miközben a játékból kimaradó szereplő kifelé néz a képből. A rajznak nincs igazán fókuszpontja, a szomorú fiú csupán passzív szereplő. A szemlélő és a játszó gyerekek között ugyan nincs kerítés, de a tér távolságot teremt. A ház mint biztonságot adó, érzelmileg kitüntetett közeg (Dúll 2015, Illés–Kende 2011) ezen a rajzon is szerepel, azonban megjelenik a házon kívüli világtól való szorongás is, amit csak felerősít, hogy ebből nagyon keveset látunk, mintha a házon kívüli tér ismeretlen vagy fenyegető lenne.

Mindkét rajz a hétköznapi (akár a saját) teret és annak szereplőit mutatja be. Milos rajza inkább a visszahúzódást és az elszigeteltséget közvetíti, Bendzsi munkáján inkább a szereplőket és helyeket összekötő kapcsolatok hangsúlyosak. Még érdekesebb ez a különbség, ha tekintetbe vesszük, hogy Milos egy kisvárosból

költözött egy németországi faluba, míg Bendzsi egy periférikus helyzetű „gettó-faluból” kikerülve ábrázol egy megszelídített városi teret. A külföldi léttel járó *tudatosított* idegenség (lásd Schütz 1984 [1944]) élményére mindkét rajz reflektál a feliratokon keresztül (*Neuer, school*), ám Milos rajza annyira távolított, hogy végső soron bárhol játszódhatna, miközben Bendzsi egy beazonosíthatóbb, egyedibb teret ábrázol. A tér reprezentációjának különbsége mögött az állhat, hogy míg Milos mikroperspektívát használó rajza elsősorban érzelmeket és érzelmi, társas szükségleteket közvetít, addig Bendzsi rajzát a kogníció szervezi, a kiismert térben megjelennek orientációs pontok, kapcsolódások, fontos személyek, azaz a tájékozódás képessége, a téren való aktív felülkerekedés lehetősége. Ugyanakkor a rajzok értelmezésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a helyvesztés vagy váltás, valamint a kultúráváltással járó stressz (Düll 2015) és az érzelmi terhelésre adott *egyéni* válaszok életkorfüggők. Így a távolított perspektíva használatában és a tudatosított idegenség reprezentációjában Milos életkora is szerepet játszott, miként az is, hogy a beilleszkedés, a tér otthonossá tételének feladata közepette neki kettős veszteséggel, a helyvesztéssel és közeli hozzátartozóinak hiányával is meg kellett küzdenie. Ugyancsak fontos, a migráció kontextusát érintő különbség, hogy Bendzsi jóval több időt töltött Angliában a családjával, így a rajzában megjelenő magabiztosság egy adaptációs folyamat végeredményére, egyszersmind a migrációs tapasztalat lezártságára utal.

Az otthon maradó gyerekek tapasztalatai: hiányok és egyensúlykeresés

„Hátrahagyott gyerekek” vagy transznacionális családok?

A következőkben két olyan esetet mutatok be, ahol az egyik szülő külföldi munkavállalása, tartós távolléte állította kihívások elé a történetekben szereplő gyerekeket és családjukat. A szülőket választás elé állító dilemma az anyagi jólét és a szülői jelenlét, a közelség és a közvetlen érzelmi támogatás között feszül, ami a gyerekek előtt is világos. A külföldi munkavállalás miatt a szülő(k) távollétében növekvő gyerekekre a médiadiskurzus (és esetenként a szakirodalom is) a „hátrahagyott” kifejezést használja (lásd például Blaskó 2016, Hoang et al. 2015a, b). Az elemzéshez azonban inkább a transznacionális család fogalmát használom, mert ez anélkül enged bepillantást a különféle család- és kapcsolattartási formák, illetve a megküzdési módok sokféleségébe, hogy a megváltozott helyzetű családokat akarva-akaratlanul megbélyegeznék. Főként a nők (cirkuláris) migrációját – a házi időszolgáltatást vállaló nők külföldi munkavállalását – kíséri negatív megkülönböztetés. Ukrajnában például „az anyák migrációjaként” (Fedyuk 2015:109) tematizálódik a „gondoskodás-elszívás” (Blaskó 2016:73), amit más nemzeti diskurzusokban az „euroárva” vagy a „társadalmi árva” (Fedyuk 2015:109) hívószavak sűríteneek. Ezek

a kifejezések a gazdasági kényszerekből fakadó, fájdalmas szülői döntést az elhanyagolás, a nem megfelelő gondoskodás vádjával illetik, s így büntudatot, önvádat és társadalmi rosszállást keltenek. Az egyoldalú és leegyszerűsített kép azonban elfedi az összetett motivációkat, a folyamatos és fájdalmas mérlegelést, a komplex érzelmeket. A kifejezések önmagukban is lezártsgot sugallnak, elvitatva a helyzetekkel való megbirkózás lehetőségét. A főként a migráló nőket elítélő diskurzusok meglehetősen rugalmatlan nemi és családi szerepeket körvonalaznak, mivel a férfi kenyérkereső szerepének előfeltételezése eleve elfogadhatóbbá teszi az apa, illetve a férj távollétét, miközben a gyerekekre háruló negatív következményeket nem feltétlenül csak az anya távolléte okozza (Fedyuk 2015, Blaskó 2016, Parreñas 2001, 2004).

Jóllehet a transznacionális családokat a távollét miatt megváltozott szerepek és a napi rutin komoly kihívások elé állítják, szakirodalmi példák rámutatnak arra, hogy a megváltozott feltételek közepette is lehetséges a szülői szerep funkcionális, tartalmas és értelmes betöltése – igaz, ez jelentős idő- és energiaráfordítást, nagyfokú kreativitást és áldozatvállalást igényel (Blaskó 2016, Sorensen–Vammen 2014, Parreñas 2001, 2004). A sikeres alkalmazkodás és megküzdés példái mellett ugyanakkor ott vannak a szülői távollét negatív következményei: a család társas és szocializációs funkcióvesztése, a migráció egyéni költségeiként értelmezett pszichés terhek (a depresszió, a szorongás), a romló tanulmányi eredmények, a családi szerepek megváltozásából fakadó és adott esetben a gyerekekre háruló többletfeladatok (Blaskó 2016). Mindezek az összefüggések azonban leginkább kismintás kutatásokon, esetleírásokon alapulnak, és nem feltétlenül egyirányú és determinisztikus következmények. A szülői távollét például nagyobb motiváltsággal és javuló tanulmányi eredménnyel is együtt járhat (Blaskó 2016, Hoang et al. 2015b). A lehetséges pozitív vagy negatív következmények, illetve uralhatóságuk számos tényezőtől függ, például a családtagok és a családbeli szerepek rugalmasságától, az egyéni személyiségjegyeiktől és teherbíró képességtől, valamint a szülői (táv) gondoskodás lehetőségét behatároló migrációs rezsimektől (Hoang et al. 2015b). A tagadhatatlan nehézségek, veszteségek, krízisek *mellett* az esetleírásokban ezért megpróbálok a gyermekek ágenciájára figyelni, és a családokban zajló folyamatokat az alkalmazkodás szemszögéből szemügyre venni.

Barnabás története – zártság és befelé fordulás

Az elbeszélt történet

Barnabás édesapja hat vagy hét éve dolgozik külföldön, előbb Dániában, majd Németországban talált munkát. Korábban is szakmunkásként kereste a kenyerét; alapvetően az anyagi nehézségek miatt indult külföldre. Az elindulás körülményeiből is érződnek a kényszerek, míg a helyzetet tovább nehezíti, hogy az apa

a munkák, megrendelések függvényében tud hazajárni: volt, hogy közel fél évig is távol volt, szerencsésebb esetben kéthavonta hazalátogat.

A migráció, a transznacionális lét és a családi krízishelyzetek közötti összefüggések felderítésének vannak korlátai, annyi azonban felsejlik Barnabás elbeszéléséből, hogy a gazdasági kényszerekkel egy időben vagy azt követően egy párkapcsolati krízis is megjelent, aminek következtében Barnabás szülei már nem alkotnak egy párt, az apának új kapcsolata van külföldön. Barnabás testvére nagyjából a külföldi munkavállalás kezdete táján született, az apa most már csak a gyerekeihez jön haza. Bár a szülők útjai elváltak, jó viszonyt ápolnak. Az apa továbbra is támogatja anyagilag a családot, Barnabás édesanyja, bár korábban dolgozott eladóként, nem vállalt fizetett bér munkát. Úgy tűnik tehát, hogy a hagyományos nemi szerepekre sem a külföldi munkavállalás, sem a válás nem volt hatással, épp ellenkezőleg, mintegy megerősítette azokat: a férfi a külföldön szerzett jövedelméből továbbra is kenyérkereső szerepet tölt be családjában. Barnabás a külföldi munkavállalás és a válás kapcsán is úgy fogalmazott, hogy a családban „*minden maradt úgy*” – csak éppen nincs itthon az édesapja. Az apa távolléte miatt azonban a rá háruló feladatok nem változtak, hiszen ő elmondása szerint nem vesz részt a házimunkákban, ha hazaér, akkor játszik vagy tanul. Inkább egyfajta szülői kímélet és kompenzáció sejlik fel, amivel ő is tisztában van, hiszen édesanyja megengedőbb vele, mióta az apa nem él velük.

Az apa tartós távolléte jelentős érzelmi terheket ró Barnabásra. Elbeszélésének jellegzetes, távolságtartó hangnemet kölcsönöz, hogy rendre enyhe, szinte bagatellizáló fordulatokat használ a veszteségeinek, érzelmi nehézségeinek leírására, és igyekszik a felnőttek döntési helyzetébe, perspektívájába belehelyezkedve érvelni: „*Hát, egyáltalán nem volt jó érzés [amikor az apa külföldre indult], de igazából nekem muszáj volt elfogadnom. Én most már így egész jól megszoktam azóta.*” [A szülők különválása] „*nem volt jó érzés, de ezt is elfogadtam, mert bajom nekem nem volt ebből*”. Ez a beszédmód lekicsinyli a nehézségeket, nem is nagyon vesz tudomást róluk. Az elbeszélés a felszínen szikár, az önfegyelemmel mederben tartott érzelmek azonban minduntalan feszegetik a szelepeket. Bár többször utalt arra, hogy nem szeret beszélgetni, valamiképp mégis igényelte a figyelmet. „*Magányos fajtaként*” jellemezte magát, aki inkább egyedül játszik a számítógépen, és kerüli a személyes problémák megosztását akár a szüleivel is. Lassan kiderült, hogy azért vannak barátai, az apjával szinte naponta beszélnek, elmeséli neki a napi történeteket, tanulmányi előrehaladását. A nehézségekről azonban nem szívesen beszél neki, talán mert nem akarja terhelni. Ezekről inkább édesanyjával vált szót, de vele is ritkán. A testvérével sem annyira bizalmas a kapcsolata (viszonylag nagy közöttük a korkülönbség). Mintha belső emigrációba vonult volna a családban, annak ellenére, hogy úgy tűnik, hogy a szülők jelentős erőfeszítéseket tesznek azért, hogy a családi (avagy migrációs) krízist és az ebből fakadó megváltozott helyzetet kezeljék. Az anya keresi hozzá az utat, az apa az anyagi biztonság garantálása mellett igyekszik fenntartani vele a szinte napi kapcsolatot. Amint Barnabás félig viccelve megjegyzi, akkor is megosztják egymással az őket

érdeklő híreket, videókat telefonon, ha tudják, hogy a másikat ez – a generációs különbségek miatt – nem nagyon érdekli. Az apa hazalátogatása a közös programok bőségét, a figyelmet és az együtt töltött időt jelenti, csakúgy, mint kettejük „*eszméletlen jó*” tengerparti nyaralása, ahol a befelé élő Barnabás sokat beszélgett, és élvezte a közösen töltött időt.

Az apa távolléte, illetve a szülők különválása körül azonban van egy törés: „*régen boldogok voltunk, most csak félig vagyunk boldogok*.” Ez akkor is veszteséget feltételez, ha elkerülhetetlenül ráakódik egyfajta gyermekkori nosztalgia. A veszteségek, hiányok kapcsán Barnabás realistán fogalmaz: neki még vannak közös gyerekkori emlékei az apjával, a testvérének viszont „*egyáltalán nincsen sok*”. Az apahiányt olyan tünetek jelzik, mint a gondok a magatartással, a hirtelen kitörő düh, a magánszféra fokozott védelme, azaz az elfojtásra ítélt feszültségek felszínre kerülése. Barnabás alsó tagozatban kiváló tanuló volt, aztán elkezdett romlani a tanulmányi eredménye (a 8. osztály után szakmunkásként tanul tovább). Ő ezt úgy meséli, hogy ellustult, és amikor megkapta külföldön dolgozó apjától a számítógépet, egyre többet játszott. A két folyamat párhuzamossága mögött azonban mélyebb összefüggés is állhat, hiszen a romló tanulmányi eredményt a demotiváltság, érzelmi nehézségek is okozhatják, míg egyes kutatások az apa távollétében romló iskolai teljesítményt a szülői tekintély, a következetes számonkérés elmaradásával is összefüggésbe hozzák (Blaskó 2016). A rosszkedvet, a motivátlanságot Barnabás fordulatai is megerősítik: „*minden maradt úgy. Csak azóta nekem is más hangulatom lett kicsit*”. A fiú családon belüli visszavonultságát és a motivációk hiányát a pályaválasztási döntésből való kizáródása, kivonulása is jelzi. Cukrász szeretett volna lenni, vagy számítógépes szakember, de az előbbiről lebeszéltek, mert sok és megterhelő munkával jár, és ő ezt elfogadta. Más esetben is átengedte a felnőtteknek a döntést; arra kérdésre, például, hogy szerinte is baj van-e a magatartásával, úgy felelt, hogy: „*ha sok ember mondja, akkor biztos így van. Inkább nekik hiszek*.”

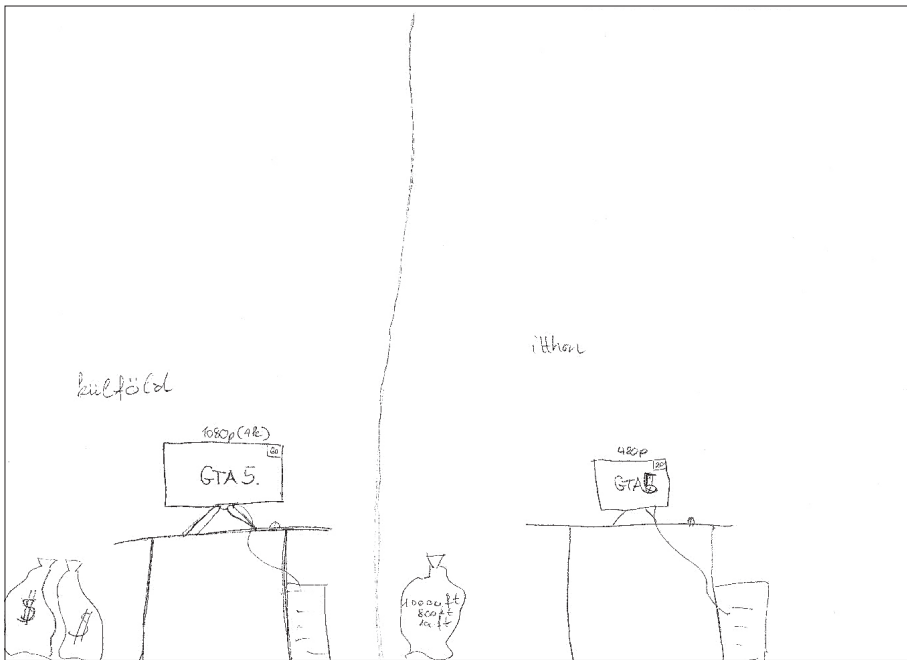
Az apa ajándékaiban, a tőle kapott zsebpénzben megjelenik a fogyasztás öröme, mintegy kompenzálásként. A migráció költségeként értelmezhető szülői távollétet és a vele járó (avagy azt megelőző) családi krízist az anyagi biztonság, az ajándékba kapott technikai tárgyak, ha nem feledtetik is, de átszínezik. A külföldi munkavállalás körüli dilemmát azonban nem feltétlenül csökkentik. Barnabás számára az apa külföldi munkavállalásának legnagyobb hátránya, hogy „*sokkal többet akarnék vele lenni*”, de ezen az áron „*sokkal több mindent megkaphatok*”. Arra a kérdésre, hogy felnőttként melyik lenne neki fontosabb, az anyagi jólét vagy a családi együttlét, az együttmaradást választja. Amikor azonban arra terelődik a szó, hogy el tudja-e képzelni, hogy az apja helyében van, és ugyanezzel a dilemmával szembesül, elbizonytalanodik, és azt válaszolja, hogy nem tudja, hogyan döntene. Hasonlóképpen eldöntetlen a külföldi munkához való viszonya, nem tudja még, hogy szeretne-e külföldön dolgozni. A külföldi munka előnyeit firtató kérdésre viszont a sikeres kinti boldoguláshoz szükséges készségeket, „belépési kritériumokat” sorolja, a nyelvtudást és a munkabírást.

Barnabás külfölddel kapcsolatos asszociációi az interjú elején a felnőttek érvrendszerét követik, amellyel feltehetően megpróbál azonosulni: *„ott jobbak a megélhetési viszonyok, szerintem, több pénz, meg hát, ott vannak ugye, szép helyek. Más nem jut eszembe, ennyi.”* A további kifejtésre biztató visszakérdezésre egy újabb visszakérdezés a felelet, amelyben újból elismétli, hogy külföldön több pénzt fizetnek a munkáért, mint Magyarországon. *„Nem?”* – kérdez vissza egy kicsit elbizonytalanodva. Az asszociációk bizonyos fokú zártsága a párbeszéd során többször is visszatér, mintha a fiú nem akarna az okok és motivációk között mélyebbre menni. A szülei döntésének részleteit nem ismeri, de többször elismétli, hogy bár számára ez nem volt könnyű, el kellett fogadnia.

A történetmesélés a narratíva-stimuláló kockákkal sem megy könnyen, nem alkot teljes történetet. Csak egyszer beszél a szimbólumok segítségével, nem szeretné megismételni a feladatot. Csak az egyes szimbólumokra asszociál, és nem mindegyikre (a könyvre például nem szeretne semmit mondani, mert *„nem szeret olvasni”*). Különös megvilágításba helyezi az elhárításra, racionalizálásra vonatkozó feltevéseket, hogy az asszociációs játék végén így fogalmaz: *„Ez nagyító. Azzal nem tudok mit mondani, a nagyítóval.”*

A külföldre gondolva a hal az első kép, amiről beszélni kezd, ami a tengert juttatja eszébe. Bár itt megáll a mesélésben, mégis folytathatjuk az asszociációs sort az interjú alapján, mivel a tenger az apával töltött, érzelmileg is fontos nyaralással hozható összefüggésbe, amiről kevéssel ezelőtt hosszabban beszélt. Az álomnyaralásról távoli egzotikus helyek jutottak eszébe, ahová kettesben utaznak az édesapjával. Mindez újfent az érzelmi szükségleteket, valamint a külföldi munkavállalás előnyeként is értelmezett fogyasztást, jólétet sűríti. Az álomnyaralás mintegy feloldja a fogyasztás és az együttlét naponta megélt dilemmáját. A következő kép, a ház és a zseblámpa, szintén egy érzelmi alapszükségletről, a biztonságigényről árulkodik: *„a ház, ami egy jó ház – legyen azért biztonságos. Őh... a zseblámpa az éjszakához, ha félek egyedül”*. A piramis újfent a külföldi nyaralás vágyképét mozgatja meg. Az asszociációk a maguk töredékességében az interjúkérdésekhez viszonyítva erősebben körvonalazzák Barnabás ki nem mondott, elfojtásra ítélt érzelmi szükségleteit, amelyek leginkább az apára vonatkoztatva jelennek meg.

A mesebeli három kívánsága egy számítógép, egy ház és egy autó volna. Túl azon, hogy az asszociációk sorában is felbukkanó ház egyfelől egy a magyar társadalom értékrendjébe mélyen beágyazott vágy, a szimbólum újfent utal az alapvető (érzelmi) biztonság igényére (Dúll 2015, Illés–Kende 2011). A három kívánság másfelől mintha azt sugallná, hogy Barnabás megtanulta, hogy az anyagi vágyak könnyebben teljesíthetők, mint az érzelmi szükségletek.

3. kép: Ne zavarj!

4. kép: Mese és valóság

A képi narratívum

A rajza (3. kép) az asszociációknál erősebben utal a zártságra. A függőlegesen kettéosztott lap két oldalán egy-egy számítógépet és íróasztalt láthatunk, látszólag semmi különbség nincs a kettő között. Attól eltekintve, hogy a külföld felirattal jelzett kép kicsit nagyobb, az adatokban rejlik a különbség. Az asztalok mellett pénzeszsákokat látunk, a külföldi oldalon két dollárral, az itthoni asztal mellett egy forintcímletekkel tömött zsákot. A másik különbséget a két számítógép rejti, a külföldihez szélesebb monitor tartozik, aminek nagyobb a felbontása. A képi mondanivaló csak a lap aljára koncentrálódik, miközben a rajz valamiféle nyomasztó bezártságot, avagy tér nélkülséget sugall: talán azért, mert egyáltalán nincs benne perspektíva; olyan, mintha egy üres szobában a monitort és az üres falat bámulnánk.

A rajzon nincs történés, teljesen statikus. Első látásra tehát az jelenik meg a képen, amit Barnabás az interjúban is megfogalmaz: a családban nem változott semmi az apa külföldi munkavállalásával, ez nem rótt rá többletfeladatokat, nem változtatta meg a családon belüli szerepeket. A különbség leginkább az adatszerűen leolvasható, technikai részletekben rejlik (például a monitorok felbontásának különbsége), amit meg kell fejteni. Erre rajzolás közben világosan utalt is, *„ezt a felnőtték úgysem értik”*.

Az elzárkózás és a felnőttvilág értetlenségét szinte bizonyítja a felnőtt (kutatói) tekintet, amely elsöre figyelmen kívül hagyta a rajz legfontosabb üzenetét:¹² azt, hogy mindkét monitoron a GTA nevű erőszakos internetes szerepjáték jelenik meg. A különféle bűnözői karriereket felkínáló nyílt végű szerepjáték nagy valószínűséggel teret ad az érzelmi megterhelés, a feszültségek levezetéséhez, ugyanakkor egy olyan alternatív világot is jelenthet Barnabásnak, ahová az elhangzottak fényében nagyon is hajlamos bezárkózni. A rajz tanulsága szerint a külföldön élő és az itthon élő Barnabás is így tenne.

Az elbeszélte történet és a rajz rejtett üzenete fényében mégsem mondhatjuk azt, hogy ne lett volna a családban változás; a különbségek épp ezt fejezik ki. Erre éppen a kép *hiányai* utalnak, a szabad kilátás hiánya, ami tér nélkülséget, avagy bezártságot teremt, illetve az, hogy nincsenek szereplői. A személytelenség azonban relatív, hiszen azon túl, hogy a képnek se perspektívája, se szereplője, a szikár, minimalista rajz mégis személyes élményt ábrázol. Egyfelől talán a növekvő magányt, avagy alternatív valóságot, a választott vagy éppen kényszerű elvonulást, és a vigasztaló valószínűleg gyakorta számba vett anyagi javakat. (A kettéosztott lap eleve az összehasonlításra, az előnyök-hátrányok mérlegelésére utal). A számítógépezés, a feszültségek ilyesfajta kivetítése, az önkéntes visszavonulás, a saját magánszféra védelme az elbeszélte történetben egybeesik az apa tartóssá váló távollétével, még akkor is, ha az elbeszélő nem úgy köti össze ezeket, mint az elemzés.

¹² Köszönöm a könyv egyik lektorának, Kováts Andrásnak, hogy felhívta erre a figyelmet.

(Hiszen Barnabás a lustaságával magyarázza a romló tanulmányi eredményeit és azzal, hogy amikor megjött az új számítógépe, egyre többet játszott.)

A rajz egyfelől azt közvetíti, amit a fiú a történetéből ránk szeretne bízni. Ez a változás felszíne, a külsőleg is látható anyagi előrehaladás. A szikárság mégis kifejez inkább elrejtteni kívánt részleteket, a visszahúzódaást és legfőképp azt, hogy nem tudhatjuk pontosan, hogy mi van a rajzbeli számítógép tulajdonosának a fejében.

Dénes története: családegyesítési vágyak egy többszörösen összetett családban

Az elbeszélt történet

A hatodik osztályos Dénes történetéből egy többszörösen összetett, kiterjesztett család képe rajzolódik ki. Dénes egy nevelőszülő párnál lett új otthonra, de tartja a kapcsolatot a vér szerinti hozzátartozóival, leginkább az anyai nagyszülőkkel és a testvérekkel. A nevelőszülőket Dénes a szüleinek tekinti, kötődik hozzájuk, csakúgy, mint a nevelőszülőpár három felnőtt gyerekéhez és az ő családjukhoz. Egyikük a környéken él, és nem tervez külföldi munkavállalást, ketten viszont külföldön élnek a családjukkal.

A külföldi munkavállalás először az interjú felvétele előtt négy-öt évvel jelent meg a család életében, amikor az egyik felnőtt testvér a párjával és a gyerekeivel Belgiumba költözött. A másik egy éve él Németországban a párjával és a kisebb gyerekeivel, míg nagykorú fia itthon él Dénesékkal egy háztartásban. Külföldön a fizikai munkásként dolgozó férfiak tartják el a családokat. A gyerekek kint járnak óvodába, iskolába. Ha a szabadságok és iskolai szünetek engedik, gyakran jönnek haza látogatóba. Ezt szinte mindig titokban tartják Dénesék előtt, így a megérkezés örömet a meglepetés ereje is fokozza. A kint élők nem tervezik a visszaköltözést Magyarországra, és külföldre költözésre biztatják a családon belül lassanként kisebbségbe került otthoniakat. Időközben Dénes nevelőapja is külföldön vállalt munkát, a magyarországi munkáltatójánál merült fel ez a lehetőség. Ő több mint fél éve dolgozott már teherfuvarozóként Németországban, amikor Dénessel beszélgettem.

A migráció tehát összesen négy nukleáris családot érint (Dénes nevelőszüleinek két nukleáris családját és a két felnőtt gyerek családját). Ők alkotják azt a kiterjesztett családot, amely a gyakori látogatások és online kapcsolattartás fényében egy sikeres transznacionális családnak tűnik. A családtagokat a külföldi családegyesítés vágya hajtja, jóllehet ez korántsem egyszerű, hiszen már most három különféle külföldi városban (és az itthoni háztartásban) élnek. Már azt is sikerként élnék meg, ha a földrajzi távolságot csökkenteni tudnák. A hazalátogatások mellett a nyári szünetben közösen utaznak Németországba, így Dénesnek is van

némi (turista)tapasztalata külföldről: fellelkesülve beszél a közös kirándulásokról, élményekről, és talán ez is okozza azt, hogy úgy érzi, szívesen menne külföldre.

A mindennapokban felmerülő dilemma itt is ugyanaz, mint az előző esetben: az otthon maradók ugyan jobb anyagi körülmények között élnek, de a külföldön dolgozó családtag hiányát megsínylik. Az apa távollétét nehéz volt Dénesnek elfogadni, közel fél év kellett ahhoz, hogy megszokja az új helyzetet, addig egyre csak azt kérdezgette, hogy mikor érkezik már. Az apa külföldi munkavállalása ebben a családban sem okozott nagy változást a szerepekben, ugyanakkor a hiánya több szinten érződik. Az anya, bár nem dolgozik egész állásban, sokat van távol, mivel besegít a családtagoknak. A gyerekek szemszögéből elmaradtak a korábban együtt végzett ház körüli munkák és kiesett az együtt töltött szabadidő. [Miután apa elment] *„Anyával kellett mindent megbeszélni, amit apával kéne, mert telefonon rossz. Meg kevesebbszer mentünk el horgászni, szóval nagyon nehéz volt, hogy ugye, elment, semmi program nem volt. Csak anyával, anya meg most az új munkahelyén van mindig, szóval, nehéz.”* „Nincsen apai kéz, nem piszkálnak, hogy most ezt csináld, azt csináld. Azért néha ez is hiányzik, őszintén szólva.” A rokon gyerekek távolléte is nehezíti a mindennapokat, hiányuk megjeleníti a család változását. A megélt érzelmi nehézségeket tovább fokozza, hogy az apának egyelőre nincs otthoni internete, így a kapcsolattartás a telefonálásra és a legszükségesebbek közlésére szűkül: *„Hát, úgy szokott lenni, hogy ha valami baj történik mivelünk, vagy ha ővele, ha ővele baj történik, akkor ő hív természetesen, de hogyha mivelünk baj történik, akkor megcsörgetjük, és visszahív minket. És azt nem értem benne, hogy megcsörgetjük a normális telefonon, és visszahív minket vezetékiesen, amikor ott kell lenni.”*

A kiköltözés terve valamelyest enyhít a helyzeten, erről otthon is szó esik. A külföldhöz így az újraegyesülés vágyképe társul, ami egyfelől mérsékli és átmenetinek mutatja a mostani nehézségeket, és optimista tónust kölcsönöz a közeli jövőnek. Dénes szerint ő maga a legjobban elkötelezett a költözés irányában, mivel így a szűkebb család újra együtt lehetne, és a kiterjesztett család tagjai is közelebb kerülnének egymáshoz földrajzi értelemben. A döntésben szerepet kap az önmegvalósítás vágya és a jobb élet reménye, valamint az is, hogy a már kint élő rokonok tapasztalatai visszaigazolják a reményeket, és a fiú otthonról is kap személyes megerősítést. *„Én minél jobban ki akarok menni. Ott... ott sokkal többre vinném, szerintem. Meg, hogy anya is mondja, hogy jó vagyok matekból, azt ott tovább bírnám fejleszteni.”*

Az apa németországi – és ideiglenesnek tekintett – lakókörnyezete is vonzó Dénesnek: igaz, hogy „panelről” van szó, de zöld környezetben van. *„Nagyon akarok apával lenni már, meg abba a lakásba szeretnék lakni: ott van a lakás, ott egy folyó folyik, és vele szembe ott van egy domb. Én ott akarok lakni.”* A külföldhöz tapadó nagy családi vakáció emléke és a vágyott családdegysítés az elbeszélésében háttérbe szorítja a várható nehézségeket. Ezekre ő is számít valamelyest, de bízik saját magában. Néha az anyjával együtt tanulnak németül, és sokszor elképze-
li, hogy milyen lesz az új iskolában. Távol élő nagytestvére eddig is támogatta anya-

gilag az oktatását és biztosította arról, hogy ha külföldön szeretne maradni, akkor segíteni fogja ebben. Dénes félelmei azért sem erősek, mert egy összetartó és támogató család veszi körül, amely az eddigiek fényében sikeresen vette a transznacionális léttel járó akadályokat. A terveket övező optimizmusra mindössze egy árnyék vetül, ez pedig az a felismerés, hogy olyan helyzetet aligha lehet teremteni, hogy ebben az összetett családformában mindenki egy helyen legyen, azaz mindenképp számot kell vetni a távollévők hiányával.

Az asszociációk

Dénes első asszociációi („jó helyek”, „jobb megélés” és hogy ott „sokkal engedékenyebbek az iskolában”) részben személyes, részben átadott tapasztalatokon alapulnak. A jó helyekről a családdal együtt töltött vakációk, a vidámpark és a kirándulások jutnak eszébe, ezek telítve vannak a családtagokhoz kapcsolódó élénk és pozitív élményekkel. A „jobb megélés” egy gyermeki félrehallás, amibe talán nem véletlenül keveredik bele az élmények *megélése*. Ám ebben a formában alapvetően a külföldi munkavállalás melletti „felnőtt” indokokat sűríti, a család megélhetési, boldogulási stratégiájának átvételére utal. A következő mondatban azonban a jobb életlehetőségek átfordítódnak saját tapasztalattá, és átkerülnek az otthoni térbe: legutóbbi látogatásakor az apja sok gumicukrot hozott, míg a hazaérkező testvérek leginkább háztartási termékekkel érkeznek: „sokkal több pénzt hoznak, sokkal több minden van a házban akkor is már.” A harmadik asszociáció a külföldön élő rokon gyerekek átadott, elmesélt tapasztalata, mégis van személyes relevanciája, hiszen kint is kell majd iskolába járnia, és ezek az információk teszik a külföldi életet vonzóvá a gyerekek nézőpontjából.

Dénes kimondottan élvezte a játékot narratíva-stimuláló kockákkal, négy történetet is mondott (kettőt a családjára, kettőt pedig külföldre gondolva). A négy asszociációs láncban a szimbólumokhoz kapcsolódó asszociációk nagyon hasonló mintázatokba rendeződtek, amelyek megvilágítják a külföldhöz kapcsolódó vágyakat és félelmeket.

A családjára gondolva mindkét történetben a napi rutin, az otthon és az iskola jelenik meg: a délutáni hazaérkezés, az étkezés és a játék egy sátorban a testvérével. A másik történetben is feltűnik a mindennapos tanulás és az otthon is, ami ezúttal egy kastély, amit Dénes minden nap lakattal vagy kulccsal zár el a külvilágtól. A vágyak és a gazdag fantáziaképek (pl. „*felmászunk a szivárványra és lehúzzuk magunkat mágnessel*”) mellett a közös elem az otthon (sátor, kastély), amit mintha a külvilág állandóan fenyegetne, és ezért azt kizárni igyekezik (lakat, kulcs). A lehatárolt, intim családi térként megélt otthon biztonságából aztán már el lehet indulni: „és az utcán pedig öhm... felhívom az íjászmesteremet, és íjászodom, utána pedig megyek mindenhova.”

A külfölddel kapcsolatos történetek még komplexebbek, és összetett érzelmekről árulkodnak. Mindkét történetben megjelenik a távolság, a kiköltözéssel járó

döntés és az ezzel járó ambivalencia: az egyikben egy tündér varázsolja őket külföldre. Dénes követi a lábnyomokat, de egyszer csak felötlik benne, hogy vissza kellene mennie. Ekkor előbújik egy szörnyeteg, akiről kiderül, hogy nem rossz szándékú, hiszen kijuttatta a családot külföldre, az apához. A másik történetben a család külföldön él, újfent egy kastélyban; Dénes „*gondolkodik, hogy mi legyen; nem tudja, és... átkel a folyón*”. A második asszociációs láncban a lábnyomok, azaz a kötődések követése viszi haza és teremt harmóniát. Otthon segít az anyjának süteményt sütni, és virágot szed a születésnapjára. Álmában azonban ebben a történetben is megjelenik, hogy „*a családját külföldről elviszi a szörny*”. Ez a történet is varázslattal kezdődik, és úgy végződik, hogy a közös vásárlás és szórakozás után „*hazamentiünk és becsuktuk az ajtót*”.

A külföldre asszociáló történetekben az otthont, a családtagok egymásra találását folyton fenyegeti az elválás veszélye: az ártani akaró szörny, aki elvitte külföldről a családot, holott már egymásra találtak. Az otthon védelme mellett tehát az elválás miatt folytonosan visszatérő aggodalom szervezi mindkét történetet. A varázslat, a szörny talán a Dénes számára kontrollálhatatlan tényezőket, a felnőttek migrációs döntését behatároló kényszereket teszi elmesélhetővé, még inkább azokat a félelmeket, amiket talpraesettséggel, bátorsággal, egymásba kapaszkodással nem lehet áthidalni. Ebben a félelemben nem pusztán az apa távolléte, hanem Dénes speciális helyzete és kötődésigénye is erősen megfogalmazódik. A családtagok eltűnése, az elválás azért is fenyegető, mert ebben a többszörösen összetett családformában a szeretet és a kötődés ellenére is mindig lesznek olyan családtagok, akik távol maradnak, és ezért hiányozni fognak.

A helyzetek feletti kontroll elvesztéseként értelmezhető varázslat azonban nem csak negatív következményekkel járhat. (Az egyik történetben a szörnyről is kiderült, hogy jó szándékú, hiszen egyesítette a családot.) A külső beavatkozás egy olyan vágyteljesítésként is értelmezhető, ami a külföldre költözés problémáit egy varázsütéssel megoldja, azaz segít legalább a vágyak szintjén eliminálni az ezzel járó, elnyomott kétséget és feszültséget. Ezt látszik megerősíteni Dénes három kívánsága is, amiben a család egyesülése mellett rögtön megmutatkozik a nehézségeken való felülkerekedés vágya, hiszen azt kívánja, hogy minden nyelven tudjon beszélni. A harmadik kívánság materiális, egy kocsi – ez újra visszautal a családra, a családtagok vágyaira, hiszen az apa „*már kinézett egy kocsit magának*”. Így a külföldi élet nem csupán a legfőbb vágyként megfogalmazott gazdag, érzelmi biztonságot nyújtó együttléttel, hanem a jobb anyagi körülményekkel is összekapcsolódik.

A képi narratívum

A ceruzával készült rajzon (4. kép) az egyedüli színes elem a kétszer is szereplő német zászló. Ezt egy vártornyon láthatjuk, de önállóan is megjelenik zsírkrétával

kiemelve a rajz bal felső sarkában. A kép másik hangsúlyos szimbóluma az euró-jel és a hozzá tartozó bankók, amit mintha számoláshoz terítettek volna szét.

Első látásra itt is absztrakció és a szülőktől átvett anyagi megfontolások szervezik a rajzot. Ugyanakkor személyes vágyak is megjelennek a rajzon, ennek értelmezéséhez az interjú is támpontot ad. (A rajz az interjú előtt készült.) A fallal körülvett kastély a ház szimbólum fokozásaként, azaz a biztonságvágy kivetítéseként értelmezhető (Illés–Kende 2011). A kerítéshez hasonlóan itt a falnak van lehatároló-elhatároló funkciója, ami még kevésbé átjárható, mint Milos rajzán a kerítés. Ez a család határainak fenntartását, az otthon védelmét sugallja. A feltevést, miszerint a vár valóban egy felnagyított ház, tovább erősíti, hogy Dénes rajza a kastélyt az apa németországi lakókörnyezetébe helyezi, észrevehetjük a zöld környezetet és a közelben folyó patakot.

A kép tehát a családi élet helyszínét, az érzelmi-fizikai biztonságot nyújtó ott-hont a zászlókkal Németországba helyezi, ám azt nem tudhatjuk meg róla, hogy kik vannak együtt, és hogyan telnek a napjaik. A család külföldre költözése egyelőre a nem túl távoli jövőbe helyezett terv. Ez a bizonytalanság, illékonyság is tükröződhet abban, hogy míg a patak és az apa lakásához közeli erdő a kép előterében perspektívát, közelséget és valamiképp megfoghatóságot ad a képnek, a kastély kissé távolabb került, és további háttér nélkül kissé azt a benyomást kelti, hogy lebeg, amit a várfokán futó bástyák és tornyok szálkásabb vonalvezetése tovább fokoz.

Egymás fényében: emléktöredékek és történetképek

Családi kommunikációs mintázatok és megküzdési módok

Mindkét történetben a jobb megélhetés kötődik elsősorban a külföldhöz, ez adja a kiindulópontot már az asszociációk szintjén is. Ez egyfelől a felnőttek perspektívájának átvételéről, a migrációs döntést behatóan kényszerű bensejéről árulkodik. Erre az is utal, hogy Dénes egy feltehetően felnőttektől hallott, félig megjegyzett fordulatot használ: „*jobb megélés*”. A felnőttek nézőpontjának és érvrendszerének átvétele azonban nem egyforma súlyú a két fiú történetében. (Ezt életkorbeli sajátosságok is befolyásolják.) Dénes arra vágyik, hogy a családjával együtt legyen, és ennek megoldását a külföldre költözésben látja. A vágyteljesítés szervezi a terveit és a külföldről alkotott elképzeléseit, ám a kiköltözés mérlegelésekor a saját külföldi élményeit, tapasztalatait is mozgósítja, ami átjárást teremt a felnőttek érvrendszere és a saját perspektívája között. Ez megjelenik az érvelésében is, hiszen a hétköznapiakban számít, hogy a német iskolákban megengedőbbek a pedagógusok, vagy hogy a külföldhöz közös családi élmények kötődnek.

Dénes családjában a kiköltözés terve az időbeli közelség miatt is gyakran szóba esik, a beszélgetésekben elhangzott érvek, a többféle nézőpont segíti őt abban, hogy a tervvel fokozatosan megbarátkozva, a saját szempontokat kialakítva viszonyuljon a kiköltözéshez. Barnabásnak ezzel szemben nincs közvetlen tapasztalata

azzal a térrel, ahol az apja él, ami eleve megnehezíti, hogy a felnőttektől hallott érveken túl saját véleményét, viszonyulást alakítsa ki. Ennél is fontosabbnak tűnik azonban, hogy a családban nem nagyon beszélnek sem az apa távollétéről, sem ennek további (vélt vagy valós) következményeiről, és a fiú is igyekszik ezt a témát távolítani. A vélemények, motivációk mögöttesére kérdező vagy a családi és migrációs krízis személyes megélését firtató kérdésekre rendre ez a felelet: „*a pénz miatt, nem?*” Dénes családjában a külföldi életről és a tervekről való beszéd önmagában is megkönnyítheti a családi változásokra való reagálást és azok elfogadását, a tervek személyre szabását. Ugyanakkor az elbeszélésből úgy tűnik, hogy miközben Barnabás családja nagyon is megváltozott az apa külföldi munkavállalásával, a fiú inkább a változatlanságot hangsúlyozza. (Az nem dönthető el egyértelműen, hogy a külföldi munkavállalás a család átstrukturálódásának oka vagy következménye, lehetséges, hogy ezek egymásba fonódtak.) A változásokat a szülők igyekeznek tompítani, valószínűleg féltésből és tapintatból fenntartják a változatlanság látszatát. Jóllehet erősen kooperálnak és igyekeznek biztonságot nyújtani a gyereküknek, úgy tűnik, hogy éppen a változatlanság hangsúlyozásával nem nyújtanak támpontot a változások feldolgozásához. Barnabás valószínűleg egyedül érzi magát a feladattal, az apa távollétének, illetve a családi viszonyok megváltozásának elfogadásához csak az anyagi jólét, azaz a felnőtt perspektíva nyújt fogódzót. Az érzelmi megküzdésben egyedül érzi magát, bezárkózik, az elfojtott nehézségek azonban egész személyiségén érezhetők: feszült, ideges, kissé távolságtartó, miközben valamiképp mégis igényli a beszélgetést.

A lefojtottság és a zártság szervezi Barnabás mondandóját és a rajzát is. A zárkózottságra, a meg nem értettségre egyértelműen utalt rajzolás közben („*ezt a felnőttek úgysem értik*”), miközben a monitoron megjelenő internetes szerepjáték egy alternatív valóságot kínál. Barnabás rajza a perspektívanélküliség miatt zárt, míg Dénesé inkább nyitott, már-már elemelt perspektívát használ. Dénes munkája egyszerre absztrakt (euró, anyagi jólét) és személyes, hiszen ebben a biztonságvágy és az apa már megismert lakhelye egymásra rétegződik, közeledik benne a vágy és a realitás. Barnabás rajza szikársága ellenére is inkább élményalapú, a magányt, a zárkózottságot közvetíti. Érdekes módon azonban mindkét rajzról hiányoznak az emberek.

Dénes szóbeli megnyilatkozásait és rajzát a jövőbeli vágyak szervezik, az asszociációk viszont inkább a félelmeit jelenítik meg: a család (újbóli) szétszakadását, illetve az összetett családformából fakadó elkerülhetetlen hiányokat. Barnabás asszociációi visszatükrözik a zártságot, azt sugallva, hogy a távolságtartás és a hárítás stratégiájával próbál a nehézségeken felülkerekedni. A vágyak – a könnyebben elmondható anyagi javakra vonatkozók mellett – és az érzelmi igények inkább az apával töltött nyaralás emlékeinek felidézésekor bukkannak fel.

Az értelmezéskor azonban figyelembe kell venni, hogy még a háromféle módszer kombinálásával, vagyis a triangulációval is csak meglehetősen töredékes, benyomásszerű és statikus képet kapunk a családokról, így azok működésére is csak közvetetten és korlátozottan következtethetünk. Jóllehet a trianguláció ad némi

biztonságot, mivel az eltérő módszerekkel felvett adatok azonos irányba mutatnak. A változásokra való reagálás vagy ezek hiánya kulcsfontosságúnak tűnik, és az egyensúlykeresés iránya is különbségeket teremt. Dénes családjában nyíltabb kommunikáció rajzolódik ki, de vitathatatlan, hogy Barnabás szülei is igyekeznek biztonságot nyújtani, a távol lévő apa is rendszeresen tartja vele a kapcsolatot. A felvillanó különbségek mellett a korkülönbség sem elhanyagolható. Barnabás kamaszodik, ami részben magyarázhatja a zárkózottságát, és tovább nehezítheti a helyzetét.

*

A családi viszonyok és kommunikációs minták értelmezésekor el szerettem volna kerülni a családokat megbélyegző beszédmódot, azaz azt, hogy Barnabásék esetében például felbomlott családról vagy sikertelen alkalmazkodásról essen szó, hiszen itt az apa elhúzódo, tartóssá váló távolléte komoly változásokat hozott. Dénes többszörösen összetett családja ugyan már belépett a transznacionális térbe, de most dolgozza ki adaptációs stratégiáját, a tervezett költözés pedig még előttük áll. Ugyanakkor ebből a pillanatképből úgy tűnik, hogy Dénes családja a többszörös összetettsége ellenére is érzelmileg összetartó család, amely a transznacionális térbe lépve is működőképes, míg Barnabás családjában a változásokra nem reagálnak, és azokat nem kommunikálják, ezért a tagok talán kevésbé tudnak egymás érzelmi igényeire felelni, s a kép a változatlanóság fenntartott látszata ellenére is törésekkel tagolt. Barnabás testvére szinte csak az édesanyjához kötődik, míg ő maga erős (apa)hiányt él át. Eközben a távol lévő apa – akárcsak Dénes családjában – megőrizte családfenntartó szerepét, ami további akadály lehet a családi szerepek újraegyeztetésének, dinamizálásának. A két történetből felvillanó családi nehézségek és képi narratívumok formája (a zártság és a jövő felé nyitottság) visszatükrözik a megküzdés jellegzetes módját, és felvillantják az aktuális érzelmi állapotot. Míg Dénes optimista és tetterre kész, a külföldre kerülés tervével saját képességeit, a benne lévő potenciálokat hangsúlyozza, addig Barnabás iskolai ambíciói egyre inkább csökkentek az elmúlt években, és a pályaválasztása is inkább a sodródás jeleit mutatja.

Összegzés:

Összetett migrációs élmények és módszertani tapasztalatok

Az esettanulmányokból kirajzolódó összefüggések inkább feltáró jellegűek, kontextus-függőségük magában hordozza az általánosítás akadályait. A mélyfúrások azonban alkalmasak a motivációk elemzésére és az oksági összefüggések értelmezésére. A migráció mindenképpen változást hoz a gyerekek életében, akár kiköltöznek a szüleikkel, akár otthon hagyják őket. Ez a kiköltözők esetében sem merül ki az idegen térben és a befogadó társadalom másságában, a változás elkerülhetetlenül megjelenik mindkét családformában az egymásra fordítható idő mennyiségében és minőségében, a családon belüli viszonyok átstrukturálódásában. Terep-

tapasztalataink is megerősítették, hogy a migrációs tapasztalat közelebb hozhatja vagy éppen távolíthatja a családtagokat, felerősítheti vagy tompíthatja a családi kríziseket. A változásokat, a veszteségeket és a kihívásokat a gyerekek néha magányosan, egyedül élik át, ezért is hangsúlyosak a gyermeki cselekvőképesség és az egyéni megküzdés különféle formái (Soto 2010, Hoang et al. 2015). Ugyanakkor egyes szerzők felvetik, hogy a családtagok tartós távolléte vagy a migráció okozta változás akkor jár kifejezetten negatív következményekkel, ha a gyerekek nem vonódnak be a migrációs döntésbe, nincsenek tisztában sem a motivációk, sem a költözés vagy a távollét részleteivel, azaz a saját szintjükön nem válnak kompetens résztvevőivé a változásnak.

A két migráló és a két otthon maradó gyerek nézőpontjából írt esettanulmányok között olyan mintázatok is kirajzolódnak, amelyek keresztbe metszik a kiköltözők és az otthon maradók tapasztalatai szerinti felosztást. Milos és Barnabás történetében közös pontot teremt, hogy a szülők érzelmi különválása leképeződött a transznacionális térben is, ami megnehezíti a helyzetüket, hiszen a helyváltoztatás érzelmi távolodást is jelent. Bár egyénileg változó mértékben, de ezek megjelennek a befelé fordulásban, a nehézségekkel való egyedüli szembenézésben, a bizonytalanság érzésében. Ezzel szemben Bendzsi ágenciájában és közösségi megküzdési módjában, valamint Dénes tettekrekészségében és optimizmusában megmutatkozik az érzelmi biztonságot nyújtó, meleg családi háttér, ami vagy sűrű kommunikációs mintázatával, vagy éppen biztonságot nyújtó, áthelyezett hálózattal a mindennapokban is érzékelhető védőhálót teremt.

A migrációs tapasztalatok ambivalenciáját a különféle módszerekkel feltárt élmények más-más megvilágításba helyezik. A módszerek közötti trianguláció közvetíti az idegenség-tapasztalat összetettségét, térbeli és társas vetületeit: a beilleszkedés kihívásait, a nyelvi-kulturális különbségek tudatosítását, a fenyegető, idegen tér tapasztalatát és a bejárásával, kiismerésével megszerzett kontrollt.

Ugyanakkor a módszertani kísérlet a különféle megközelítések kombinálásának kihívásaira is rávilágít: ez esetben az összehasonlíthatóságot behatárolja, hogy a terepszervezés gyakorlati nehézségei miatt nem sikerült minden iskolában azonos adatfelvételi ritmust követni (a rajzok és az interjú felvételének sorrendje), ami hatással lehet a felidézett élményekre, illetve ezek megjelenítésére is. Ugyancsak határt szab az összehasonlíthatóságnak, hogy a gyerekrajzok szabad technikával (ceruza, filctoll) készülhettek.

A vegyes (narratív, illetve kérdésekkel strukturált) kérdezési technika megerősítette azt a tapasztalatot, hogy a narratív kérdezés erőssége az asszociációk és élmények feltárása, de kevésbé alkalmas az élményalapú mikronarratívákhoz képest *külsődleges*, a kontextust leíró, konkrét kérdések kiderítésére (pl. a külföldön töltött idő, a konkrét városok, városrészek nevei, időpontok, a családtagok célalomása, a külföldön vállalt munka részletei). Az alkalmazott kérdezési technika nemcsak a kutatási kérdés függvénye, hanem a gyerekek védelme (érzelmeik és kríziseik) és az interjúhelyzet kézben tartása is óvatosságra int.

A narratíva-stimuláló kockák használatának sikerességét – legfőképp azt, hogy hosszabb történeteket vagy egy-egy szimbólumra vonatkozó asszociációt sikerült-e előhívni – befolyásolta a tanulók szociokulturális háttere, amely arra is hatással volt, hogy a szituációt inspiráló játékként vagy inkább feladathelyzetként élték-e meg. Az asszociációk előhívására a választott projektív módszerek alkalmasak voltak, bár mindegyiknek megvannak a maga korlátai, mivel magukban rejtik a távolítás lehetőségét (lásd Pataki 2013, 2014).

Összességében a fenti példák azt mutatják, hogy a különböző projektív technikák használatával a pusztán verbális információszerzésnél sokszínűbb, összetettebb kép rajzolódik ki a gyermekek migrációs élményeiről. A változatos módszerek rugalmasságuknál, érdekességükénél fogva megkönnyíthetik a gyerekek és a fiatalok bevonását a kutatásokba, azonban nemcsak az empirikus adatfelvételek palettáját bővíthetik, hanem az adatszerzés mélységét és minőségét is befolyásolhatják.

Családtöredékek

A transznacionális családokról szóló munkák a családtagok különélésének hatása-
it mindenekelőtt a migráns anyák, szülők otthon maradó gyermekeinek helyzete
felől vizsgálják (lásd Blaskó 2016, Lutz 2011, Parreñas 2005, 2013, Schmalzbauer
2008, Turai 2018, Németh tanulmánya e kötetben). Kevesebb figyelem irányul a
migrációra vállalkozó fiatalok hátrahagyott szüleire, ahogy szakirodalmi áttekintő
munkájában Antman (2012) megjegyzi, alig néhány tanulmány foglalkozik ezzel
a kérdéssel. A „fejlődő” országokra koncentráló kutatások az érintett társadalmak
előregedésére hívják fel a figyelmet, a szülők támogatásának különböző formáit
(remittenciák és fizikai gondoskodás megosztása a testvérek között) járják körül,
valamint a gyerekek migrációjának a szülők egészségi állapotára tett hatását vizs-
gálják. Általános tapasztalat, hogy a felnőtt gyerekek migrációja a szülők társas
elszigetelődéséhez vezethet, és fellazítja az idősek támogatásának, gondozásának
hagyományos formáit, struktúráit (Antman 2012).

Noha kutatásunk során törekedtünk arra, hogy egy-egy családból a migráci-
óban részt vevőket és itthon élő családtagjaikat egyaránt megkérdezzük, törek-
vésünk nem mindig járt sikerrel. Az itt következő négy történet középpontjában
fiatalok, felnőtt gyerekek migrációja áll. Mindössze két érintettel sikerült szemé-
lyesen beszélnem, ám mind a négy fiatal édesanyja, illetve egyikük apja is mesélt
családról, gyerekekről, migrációról. A címben jelzett töredékesség tehát részint
abból fakad, hogy a migrációs történeteket nem tudom több perspektívából lát-
tatni és értelmezni, ebben a szövegben az anyák hangja lesz a legerősebb. A tö-
redékesség ugyanakkor szűkítést is jelent. Kisvárosi terepünkről több, különböző
családi háttérből érkező fiatal jár külföldre dolgozni, illetve telepedett le nyugat-
i országban (Fehér–Németh 2016, Váradi 2016, Váradi et al. 2017), míg az itt
szereplő fiatalok közös jellemzője, hogy a helyi középosztályhoz, mondhatni elit-
hez tartozó családokban nőttek fel. Szüleik intézményvezetőként, vállalkozóként,
közéleti emberként a helyi társadalomba mélyen beágyazódott, elismert, anyagi,
kulturális és kapcsolati tőkével rendelkező szereplők. E családokat annak köszön-
hetően ismertük meg, hogy legfontosabb segítőnk maga is a helyi elit tagja, s a
kisvárosban az ő kapcsolati hálóján keresztül jutottunk el több interjúalanyunk-
hoz. E szelektivitás hozadékaként azonban betekintést nyertünk a helyi közép-
osztálybeli/elit családok életét formáló viszonyok, valamint a fiatalok vágyainak,
migrációs törekvéseinek sokszínűségébe (De Haas 2014a). Eltérő okok és vágyak

hajtották őket külföldre dolgozni, élni, de döntésük és távollétük, tervezzék azt ideiglenesnek vagy tartósnak, a szüleik számára mindenképpen megrendítő tapasztalat; a transznacionális család összetartozásának, egységének, jóllétének megteremtése, a kapcsolatok működtetése (Bryceson–Vuolera 2002, Lutz 2011) egyúttal a következő generáció mobilitásáról, boldogulásáról, a lokális kötődések jelentőségéről és a szülői gondoskodásról alkotott hitek, elképzelések, vágyak újraértelmezését is megkívánja. Ez pedig nagyon nehéz, ha nem lehetetlen feladat, hiszen a racionális belátásokat felülírják a földrajzi távolságból, a fizikai közelség és az intimitás hiányából fakadó fájdalmak. Minden család kidolgozza a telefonos, skype-os kapcsolattartás szokásait, rituáléit, fontosak, elmaradhatatlanok ezek a beszélgetések, a napi, heti eseményekről megosztott információk ide-oda áramoltatása. A távolsági kommunikáció valamelyest mérsékli/segit elviselni az érzelmi terheket, és a családi egység megteremtésének, fönntartásának nélkülözhetetlen eszköze (lásd Vertovec 2004b), de nem szünteti meg a távolságból, távollétből, elszakítottságból fakadó veszteségérzést. A töredékesség az anyák elbeszéléseiben az olykor ellentmondásosnak tűnő gondolatok és érzések egymásmelletti ségeként is megjelenik: a gyerekek helytállása, sikeressége felett érzett öröm vegyül az aggodalommal és a hiányuk miatt érzett szomorúsággal; a belátást, hogy kint jobban élhetnek, boldogulhatnak, mint Magyarországon, felváltja a visszatekintő önvád, hogy talán bizonyos döntési helyzetekben keményebben a sarkukra kellett volna állniuk, s akkor a gyerekek ma is a közelükben lennének. A legjellemzőbb dilemma a következő generáció iskolai mobilitásával függ össze, két családban a gyerekek szakmaszerzés, továbbtanulás helyett, esetleg azt megszakítva az itthoni majd külföldi munka mellett döntöttek, s az anyák úgy vélték, ha sikerült volna rábeszélni őket a továbbtanulásra, diplomaszerezésre, akkor ma Magyarországon, ha nem is a kisvárosban, de legalább Budapesten élhetnének, építhettek volna karriert. Ezek azonban olyan kérdések, amelyekre már nem lehet megnyugtató választ adni.

Vendégmunka mint esély és kényszer

A kisvárosból és környékéről több fiatal nő és férfi jár Ausztriába dolgozni, a turistaparadicsomok szállodáiban, vendéglőiben végzett munka azzal kecsegteti a fiatalokat, hogy belátható időn belül megkereshetnek egy olyan összeget, amellyel azután itthon megalapozhatják az egzisztenciájukat. A nyári és téli szezont egyaránt kint töltik, egy évben általában kilenc hónapot dolgoznak, a fizetésük mellett szállás és napi háromszori étkezés jár nekik, erre nem kell költeniük, így könnyebben takarékoskodhatnak. Bejelentett munkáról van szó, ami azonban gyakran tizenkét-tizennégy órás műszakot jelent. Bence és Tamás egyaránt a déltiroli turizmusiparban dolgozik, de különböző korosztályt képviselnek, és nagyon eltérő aspirációkkal indultak útnak, különböző kényszerekkel néznek szembe.

Míg Bencével beszélgettem, amikor első szezonja után itthon volt, az évek óta kijáró Tamással nem tudott összekötni az édesanyja.

Tervezett és nyitott jövő

Bence az érettségi után szülei kisvendéglőjében kezdett el dolgozni, és huszonkét éves korában a barátnőjével úgy döntöttek, hogy kimennek Ausztriába dolgozni. *„Előrelépési szándékaink voltak, amit itthon nem lehetett biztosítani anyagilag. Meg egy környezetváltozás, hogy bírjuk ezt, hogy bírjuk család nélkül, kíváncsiak voltunk.”* A döntést elősegítette, hogy barátnője munkanélküli lett, Bence azonban már korábban tervezte a külföldi munkát. Nagyon sok ismerőse dolgozott Ausztriában, először az ő segítségüket kérte, de az informális csatornákon keresztül nem adódott megfelelő hely, ezután kezdték el szétküldeni az életrajzaikat. Végül telefonon hívták fel őket, Bence nem nagyon tud németül, de megnyugtatták, a szóban forgó szálloda dolgozóinak nagyobb része amúgy is magyar. Bence barátnője szobalánynak, ő mosogatónak jelentkezett. Azóta már többféle feladatot rábíztak, a végén már főzött, reggeliztette a vendégeket, gyerekeket szállított a sílifthez. Van tehát úgymond előrelépési lehetőség, igaz, a fizetése minimálbér maradt. *„Konkrétan azért keresnek magyarokat, mert a magyar olcsó és jó munkaerő. Ezt ők mondták kint. Helybeli nem jelentkezik ilyenre, a pénz miatt.”* A kilenc, néha tizenkét órás munka sem zavarja, *„magamnak azt mondtam, nem is panaszkodhatok, mert nem tudok németül, amit megegyeztünk, bért, megadták, a szállást, ellátást biztosították, az, hogy egy kicsit többet kell dolgozni, de nem szakadtam meg, többet is tudtam volna csinálni”*. Bence büszke a munkabíráására, már középiskolás korában minden nyáron dolgozott, hogy a nyaralására előteremtse a pénzt, a családi vendéglőben is minden feladtból kiveszi a részét.

Nagy munkabíráás, szorgalom, céltudatosság és takarékoság Bence migrációs történetének kulcsfogalmai; a külföldi munka célja az egzisztenciateremtés, saját lakás vásárlása. Amikor beszélgettünk, további két szezonra köteleződtek el a barátnőjével, addig is takarékoskodnak, s majd meglátják, elegendő tőkét tudnak-e a tervezett idő alatt felhalmozni. A célok egyértelműek, az azonban nyitott kérdés Bence számára is, hogy hány szezont kell dolgoznia Ausztriában, hogy elég pénzt gyűjtsön, azt pedig végképp nem látja, hogy hol fogja céljait megvalósítani. Talán befektetési céllal a fővárosban vesz ingatlant, igaz, nem szereti a nagyvárost, sokkal jobban érzi magát lakóhelyén, a kisvárosban, ahol sok a barát, családias a hangulat. De ha hazatér ide, nem tud majd eleget keresni. A családi vállalkozás továbbvitelével jelenleg nem számol, de *„majd meglátjuk, jelen pillanatban minden benne van”*.

A transznacionális társadalmi terekre jellemző ide-oda mozgás a különböző (kibocsátó és befogadó) lokalitások között elhúzódó és többszöri is lehet, a migrációban részt vevők életében a jövőre vonatkozó lehetőségek és perspektívák nyitottsága egyfajta „lebegést” eredményez, s ez az állapot állandósulhat, de le is

zárulhat azzal, ha az egyik lokalitás jelentősége kizárólagossá válik (Feischmidt–Zakariás 2010:159). Bence konkrét tervei a közeljövőre, a megtakarításhoz szükséges külföldi munkára irányulnak, de a jövő teli van nyitott lehetőségekkel, ahol országok, lokalitások vetélkednek egymással, mint a vágyott önálló egzisztencia, a személyes és családi jóllét megvalósításának színterei: a kisváros, a főváros vagy akár Ausztria, külföld. A jövő nyitottsága Bence számára izgalmas kihívás, a lehetséges opciókat alapvetően anyagi megfontolások nyomán mérlegeli, a perdöntő kérdés, hogy hol lesz az a hely, ahol a külföldi vendégmunka eredményeként megteremtett egzisztenciája biztonsággal fenntartható. Szereti a családias légkörű kisvárost, ám a baráti kapcsolatok, amelyek most idekötik, idővel gyengülhetnek, illetve elveszíthetik a lokalitáshoz fűződő jelentőségüket. Erre utal nála öt évvel idősebb bátyja, Csaba története. Róla édesanyjuk, Bea beszélt. Csaba nyolc hónapot töltött kint Angliában.

„Dolgozott itt is a vendéglőben, és úgy gondolta, hogy kimenne egy étterembe mosogatni (...) A mai napig visszasírja a londoni napokat, hónapokat, annyira jól érezte magát. Visszajött, de már érezhető volt, hogy nem érzi jól magát itt. Ennek többnyire az volt az oka, hogy a barátai nyolcvan százaléka elment itthonról, nem csak az országba, hanem külföldre is. Miamitól kezdve Angliáig, Írorszáig, Németorszáig, Hollandiáig mindenütt vannak azok a barátok, akiknek eredetileg itthon kellene hogy legyenek. Szerintem magányos volt. Itt a vendéglői történet már nem elégítette ki, főleg egy London után.”

Csaba az anyjával való beszélgetésünk idején egy budapesti vendéglőben dolgozott, Bea szerint kizsákmányoló viszonyok között. *„Ő azt mondja, hogy ettől függetlenül boldog Pesten. Most mit tud egy anya erre mondani? Mert ott van élet.”* Csaba már kint dolgozó barátaitól hallott a londoni lehetőségekről, sportoló barátai hívására ment egy külföldi focicsapatba játszani, budapesti albérletét is egy helybeli régi baráttal osztotta meg – a baráti kapcsolathálók jelentősége nem csökkent az életében, csak éppen más lokalitásokba helyeződtek át. Csaba már korábban is vágyott Angliába, Londonba, ezt anyja gyakran hallotta tőle, így igazából nem lepődött meg, amikor a nagyobbik fia bejelentette a döntését. *„Akinek ez nagy meglepetést okozott, az a párom volt. Ő Excel-táblákat csinált neki, hogy »jövedelemben egyáltalán nem éri meg, hogy kimész, mert itt is megkeresed ugyanazt«. És nem lehetett meggyőzni.”*

A kisebbik fiú, Bence bejelentése már nem érte váratlanul a szülőket, mondogatta gyakran, hogy kipróbálná magát külföldön, és tudtak arról is, hogy küldözgeti szét az önéletrajzokat, *„csak én bíztam abban, hogy nem jön össze – hát összejött”*. A szülők igyekeznek hazahívni Csabát, s remélik, hogy Bence ausztriai vendégmunkája sem tart sokáig, *„én nagyon bízom abban, hogy mindkét fiam hazakerül”*. Az igazi cél, a szülők szíve vágya, hogy a kisvendéglő valódi, a fiúkkal együtt vitt családi vállalkozás legyen – ez, egyelőre legalábbis, nem tűnik megvalósítható célnak. Csabát a főváros kínálta kulturális, szórakozási lehetőségek

tartják Budapesten, Bence pedig, aki a bátyjával szemben teljes mértékben részt vett a családi vállalkozásban, „*látta a nehézségeket, akadályokat is, és azt mondja, amennyi energiát itt belefektetünk, ha Győrben lennénk, vagy Ausztriában, már sokkal jobban működő dolog lennénk, vagy akár Pesten is, mint itt*”. Mindenesetre a fiúk rendelkeznek a vállalkozás továbbviteléhez szükséges szakmai, üzleti tapasztalatokkal, és Bea joggal hangsúlyozta, hogy helyzetük különleges, hiszen a kisvárosban a hazatérő fiatalokat általában nem várja hely és lehetőség egy családi vállalkozásban.

Fiai migrációs döntéseit, tapasztalatait és a migráció lehetséges kimenetelét Bea ambivalensen ítéli meg. Önmagában nem tartja problémának, ha egy fiatal külföldre megy dolgozni, hiszen kipróbálhatja magát egy új, ismeretlen világban, az ő fiatalkorában még nem adódott ilyen lehetőség, kinyílik a világ, megtanulják rendesen a nyelvet, más kultúrákkal, szokásokkal ismerkednek meg. Ha pedig olyan ügyes valaki, mint Bence, az anyagi helyzetét is tudja stabilizálni. Ugyanakkor a Bence számára nyitott jövő, kétséges kimenetele miatt, őt aggodalommal tölti el, személyes szülői félelmét a boldogulási lehetőségeket érintő, társadalmi relevanciájú kétségekbe ágyazva fogalmazza meg:

„Engem megvisel. Engem megvisel. Akár a saját családomat nézem... és ezért dühös is vagyok igazán, hogy nem tudunk olyan gazdasági helyzetet teremteni, hogy itt tartsuk a fiataljainkat. Mi lesz velünk?! Mi lesz velünk?! És az egész tragédiája, hogy ha kimennek, és ott megalapozzák az életüket anyagilag, akkor kint is fognak maradni. (...) Ha meg hazajönnek, akkor itthon nem fognak tudni olyan gazdasági stabilitást teremteni, mint kint, mert felélik. Mi ezt próbáljuk nekik elmagyarázni. Amit a Bence kitalált magának, az egy teljesen jó dolog, oké, vesz egy lakást. De egyébként munkahelye attól még itthon nem lesz – ha nem lenne ez a lehetőség [a vállalkozás]. Hála istennek van. Ezért mondom neki, hogy ez nincs mindenkinek.”

Bence azért indult el külföldre dolgozni, hogy önmagát a szülőktől távol kipróbálja, és mert úgy ítélte, hogy a családi vállalkozásban nem tud elérni olyan jövedelmet, amellyel kívánt egzisztenciális önállóságát megalapozza. Édesanyját frusztrálja a tény, hogy erőfeszítéseik ellenére nem tudnak megfelelő anyagi háttérrel biztosítani a gyerekeiknek, ezzel együtt a családi kisvendéglő végső soron szolid, de biztos menedéket jelent számukra. Tamás és szülei története ezzel szemben arról tanúskodik, hogy egy családi vállalkozás a migrációt kiváltó csapdahelyzetet is teremthet.

Ördögi körben

Márta beszélgetésünk idején nyugdíjazását várta, aktív éveiben mindvégig pedagógusként dolgozott. Szakmunkás férje, András a kilencvenes évek elején kisvállalkozó lett, két kisboltot nyitott, fiuk, Tamás érettségije után rögtön az apjával

kezdett el dolgozni. A kezdeti prosperálás után a kétezres évektől a boltok jövedelmezősége folyamatosan romlott, de a vállalkozásra felvett hitelt törleszteni kellett, a lyukakat újabb hitelfelvétellel tudták csak betömni. A bevételek radikális csökkenése és a svájci frank alapú hitel törlesztési kötelezettsége olyan kényszerhelyzetet teremtettek, amelyekre a család válasza végül a külföldi munkavállalás lett. Tamás 2009-ben, huszonhat évesen kezdett el dolgozni Ausztriában, András 2012-ben követte, ő akkor 56 éves volt. Mindketten jól beszélnek németül, az elhelyezkedés nem okozott gondot.

Tamás maga kereste a munkahelyét, s az édesanyjával készült interjú idején, hat év elteltével még mindig a legelső helyén dolgozott. Márta arról beszélt, hogy a szálloda tulajdonosai gyerekként szeretik, megbecsülik, hamar gondnoki feladatokat bízta rá, amit ígértek fizetésben, mindig megadták, sőt emeltek is rajta, ünnepekkor ajándékot kap, éves osztrák autópályabérletet is vesznek neki. Tamás mind a téli, mind a nyári szezonban dolgozik, abban a néhány hónapban, amikor itthon van, s nem kap munkabért, Ausztriából behozott használt áruk értékesítéséből van bevétele. András több szállodában is dolgozott már, a téli szezonban mindig talált helyet, nyáron viszont néha nem sikerül elhelyezkednie. Egyre nagyobb aggodalommal tölti el az életkora, ami miatt versenyhátrányban van a fiatalokkal szemben, a munkaadók azt feltételezik, hogy ennyi idősen már nem tud az elvárt színvonalon teljesíteni. András Ausztriában megkeresett fizetését teljes egészében a törlesztő részletek kifizetésére fordítják, de ez sem elég, Tamás kiegészíti. Felmerült a gondolat, hogy Márta követi a párját és a fiát, egészségi állapota azonban ezt nem teszi lehetővé. Ő itthon vállal a szakmai tudásának és tapasztalatainak megfelelő pluszmunkákat, hogy biztosítsa a mindennapi megélhetést, a családi ház fenntartását. A svájci frank alapú hitelt ugyan sikerült átváltani – de *„igazából nyerni nem nyertünk vele, mert csökken az összeg, de jó pár évvel kitolódik a fizetése”*. Félő, hogy Andrásnak a kora miatt egy-két éven belül nem lesz már lehetősége külföldön munkát vállalni, az a gondolat pedig dermesztően hat rájuk, és nagyon nem szeretnék, hogy Tamás további tíz évet dolgozzon külföldön. Kiszámolták ugyanis, hogy ennyi idő kell még ahhoz, hogy minden tartozásukat kifizessék.

„Ěn lassan tönkremegyek ebben, hogy ez [az adósság] elvitt minden tartalékunkat, semmi olyat nem tudok adni a gyerekemnek, amivel el tudnám indítani. Hanem inkább ő az, aki támogatja a családot. Mert ugye, megtehetné azt, hogy fűtölök az egészre, kint vagyok, dolgozok, gyűjtögetek magamnak, és hát kint van hat éve, de nem tudott félretenni magának. (...) Ördögi kör, én mondom, lassan tönkremegyek ebben.”

„Nem szeret a fiam ott élni, dolgozni. Kényszerszermegoldás.” Márta szomorúan beszélt arról, hogy azt hitte, nyugdíjas korára nagymama lesz, de fia külföldi munkája, hosszú hónapokig tartó távolléte miatt véget értek ígéretes kapcsolatai. Tamás ugyanakkor megőrizte és működteti itthoni kiterjedt baráti körét, ő maga többek-

nek segített munkát találni Ausztriában, s amikor hazajön, nemcsak szülei várják, hanem többtucatnyi barát is az udvaron. Ezek a barátok Mártának is segítenek, ha baj van, ha szükséges. Férje és fia távollétében ugyanis Mártára maradt sok olyan feladat, amelyeket ő inkább férfitestvéreknek tart.

Nehéz a rá háruló munkák terhe, nehéz, hogy a karácsonyokat egymástól távol töltik, hogy sem a fiának, sem a többszörös kiszolgáltatottságuk miatt ingerült férjének nem tud segíteni. Márta úgy emlékezett, hogy fiuk külföldi munkája hármuk közös döntése volt.

„Elhúzódo döntés, utólag bánjuk is, hogy ennyire elhúztuk, hiszen ez alatt az idő alatt a mínuszaink is növekedtek. Nehéz azért! Tulajdonképpen ezzel a döntéssel eldöntöttük a család szétszakadását. Ezért húzódozott. Éveken keresztül beszélgettünk. (...) Tulajdonképpen ez a helyzet teljesen tönkretette a családot. Teljesen.”

A kisvárosban gyakran hallottunk arról, hogy egy-egy családtag munkavállalási célú migrációját az váltotta ki, hogy a svájci frank alapú hitelek törlesztési feltételeinek megváltozása alapvetően rengette meg a családok egzisztenciális biztonságát, a migráció célja és tétje ilyenkor a teljes ellehetetlenülés elkerülése volt. Márta családjában nem csupán az egyik szülő, az apa, András, hanem a felnőtt gyerek, Tamás is külföldi munkára kényszerült annak érdekében, hogy a törlesztő részleteket ki tudják fizetni. Tamás esetében a migráció nem az önálló élet feltételeinek megteremtését, hanem a közös családi csapdahelyzetből való kitörést szolgálja, nem a szülőktől való egzisztenciális elszakadás eszköze, hanem a szülők terheiben való osztozás gesztusa. Márta számára a fia évek óta tartó külföldi munkája többszörös fájdalom forrása: a hosszú távollétek, az egyedül töltött karácsonyok, a közelség és az intimitás hiánya mellett büntudat gyötri, hiszen nem tudják támogatni a fiukat, éppen ellenkezőleg, a gondoskodás iránya megfordult, ők szorulnak gyerekük anyagi támogatására. Márta számára a kemény egzisztenciális kényszerek mellett a vendégmunka, a migráció nem is eredményezhetett mást, mint a család szétszakadását, a „szétszakadás” a külön töltött időre és a helyzetükkel járó egzisztenciális és érzelmi terhekre egyaránt vonatkozik.

Migráció és önmegvalósítás

Véletlenül alakult úgy, hogy a következő két családban fiatal nőkről szólnak a történetek, akik elindultak dolgozni külföldre, és úgy tűnik, vagy már bizonyos, hogy távollétük nem ideiglenes, más országban tervezik az életüket. Noha az anyagi megfontolások az ő esetükben is nagy súllyal estek a latba, a migrációs döntésben az önmegvalósítás, illetve a szülőktől való függetlenedés, az autonómia megteremtésének igénye is szerepet játszott. Szüleik különböző módon próbálják megérteni, értelmezni és feldolgozni a lányaik távollétével előállt családi helyzetet. Évának mindkét lánya évek óta külföldön él, velük nem találkoztam, a másik

csalásban mindkét szülővel, Lenkével és Józseffel, valamint lányukkal, az éppen itthon lévő Gittával is sikerült beszélgetnem.

Önállóság és jólét

Évának három gyermeke van, a legidősebb, Ábel „*a röghöz kötött*”, beszélgetésünk idején a család az ő esküvőjére készülődött, a fiatal pár a szülői házban tervezte életét. Húgai, Dóra és Gréti évek óta külföldön élnek, nem várható, hogy valaha is hazaköltöznek. „*Ezért kellett nekünk a három gyerek, mert az Ábel a jóistennek nem menne innen arrébb.*”

Éva elbeszélésében Dóra, a középső gyerek migrációs története áll a közép-pontban, mert fordulatokban gazdag és valószínűleg nem tipikus pályáról van szó, s mert ő volt az úttörő; húga, igaz, más útvonalon, az ő nyomába lépett. Dóra még egyetemista korában úgy döntött, hogy megszakítja tanulmányait, és kimegy Skóciába bébiszitternek. „*A frász kerülgetett. Föltettem a repülőre, és azt mondtam, hogy itt a világvége. Tizenkilenc és fél éves a lányom – de hát felnőtt ember, és eldöntötte.*” A félévesre tervezett útból egy év kerekedett. „*Nagyon gazdag családhoz került, mindene megvolt, amit akart, és azt mondta, hogy jézusmária, hát így is lehet élni, hogy Spanyolországban töltjük a telet.*” Dóri hazatért, lediplomázott, de érezhető volt, hogy „*kacsingat kifelé*”. Migrációs útjának következő lépéseként elment óceánjáró hajóra dolgozni. Ezt az anyja nehezebben viselte, hiszen Skóciában tudhatta, hogy jó helyen, biztonságban van, naponta tudtak beszélgetni. De a hajóról, ha kint voltak a nyílt vízen, legfeljebb egy-egy üzenet érkezett, ahonnan Éva megtudhatta, hogy a lányának nagyon nagy honvágya van. Ő azonban nem olyan fajta, aki föladja, még egyszer kiment, de előtte elvégzett egy „*koktél-menedzser*” tanfolyamot, hogy beállhasson a pult mögé.

„Már négy hónapja távol volt, azt már nem bírtuk, mikor írt, hogy menjünk, látogassuk meg őt Splitben, a hajó egyszer ott kötött ki, onnan indult a messzi vidékre. És akkor Splitbe, kiszámoltam utána, hogy mennyiért fordultunk meg, három órát töltöttünk vele, mondtam, nem vagyunk normálisak. Azért anyagilag nem röpködünk – de hát...”

Félő volt, hogy Dóri sem tud majd kilépni a hajózás körforgásából, hogy állandó-sul ez az életforma, de mindösszesen egy évet töltött hajón, s egy ott megismert barátja hívását követve elment Mexikóba, „*több esze volt, mint sokaknak, akikről hallok – de egyre messzebbre került*”. A baráttal hamar megszakadt a kapcsolat, s Dóri önálló életet kezdett, egy szállodaláncban kapott állást, „*ott megtalálta a helyét, bérelt egy lakást, vett egy autót, degeszre kereste magát, szépen rakott félre*”. Magánéleti okokból azonban onnan is továbbállt, Amerikába – mert haza semmiképpen nem akart jönni. Még a két hajózás között dolgozott egy jó nevű budapesti étteremben, de hiába volt viszonylag jó a fizetése, és távollétében is

folyamatosan kérdezgette itthoni barátait az álláslehetőségekről, *„de azt mondta, hogy [a béreket] egyszerűen nincs mivel összehasonlítani”*. Két év mexikói élet után Florida következett, Évával való beszélgetésünk idején már négy éve dolgozott egy nagy szálloda éttermében, felszolgálóként kezdte, de a tulajdonos felfigyelt a rátermettségére, kiemelték, az étteremben tíz asztalért és pincérért felelős menedzser lett, teljesen elégedett, a korábbi fizetése dupláját kapja, *„azt mondta, ennél többet nem lehet keresni”*.

Éva szerint középső gyerekként Dóri már korán nagyon önálló lett: *„a kicsi szeretve volt, a nagy meg elkényeztetve, ő meg középen megtalálta a helyét, egyébként is jó természetű”*. Sokszor szenvedett a munkája, a honvágya vagy magánéleti problémák miatt, de mindennel megküzdött, egyedül. Éva nagyon büszke arra, hogy a lánya az óceánon túl, kulturálisan teljesen idegen közegben is helytállt, és kemény munkával sikeres egzisztenciát épített föl. Noha többször is szó esett Dóri magas jövedelméről, nem tudja, hogy mennyit keres, biztosan nem keveset, hiszen azt tervezi, hogy harmincöt éves koráig dolgozik, a megtakarításaiból vesz két házat, Mexikóban vagy Floridában, kiadja azokat, és azután csak élni fog. A kisebbik lány küzdelmeiről és sikereiről Éva alig mesélt, ő más utat is járt be.

„Gréti inkább megviselt, őt jobban féltettük, mert Gréti volt mindig a kicsi. Hát, amikor Gréti elmegy, akkor már a jóisten áldja meg. Hát akkor már tényleg mi marad!?” „Gréti *„mintha csak a nővérét követte volna”*, megszakította főiskolai tanulmányait, és kiment béisizternek, igaz, ő Hollandiába. Ott megismerkedett egy kint élő magyar családdal, a fiúval kezdtek közös életet, az anyjával való beszélgetésünk idején már három éve kint élt. Először a kereskedelembe dolgozott, majd főiskolai tanulmányokba kezdett, a „kicsi” közelebb van, a párja és annak édesanyja mellett nagy biztonságban. Gréti évente kétszer, Dóri ritkábban jön haza, legutóbb karácsonykor, hosszú évek után végre megint öten voltak, *„valami csoda volt”* az együttlét.

„Olyan szokott lenni a karácsonyunk, hogy a fiam, a férjem és én, a lányok meg a skype-on, és ettünk az asztalnál. Ők ott, mi meg itt. (...) Lényeg az, hogy a skype az egy dolog, én azt mondtam, ha skype van, akkor minden van, mert akkor látod. Semmi! Hazajött, egyszerűen az érintés, a szaga, a beszélgetés! Skype-on nem lehet, pedig beszélgetsz vele. De az nem olyan. Nem látod, hogy a lábával mit csinál. Teljesen más. Most már rájöttem. Először azt mondtam, ó, hát régen ez se volt, nekem még telefonálnom kellett a telefonfülkéből az anyukámnak, hogy merre járok.”

Dóra kalandvágya nem meglepetés a családban, Éva szerint az ő édesapja is ilyen mozgékony volt, és ha ebbe a világba születik, ha fiatalabb, ő maga is elindult volna. Abban, hogy Éva és a párja sem voltak híján a bátorságnak, jól példázza, hogy egyik napról a másikra döntöttek úgy, hogy belevágnak egy családi vállalkozásba, amiért Éva a biztos alkalmazotti állását hagyta ott. A válság megviselte a céget, de még talpon vannak, bár Éva kezd belefáradni a munkába, a stresszbe. Dóri lányuk a karácsonyi itthonlét után nehezen indult vissza, látta rajtuk az öregedés jeleit,

„amikor elment hat évvel ezelőtt, akkor én még ilyen futkározós voltam, és látja az apukáján, idősebb lett hat évvel a férjem is”.

Éva és Péter jártak Grétinél, látták, hogy milyen körülmények között él, *„hát én azt mondtam, hogy egy csoda”,* Dórit még régen, Skóciában látogatták meg, és az interjú idején éppen arra készültek, hogy elutaznak Floridába és Mexikóba, a lányuk kiviszi őket magához. Személyes tapasztalataik vannak arról a világról, ahol a gyerekeik élnek. *„Nem jön haza egyik se, de megmondom őszintén, nem is akarom, hogy hazajöjjenek. Pedig imádom Magyarországot, de nem látok perspektívát.”* Péter visszafogott, nehezen vallja be, mutatja ki, hogy megviseli őt a lányok hiánya.

„Illetve néha úgy mondogatja, hogy »jaj, nagy a baj, mert a lányok soha nem jönnek haza«! Én mindig mondom neki, nincsen semmi baj, édesem, fölülünk a repülőre, fél évet ott lakunk, vagy háromnegyedet, vagy mit tudom én, és akkor meg itt. Akkor egy jó ideig azt mondta, hogy szó sincs róla. Ő olyan, hogy jó ideig rágódik rajta, de mindig az van, amit én mondok.”

Éva titkos vágya ugyanis, hogy a cég ügyeit rendbe teszik, és elmennek innen, a lányok után, a lányok közelébe. Ha az időjárás jobb lenne, Hollandiába is, de talán inkább Mexikóba, vagy valahova közelebb – Dóri azt még elképzelhetőnek tartja, hogy Spanyolországba költözik, ő nagyon komolyan gondolja, hogy hosszabb időre, nemcsak látogatóba, kiviszi a szüleit. *„Én nagyon várok arra, tényleg, egy ház az óceán partján. Most ez hülyeség, de én elvonulnék.”* Éva az egyetlen a megszólitott szülők közül, aki a gyerekei migrációjára, a család szétszakítottságára azzal a tervvel válaszolt, hogy nyugdíjas éveiben élete egy részét az idősebb lánya közelében tölti majd. A jövő nyitott, nem látható, de Éva vágya rávilágít arra, hogy a transznacionális családok egységének újrateremtése úgy is lehetséges, hogy a szülők tartósan vagy ideiglenesen a gyerekeik után mennek külföldre. Másként fogalmazva, migrációra migrációval válaszolnak.

Gondoskodás és elszakadás

Lenke és a férje, József a mai napig nem képesek feldolgozni, hogy idősebb lányuk, Gitta Londonba költözött a párjával, és nem tervezi a hazaköltözést. József visszafogottan, Lenke megrendültséggel beszél lánya migrációjáról. Lenke köztestületben álló, több generációt tanító pedagógusként ment nyugdíjba, József is nyugdíjas már, ő középvezető, majd vállalkozó volt, hosszú évekig önkormányzati képviselőként dolgozott a városért. Két lányuk, Gitta és Lilla édesanyjuk nyomdokain pedagógus diplomát szerzett, nyelvtanárként végeztek. Lilla a diploma megszerzése után nyelvet tanított, majd egy multinacionális cégnél helyezkedett el, és a kisvárosból a megyeszékhelyhez közelebb költözött, szülei büszkéek arra, hogy munkáját a főnökei is elismerik és megbecsülik. Ő ugyan elköltözött a szülői

házból, de a közelben maradt, itthon is boldogul. Meglátogatta már a testvérét Londonban, de nem vágyik külföldre. *„Teljesen rosszul volt, ő nem ez a nagyvárosi ember, ő nem bírja ezt az ide-oda rohanást, ezt a tömeget.”*

Gitta szakmai pályafutása nem volt ennyire zökkenőmentes, óraadóként, helyettesítőként dolgozott, és barátjával külföldön is próbálkozott. Németországi rokonok hívására néhány hónapot kint is töltött, de nem hogy tanári állást, semmilyen munkát nem talált sem ő, sem a párja. Gitta azután kis ideig egy szakiskolában tanított, ami akkora kudarcnak bizonyult, hogy soha többé nem akart tanítani, egy ideig egy turisztikai cégnél is dolgozott, méltatlanul alacsony fizetésért. Párjával összeköltözött egy albérletbe, de *„azt vettük észre, hogy hiába dolgozunk mind a ketten tizenkét órát, meg hiába vannak magántanítványaim, ha anyuék nem segítenek be, ha anyu nem vásárol be néha hétvégenként, akkor már hónap végén gondban vagyunk”*. Az anyagi nehézségek ellenére Gitta maga nem gondolt távozásra, ám párja – aki korábban dolgozott külföldön, s megismerkedésük előtt azt tervezte, hogy elmegy hajóra – megkezdte az angliai út előkészítését, mindent megszervezett, és kész helyzet elé állította a habozó Gittát. Egy közvetítő cég segítségével végül 2011-ben *„két bőrönddel”* megérkeztek Londonba, ahol újrakezdték az életüket. Először mindketten szállodákban dolgoztak, párja aztán biztonsági őr, majd taxis lett, Gitta pedig bébisitterként találta meg azt a munkát, amire pedagógiai képzettsége alkalmassá tette, s amellyel, mint hangsúlyozta, többet keres, mintha a számára elérhető intézményi állásban helyezkedne el. Beszélgetésünk idején már a harmadik családnál dolgozott, és elégedettnek tűnt. Elégedettnek látják őt a szülei is: *„En voltam kint. Ő abszolút megelégedett a sorsával, a munkájával, a helyzetével, teljesen kiegyensúlyozott, teljesen nyugodt, nincsenek problémái, nem stresszel. (...) Élik a kis életüket.”* Gitta migrációs történetének különböző perspektívájú értelmezései között mégis feszültséget érzékelhetünk, ami összefügg a transznacionális családon belüli szerepek újradefiniálásának kényszerével, a családtagok önmeghatározásának változásával (Lutz 2011:117). Míg Lenke és József számára lányuk távozása nemcsak a családtagok elszakíttósága miatt érzett fájdalom forrása, hanem a hagyományos szülői gondoskodó szerepek frusztráló kihívását jelentő döntés, addig Gitta saját migrációját személyisége fejlődéseként, autonómmá és felnőtté válása történeteként meséli el és értelmezi.

Beszélgetésünk során József, először általánosságban, várospolitikusként beszél a migrációról: *„amit sajnálok, a gyerekeink elmennek, ide nem jön senki, miért is jönne?”* Gitta döntését el kellett fogadniuk, mondja, hiszen *„Fölneveltük, ennyi. Mit tudunk tenni? Próbáltuk lebeszélni őket, hogy segítsünk, meg mit tudom én, lakáshoz juttatni meg minden – de itt nem volt olyan munkahely.”* Az elfogadó, racionális magyarázat és annak ellenére, hogy hangsúlyozza, az *„anyaszív”* az, amelyik nagyon szeretné, ha nagyobbik lányuk közelebb élne hozzájuk, kiderül, hogy ő is rendszeresen hívja haza a gyereket. József, aki a család pénzügyeit kezeli, felügyeli, az apai gondoskodást elsősorban az anyagi háttér biztosításaként, a gyerekek önálló egzisztenciájának megteremtésében való közreműködésként értelmezi és gyakorolja.

„Most a kisebbik lányomnak segitettem lakást venni, egy összeget Gittának is félretettem, annak ellenére, hogy ő Angliában van. Mondtam, nekem két gyermekem van, akkor is, ha Angliában van, nekem egyformák. Mondtam, »ne is próbáljatok engem erről lebeszélni, bármi történik, nekem két egyforma gyereke van.«”

Azt nem mondja ki egyértelműen József, hogy a nagyobbik lányának is lakásra tesz félre pénzt, abban bízva, Gitta visszajön, inkább azt hangsúlyozza, hogy a két gyerek között nem tehet különbséget, mindkettőnek egyforma anyagi támogatás jár. Azért is indokoltnak tartja ezt, mert úgy látja, hogy lánya és a párja Londonban nem igazán tudnak takarékoskodni, *„lehet, hogy én többet tudtam neki félretenni, mint ő maga”*. A szüleitől anyagilag függetlenné vált Gitta azonban túlzónak tartja apja aggodalmait:

„Apu is mindig, minden héten megkérdezi, hogy »van pénzed? Tudsz félrerakni?«
»De apu! Itt vagyunk öt éve, ellátjuk magunkat öt éve«, mondom »ne aggódjál, szólok, ha nincs pénz.«
»Mert van a bankban pénzem, adok neked, ne hozzál magaddal pénzt!«
Mondom, »nyugi, nyugi, nem kell« mindig izgulni, frászba vannak mindig. (...) Amióta kint vagyunk, hát, apu, az elég sokszor mondja, hogy »gyere haza, majd keresünk munkát, majd én szólok az ismerősöknek«. Mondom »apa, én nem akarok senkinek a senkije által bekerülni, én nem akarok senki felé tartozni semmivel.«”

Elbeszélésében Lenke a család összetartozásának fontosságát, a maga gondoskodó lényét egy a kényszerű migrációval járó régi családi traumához köti, amit azután közvetlenül is összekapcsol gyereke külföldre költözésével. Lenke megrendülten beszélt arról, hogy családja vajdasági sváb ágának tagjai a második világháború végén menekültek a kollektív megtorlás elől, az embercsempészek vezették a több összeverődött családból álló csapatot, de az utat egy idős rokon asszony nem bírta. Meghalt menekülés közben, és a többiek nem tudták másként eltemetni, mint hogy a levágott kukoricaszárral betakarták. Az üldöztetés és menekülés története, amelynek foglalatává a temetetlen halott sorsa vált, sokáig tabu volt a családban, Lenke felnőtt korában hallott részleteket a félelemről, veszélyekről, a magyarországi újrakezddés nehézségeiről.

A családi trauma hatását firtató kérdésekre Lenke sírással küszködve úgy válaszolt, hogy *„ezen még nem gondolkodtam el, de biztos, hogy volt hatással, mert ilyen nagyanyó típus, anyatípus lettem, mindenkit magam köré szeretek gyűjteni”*. A családi meneküléstörténethez közvetlenül kapcsolódva beszélt egy fontos határvonalról, döntésről, ami meghatározta további életüket. Németországban letelepedett nagybátyja és családja már a hetvenes évek végén hívta őt, hogy férjével együtt telepedjenek át Németországba. Az akkori szabályok szerint ketten egyszerre nem is kaphattak volna vízumot, de Lenke nem a kitelepedés technikai akadályait indokolja a választásukat, hanem

„én azt mondtam, mi magyarok vagyunk, itt vannak a szüleink, itt vannak a rokonaink, itt vannak a barátaink, itt maradunk. Ha egy picit másképp álltam volna a dolgokhoz, akkor biztos, hogy kimentünk volna, de én nem akartam. Én nem akartam. És ebben biztos benne volt az is, hogy a szüleim ilyen kalandos úton kerültek Magyarországra. Biztos vagyok benne, hogy ők megértették volna, ha elmegyünk, de abban is biztos vagyok, hogy nagyon örültek, hogy nem megyünk el.”

Jó ideig fontolgatták, hogy kimenjenek-e vagy sem, férje, József hajlott volna rá, de Lenke nem akarta, mert hiába tudott jól németül, ha megkérdezték tőle, honnan jött, a válasz egy legyintés volt: „*ach, Ausländer*” – „*nekem a fülemben csengett az a szó, hogy Ausländer*”. A hazalátogató németországi rokonok egyik érve Lenke és párja kitelepedése mellett ma is ismerősen hangzik – az elérhető életminőség különbségei az országok között nem változtak –, mert azt mondták, látják, hogy a fiatal házaspár milyen sokat dolgozik, látványos gyarapodás nélkül, Németországban ennyi munkával már jóval előrébb tartanának.

„Holott én úgy gondolom, hogy nem nélkülöztünk, megvolt mindenünk, most is azt mondom, hogy az én gyerekeim sem nélkülöztek, mindenük megvolt. Azt, hogy az én nagyobbik lányom milyen meggondolás alapján ment külföldre, illetve van külföldön, hát én erre egyáltalán nem vagyok büszke, megmondom őszintén. De nincs semmiféle eszköz a kezemben arra, hogy azt mondjam neki, gyere haza.”

Lenke és József egész életét a munka, a szorgalom, a takarékos életvitel és a folyamatos, de megfontolt, hitelek nélküli gyarapodás jellemezte, s a családban magától értetődően működött a generációs gondoskodási lánc, Lenke nyugodtan dolgozhatott a gyerekek kiskorában is, a nagy- és dédszülők ellátták őket, foglalkoztak velük. Lenkében és a férjében is nagyon erősen él a gondoskodás e hagyományos mintája, amelyet ők is követni szeretnének.

Lenke, az édesanya gondoskodása a lányok továbbtanulását, szakmai mobilitásának útját is egyengette, kisebbik lányát abba a középiskolába irányította, ahol annak idején tanult, és segített Gittának egy olyan iskolában elhelyezkedni, ahol ő is tanított. A gondoskodás nyilvánvaló segítséget jelentett, ugyanakkor akaratlanul is erős kontrollt; a kollégák mindkét intézményben visszajeleztek Lenkének a gyerekeik teljesítményéről, s ők óhatatlanul annak tudatában viselkedtek, hogy anyjuk mindenről értesül. Lenke, akit az utcán sétálva mindig sok szülő, volt tanítvány megállított, hangsúlyozta, hogy a lányok természetes módon belenőttek abba, hogy jól neveltek, udvariasak, szófogadók legyenek, mindenkinek illedelmesen köszönjenek. Lilla már évek óta külön él tőlük, de Lenke őt és a párját minden vasárnap vendégül látja, s ilyenkor úgy főz, hogy több napra tudjon nekik csomagolni. Nagyon szeretné, ha Gittáról is hasonlóan tudna gondoskodni.

„Ésszel felfogom. Nem csak a lányomat, mindenki mást is. (...) De én azt nem értem, hogy a társadalom, hogy mi miért nem teszünk többet azért, hogy ezek a gyerekek

itt maradjanak. Vagy mit kellene tenni azért, hogy legyen jövőképük! (...) Szeretném, ha visszajönne, de nem mondom neki. De úgy gondolom, ahogy most be tudok ülni az autóba és el tudok menni a húgához, hogyha ő itt lenne a környéken, akkor is be tudnék ülni... Nem nagy dolgokat, viszek ebédet, kitakarítok, kivasalok. Ebben tudnám segíteni. De hát ilyen távolságból ezt... [Mélyen sóhajt.] Ez az egy, ami vigasztal, hogy tényleg úgy látom, hogy jól elvan. És abban reménykedem, hogy a világ is változik, és itt is tudnak boldogulni."

Lenke és József, noha látják lányuk elégedettségét, mintha neheztelnének a „státuszvesztésért”, ami Gitta migrációjával járt, azért, mert diplomás létére kisgyerekeket gondoz családoknál, s láthatóan nem is ambicionálja, hogy végzettségének megfelelő munkahelyen helyezkedjen el. Gitta azonban nem foglalkozik státuszának csökkenésével, számára az itthoni helykeresés után londoni életük bizonyos értelemben a megérkezést jelenti. London az ő életében a kibontakozás, a személyiségfejlődés, a felnőtté válás terepe.

A londoni élet sok munkával jár, de gyarapodással is, *„két bőrönddel érkeztünk, és most már be tudtunk rendezni egy lakást”,* új terek felfedezését és birtokbavételét, egy színes társadalom megismerését – *„a házi orvosom egy indiai nő, a fogorvosom talán Szenegálból jött”* –, a sokféle akcentus megértését, a brit közélet és politika követését. *„Felkelek, és megy a BBC, és én szeretek mindent tudni”* – a magyarországi híreket már nem követi. Mindenekelőtt azonban azzal járt a londoni élet, hogy saját bevallása szerint a személyisége átalakult, *„mikor másfél év után először hazajöttünk, apu mondta, hogy nagyon sokat változtam”.* Ami azt jelenti, hogy jóval optimistábbá, nyitottabbá vált, nincs benne annyi feszültség, nem aggódik akkor, ha késik a közlekedés miatt, *„az angolok sokkal nyitottabbak, a család ilyenkor azt mondja, »más is késik, ne parázz, ne aggódj, majd ideérsz«.”.* A változások azonban alapvetően azzal függenek össze, hogy kikerült a szülői felügyelet alól:

„Itthon anyuék állandóan mondták, hogy »ne szólj semmit, ne mondj semmit!«, ha valami nem tetszett, és tekintettel voltam arra, hogy ne hozzam őket kellemetlen helyzetbe. (...) Viszont most, hogy így magunkra vagyunk utalva, s hogy mindent nekünk kell elintézni, én szólok mindenért. Ha valami nem tetszik, én szólok. (...) Kimentünk – és megnyugodtam. Éreztem, hogy nem vagyok nyomás alatt. Meg valahogy éreztem, a szüleim felől, hogy nagyon nyomás alatt tartanak: »gyere már, hol vagy?, csináld már, indulj el!« stb. Oké, szülők, szülők, féltenek, és anyu szeret törődni, ami nagyon jó, persze, de nagyon nehezen engednek el.”

Gitta felnőtté válása a szülői (túl)gondoskodás alól való felszabadulást jelenti; nem szorul rá szülei anyagi támogatására, arra, hogy édesapja mozgósítsa érdekében kapcsolatait, és függetlenedett attól a lokális világtól, ahol az ő cselekvéseit, mozgásterét óhatatlanul behatárolta az a tény, hogy szülei fontos pozícióban dolgozó, kisvárosszerte ismert emberek, s hogy ezért mindig „megfelelően” kellett visel-

kednie. Úgy tűnik, Gittának ahhoz, hogy felnőtté váljon, messzire kellett mennie otthonról.

A londoni életükben kevés új barátságot kötöttek, az is párja munkakapcsolatának köszönhetően alakult ki, „*a szomszédokkal mindenütt jóban voltunk, de igazából olyan magunknak valók vagyunk, nem nagyon járunk össze senkivel*”. Sokat is dolgoznak, idejük sincs barátkozni. Azt viszont nagyon sajnálja Gitta, hogy a távolság elkoptatta az őt haza kötő barátságokat, eleinte sokat kereste barátait, az érdeklődés azonban nem volt kölcsönös, ma már nem hoz haza apró londoni szuveníreket, a kötődést kifejező ajándékokat sem. Gitta migrációs történetében nem beszélhetünk „lebegésről”, az aspirációk, a jövő nyitottságáról, számára az egyik lokalitás, az örömmel felfedezett és belakott világváros kizárólagos jelentőségűvé vált, életüket hosszabb távon is ott képzelel el. A kisvárostól, ami a helyi viszonyokba való beágyazottságon alapuló boldogulás terepe lehetett volna, egyre távolabb került, elszakadt.

„Igazából az a furcsa, amikor visszajövünk ide, egy nyüzsgő nagyvárosból ide, és semmi. Autó nem jön az utcán délután, meg ilyenek. Azért fura nagyon visszajönni. Amikor visszajöttünk először másfél év után, akkor három nap után mondtam a páromnak, hogy »te, nem megyünk haza?« Nem tudunk itt mit csinálni. Ott mentünk mindenhová. (...) Igazából mindig várom, hogy visszamenjek.”

Szakadások – a kötődések távolodó terei

Gitta már egy másik országban érzi biztonságban, otthonosan magát. Apja, József számára kizárt, hogy ezt a biztonságot, otthonosságot külföldön találja meg. Amikor megkérdeztem, el tudja-e képzelni, hogy a lánya után megy, határozottan válaszolt:

„Nem. Énnekem ez a hazám. (...) Tudnék máshol élni, én bárhol tudnék élni, mindig el tudnám magamat tartani. (...) Én nem félek, soha nem is féltem [a kihívásoktól]. De külföldre nem mennék ki. Ha [maga] itt lakna közöttünk, és felmenne a hegyre, és lenézne, amikor virágba borul a hegyoldal, meg elkezd zöldülni a hegy – ennél szebb látvány nincs. Az országban nincs! Világban nincs! Úgyhogy én nem mennék.”

A szülők számára azért is jelent érzelmi megrázkódtatást, ha a gyerekeik külföldre távoznak, mert ugyan tisztában vannak azzal, hogy a modern kommunikációs eszközökkel áthidalhatóak az egymástól mégoly nagy távolságra fekvő terek, számukra a „kötődés lehatárolt terét” (*bordered space of belonging*) a lokalitás, a táj, illetve az ország jelentik. Az e terekhez kapcsolódó érzelmek az itthon és a külföld, az otthonosság és az idegenség közötti határvonalakat is kijelölik (Van Houtum–Van der Velde 2004, Van Naerssen–Van der Velde 2015). Nemcsak a földrajzi közelség, hanem a biztonság, az otthonosság érzete miatt is könnyebb

elfogadni, ha a gyerek, az unoka Budapesten él, mint egy külföldi városban. Az itthon és a külföld közötti határvonalakat a már egy más országban élő vagy ezt a jövőt elképzelhetőnek tartó nemzedék tagjai, ha nehézségek árán is, de képesek átlépni. Őket már nem kötik a kibocsátó lokalitáshoz azok a szálak, amelyek szüleik számára olyan magától értetődően alakították a mindennapi élet otthonos, biztonságos keretét.

„Lassan harminc éve élek itt ebben a városban, az életvitelünket, a dolgainkat, az életünket úgy alakítottuk, hogy az ideköt minket, minden ideköt, a családom, a barátok, az ismerősök. Nagyon-nagyon szeretem ezt a kisvárost, és ezért is érint nagyon fájdalmasan, nehezen, hogy ennyi fiatal elvándorol.”

Bea pontos megfogalmazása láthatóvá teszi, hogy a szülők számára a gyerekek migrációja nem csak a boldogulás és gondoskodás helyesnek, elfogadottnak, kívánatosnak tartott mintázatait mállasztja szét, de az élet magától értetődő vonatkoztatási keretének tekintett lokalitás kiüresedésével is fenyeget.

- Aas, Katja Franko–Bosworth, Mary (2013): *The Borders of Punishment: Migration, Citizenship and Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199669394.001.0001>
- Acuna, Esteban (2016): *Romani Mobilities as Resilience Strategies: Trans-Atlantic Expectations, Lives and Journey*. Timișoara, Romania: Paper presented to the Second World Congress on Resilience: From Person to Society.
- Acsády Judit (2014): A gondoskodás társadalmi konstrukciója. *Replika* 85–86 (1–2): 147–164.
- Aksakal, Mustafa–Schmidt, Kerstin–Faist, Thomas (2016): *Social Transformation and Migration: Unveiling the Nexus*. COMCAD Arbeitspapiere – Working Papers, General Editor Thomas Faist, No. 147. Bielefeld University Center on Migration, Citizenship and Development.
- Allard, Scott W.–Small, Mario L. (2013): Reconsidering the Urban Disadvantaged The Role of Systems, Institutions, and Organizations. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 647, 6–20.
- Anderson, Bridget (2000): *Doing the Dirty Work? The Global Politics of Domestic Labour*. London and New York: Zed Books.
- Anderson, Bridget (2004): Just Another Job? The Commodification of Domestic Labor. In: Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russel (eds.): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 104–115.
- Antman, Francisca M. (2012): *The Impact of Migration on Family Left Behind*. Discussion Paper No. 6374, Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit/Institute for the Study of Labor <http://ftp.iza.org/dp6374.pdf>
- Appadurai, Arjun (2001): A lokalitás teremtetése. *Regio* 3: 3–31.
- Appadurai, Arjun (2004): The capability to aspire: culture and the terms of recognition. In: Rao, Vijayandra–Walton, Michael (eds.): *Culture and Public Action*. Washington DC: The World Bank.
- Bachinger, Almut (2014): 24-Stunden-Betreuung- ganz legal? intersektionale Regime und die Nutzung migrantischer Arbeitskraft. In: Auerbacher, Brigitte–Dammayr, Maria (Hrsg.): *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 127–137.

- Bakewell, Oliver–De Haas, Hein–Kubal, Agnieszka (2011): *Migration system, pioneers and the role of agency*. IMI Working Papers, No. 48, International Migration Institute, University of Oxford.
- Basch, Linda–Glick Schiller, Nina–Szanton Blanc, Cristina (1994): *Nations Unbound. Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*. London and New York: Routledge.
- Bauman, Zygmunt (1998a): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt (1998b): *Globalizáció. A társadalmi következmények*. Szeged: Szukits Kiadó
- Bauman, Zygmunt (2003): *Wasted Lives. Modernity and its Outcasts*. Cambridge: Polity Press.
- Berger Viktor (2008): A cselekvés művészete. In: Némédi Dénes–Szabari Vera (szerk.): *kötő-jelek*. Az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve, Budapest, 11–28.
- Bíró, András–Gheorghe, Nicolae–Kovats, Martin–Guy, Will (eds.) (2013): *From Victimhood to Citizenship. The Path of Roma Integration*. A Debate. Pakiv European Roma Fund and Kossuth Publishing Corporation.
- Blaskó Zsuzsa (2016): Transznacionális családok, hátrahagyott gyerekek Dél- és Kelet-Európában. *socio.hu* 1: 71–88. DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.77.
- Blaskó Zsuzsa–Gödrí Irén (2014): Kivándorlás Magyarországról: szelekció, célország-választás az „új migránsok” körében. *Demográfia* 4: 271–307.
- Blaskó Zsuzsa–Gödrí Irén (2016): A Magyarországról kivándorlók társadalmi és demográfiai összetétele. In: Blaskó Zsuzsa–Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 59–67.
- Blaskó Zsuzsa–Szabó Laura (2016): Gyermekeket hátrahagyó migráció Magyarországon. In: Blaskó Zsuzsa–Fazekas Károly szerk.: *Munkaerőpiaci tükrök 2015*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-Tudományi Intézet, 86–88.
- Bloemraad, Irene (2012): Understanding „Canadian Exceptionalism” in *Immigration and Pluralism Policy*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Boros Lajos–Pál Viktor (2016): A magyarországi orvosmigráció néhány jellemzője. *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* XIII. évf. 1: 64–72.
- Böröcz József (2017): A hazautalás-függés rendszerei: A hajdani szovjet „tömb” országainak pályáiv és a globális struktúrák. In: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúra-váltásokig*. Budapest: L’Harmattan, 389–420. (Eszmélet Könyvtár)
- Brubaker, Rogers (2005): The ‘diaspora’ diaspora. *Ethnic and Racial Studies* Vol. 28, No 1.: 1–19.
- Bruner, Jerome (2005): A gondolkodás két formája. In: László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat, 27–58.
- Bryceson, Deborah–Vuorela, Ulla (2002): Transnational Families in the Twenty-first Century. In: Bryceson, Deborah–Vuorela, Ulla (ed.): *The Transnational*

- Family. New European Frontiers and Global Networks*. Oxford–New York: Berg, 3–33.
- Çağlar, Ayse (2013): Circular Migration between Hungary and Ukraine: Historical Legacies, the Economic Crisis, and the Multidirectionality of ‘Circular’ Migration. In: Triandafyllidou, Anna (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 141–165.
- Cassarino, Jean-Pierre (2004): Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migration Revisited. *International Journal on Multicultural Societies* Vol. 6, No. 2: 253–279.
- Cassarino, Jean-Pierre (2016): Foreword: Beyond Ordinary Paradoxes. In: Nadler, Robert–Kovács, Zoltán–Glorius, Birgit–Lang, Thilo (eds.): *Return Migration and Regional Development in Europe. Mobility Against the Stream*. New Geographies of Europe. Palgrave Macmillan, v–ix.
- Castells, Manuel–Portes, Alejandro (1998): World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. In: Portes, Alejandro–Castells, Manuel–Benton, Laura A. (eds.) *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: John Hopkins University Press. 11–37.
- Castles, Stephen (2009): Development and Migration – Migration and Development: What Comes First? Global Perspective and African Experiences. *Theoria* 56 (121): 1–31.
- Castles, Stephen (2010): Understanding global migration: a social transformation perspective. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 30 (10): 1565–1586. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183x.2010.489381>
- Castles, Stephen (2013): The Forces Driving Global Migration. *Journal of Intercultural Studies* Vol. 34., No. 2. 122–140.
- Castles, Stephen–Delgado Wise, Raul (2008): Introduction. In: Castles, Stephen–Delgado Wise, Raul (eds.): *Migration and Development: Perspectives from the South*. International Organization for Migration (IOM), 1–13.
- Castles, Stephen–Miller, Mark (2009): *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World (4th edition)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-26846-7>
- Castles, Stephen–De Haas, Hein–Miller, J. Mark (2015): Walking the tightrope: between global trends and regional detail. *Ethnic and Racial Studies* Vol. 38., No. 13, 2377–2385.
- Cerase, Franceso (1974): Expectations and reality: a case study of return migration from the United States to Southern Italy. *International Migration Review* 8 (2): 245–262.
- Cheever, Susan (2004): The Nanny Dilemma. In: Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russel (eds.): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 31–39.

- Ciaschi, Patrick (2018): Around and Around: The Politics of Mobility in Everyday Lives of Roma in Current Day Hungary. *Intersections EEJSP*, 4 (3): 17–36.
- Ciupijus, Zinovijus (2011): Mobile Central Eastern Europeans in Britain: Successful European Union Citizens and Disadvantaged Labour Migrants? *Work, Employment and Society* 25 (3): 540–550. DOI: <https://doi.org/10.1177/0950017011407962>
- Clave-Mercier, Alexandra–Olivera, Martin (2018): Inclusion and the ‘Arts of Resistance’. How do Roma Migrants Develop Autonomy in the Context of Policies? *Intersections EEJSP*, 4 (3): 149–168.
- Cohen, Daniel–Piketty, Thomas–Saint-Paul, Gilles (eds.) (2002): *The economics of rising inequalities*. Oxford: Oxford University Press.
- Creese, Gillian–Wiebe, Brandy (2012): Survival employment: Gender and Deskillling among African Immigrants in Canada. *International Migration* 50 (5): 56–76.
- Czaika, Mathias–Vothknecht, Marc (2014): Migration and aspirations – are migrants trapped on a hedonic treadmill? *IZA Journal of Migration* 3: 1. <http://www.izajom.com/content3/1/1>
- Czako, Agnes–Sik, Endre (2003): The Role of the Network as a Resource in Economic Transactions in Post-Communism. In: Mendell, Marguerite–Nielsen, Klaus (eds): *Europe. Central and East* Vol. 6. Critical Perspectives on Historic Issues. Montreal–New York–London: Black Rose Books, 224–247.
- Czingel Szilvia–Tóth Eszter Zsófia (2014): Pest feketére fest? Cselédek Budapesten, 1920–1960. In: Gyulai Éva (szerk.) *Úr és szolgál a történettudomány egységében. Társadalomtörténeti tanulmányok: In memoriam Vári András (1953–2011)*. Miskolc: Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 195–201.
- De Certeau, Michel (1984): *The practice of everyday life*. Berkeley: University of California Press.
- De Genova, Nicolas (2005): *Working the boundaries. Race, Space and „Illegality” in Mexican Chicago*. Durham and London: Duke University Press.
- De Haas, Hein (2005): International Migration: Remittances and Development: myths and facts. *Third World Quarterly* Vol. 26., No. 8. 1269–1284.
- De Haas, Hein (2008): Migration and Development: A Theoretical Perspective. *COMCAD Arbeitspapiere – Working Papers* No.29. <http://www.imi.oax.ac.uk/publications/wp-09-08>
- De Haas, Hein (2009): Mobility and Human Development. *Human Development Research Paper* 2009/1. United Nations Development Programme Human Development Report, <http://mpira.ubi-nuebchen.de/19176/>
- De Haas, Hein (2010): The Internal Dynamics of Migration Processes: A Theoretical Inquiry. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 36 (10), 1587–1617. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/1369183X.2010.489361>
- De Haas, Hein (2014a): *Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Papers, No. 100, International Migration Institute, University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-100-14>

- De Haas, Hein (2014b): Euro-Mediterranean migration futures. The cases of Morocco, Egypt and Turkey. In: Bommers, Michael–Fassmann, Heinz–Sievers, Wiebke (eds.): *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 29–74.
- De Haas, Hein–Van Rooij, Aleida (2010): Migration as Emancipation? The Impact of Internal and International Migration on the Position of Women Left Behind in Rural Morocco. *Oxford Development Studies* 38: 1, 43–62.
DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/13600810903551603>
- Delgado Wise, Raul (2014): A Critical Overview of Migration and Development: The Latin American Challenge. *Annual Review of Sociology* 40: 643–663.
- Denzin, Norman K. (1978): *The research act: theoretical introduction to sociological methods*. New York: McGraw Hill.
- Desmond, Matthew (2012): Disposable Ties and the Urban Poor. *American Journal of Sociology* 117 (5): 1295–1335.
- Döhner, Hanneli–Lüdecke, Daniel–Eichhoff, Verena (2008): Migrant Workers in Home Care for Older People in Germany: The Use and Problems of Legal and Irregular Care. *Gerobilim* 1: 2–14.
- Durst Judit (2002): „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély* 4: 99–121.
- Durst, Judit (2013): 'It is better to be a Gypsy in Canada than being a Hungarian in Hungary': The 'New Wave' of Roma Migration. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 203–248.
- Durst Judit (2014): „Félünk, hogy miattuk hazaküldenek minket is”: Elias „beágyazottak és kívülállók” figurációjának különböző szintjei a Magyarországról kivándorolt romák esetében. *Erdélyi Társadalom* 2014/2
<http://www.erdelyitarsadalom.ro/files/et24/et-bbu-24-02.pdf>,
DOI: 10.17177/77171.148
- Durst Judit (2017): „De ugye biztos nem lesz ebből baj?” Poszt-terepmunka, kooperatív etnográfia, avagy módszertani reflexiók az informális gazdaságot övező félelem csendjének megtöréséről. *Szociológiai Szemle* 27 (2): 88–111.
- Durst, Judit (2018): Out of the Frying Pan into the Fire? From Municipal Lords to the Global Assembly Lines – Roma's Experiences of Social (Im)mobility Through Migration From North Hungary. *Intersections EEJSP* 4 (3): 4-28.
- Durst, Judit–Nagy, Veronika (2018): Transnational Roma Mobilities: The Enactment of Invisible Resistance. *Intersections EEJSP* 4 (2): 3–16.
- Dúll Andrea (2015a): Amikor messze van az „odakinn” az „idebenn”-től: a helyváltoztatás és az identitás összefüggései. In: Keszei András–Bögge Zsuzsa (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 19–23.
- Dúll Andrea (2015b): Az identitás környezetpszichológiai értelmezése: helyézés, helykötődés és helyidentitás In: Bodor Péter (szerk.): *Emlékezés, identitás, diszkurzus*. Budapest: L'Harmattan, 79–99.

- Ehrenreich, Barbara (2004): Maid to Order. In: Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russel (eds.): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 85–104.
- Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russel (2004): Introduction. In: *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 1–15.
- EHRC (Equality and Human Rights Commission) (2010): *Inquiry into Recruitment and Employment in the Meat and Poultry Processing Sector*. London: EHRC.
- Einarsdóttir, Jóhanna (2007): Research with children: methodological and ethical challenges. *European Early Childhood Education Research Journal* 2: 197–211.
- Emirbayer, Mustafa–Mische, Ann (1998): What Is Agency? *American Journal of Sociology* Volume 103, Number 4: 962–1023.
- Enright, Bryony (2013): (Re)Considering New Agents: A Review of Labour Market Intermediaries within Labour Geography. *Geography Compass* 7 (4): 287–299. DOI: <https://doi.org/10.1111/gec3.12035>
- Erdei Ferenc (1973[1938]): *Parasztok*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Erőss Ágnes–Filep Béla–Tátrai Patrik–Rácz Katalin–Váradí Monika Mária–Wastl-Walter, Doris (2011): Tanulmányi célú migráció, migráns élethelyzetek: vajdasági diákok Magyarországon. *Tér és Társadalom* 4: 3–19.
- Erőss Ágnes–Váradí Monika Mária (2013): „Temerin – az én hazám”: változó interetnikus viszonyok magyar szemszögből és rajzban elmesélve. *Tér és Társadalom* 2: 171–188.
- European Commission (2015): *Employment and Social Developments in Europe*. <http://ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=14951&langId=eu>
- Eysenck, Hans Jürgen (1976): Introduction. In: Eysenck, Hans Jürgen (ed.): *Case studies in behaviour therapy*. London: Routledge: 1–15.
- „Ezt csinálja a kapitalizmus...” Melegh Attilával Rigó Róbert beszélget. *Forrás* 2015. 7–8: 200–213.
- Faist, Thomas (2008): Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration-Development Nexus. *Population, Space and Place* 14: 21–42.
- Faist, Thomas (2010): Transnationalization and Development. In: Glick Schiller, Nina–Faist, Thomas (eds.): *Migration, Development and Transnationalization. A Critical Stance*. Critical Interventions: A Forum for Social Analysis, Volume 12, New York, Oxford: Berghahn Books 63–99.
- Faist, Thomas (2013): The Mobility Turn: A New Paradigm for the Social Sciences? *Ethnic and Racial Studies* 36 (11): 1637–1646.
- Faist, Thomas (2014): On the transnational social question: How social inequalities are reproduced in Europe. *Journal of European Social Policy* Vol. 24 (3): 207–222.
- Faist, Thomas (2016): Cross-Border Migration and Social Inequalities. *Annual Review of Sociology* 42 (1): 323–346.
- Fassman, Heinz–Sievers, Wiebke (2014): Introduction. In: Bommers, Michael–Fassmann, Heinz–Sievers, Wiebke (eds): *Migration from the Middle East and*

- North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials.* Amsterdam University Press, 15–26.
- Fedyuk, Olena (2015): Growing Up With Migration: Shifting Roles and Responsibilities of Transnational Families of Ukrainian Care Workers in Italy. In: Kontos, Marina–Bonifacio, Glenda (eds.): *Migrant Domestic Workers and Family Life: International Perspectives.* Houndmills–Basingstoke–Hampshire–New York: NY Palgrave Macmillan, 109–129.
- Fehér Katalin–Németh Krisztina (2016): *Global Patterns of Globalized Migration Flows.* Előadás, elhangzott: New Ideas and New Generations of Regional Policy In Eastern Europe, CERS HAS, Pécs, 7–8 April, 2016.
- Feischmidt Margit–Zakariás Ildikó (2010): Migráció és etnicitás. A mobilitás formái és politikái nemzeti és transznacionális térben. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom.* Budapest: Gondolat–MTA Kisebbségkutató Intézet, 152–169.
- Feischmidt, Margit–Szombati, Kristóf (2017): Understanding the Rise of the Far-Right From a Local Perspective: Structural and Cultural Conditions of Ethno-Traditionalist Inclusion and Racial Exclusion in Rural Hungary. *Identities: Global Studies in Culture and Power* 24 (3): 313–331. DOI: <https://doi.org/10.1080/1070289x.2016.1142445>
- Flyvbjerg, Bent (2006): Five Misunderstandings About Case-Study Research. *Qualitative Enquiry* 12 (2): 219–245. DOI: <https://doi.org/10.1177/1077800405284363>
- Gábrriel Dóra (2016): A migráns házi idősgondozás gyakorlata – Ausztria mint befogadó ország példáján keresztül. *Demográfia* 59. évf. 2–3: 231–254.
- Glick Schiller, Nina (2010): A Global Perspective on Migration and Development. In: Glick Schiller, Nina–Faist, Thomas (eds.): *Migration, Development and Transnationalization. A Critical Stance.* Critical Interventions: A Forum for Social Analysis, Volume 12, New York, Oxford: Berghahn Books, 22–62.
- Glick Schiller, Nina–Faist, Thomas (2010): Introduction. Migration, Development and Social Transformation. In: Glick Schiller, Nina–Faist, Thomas (eds.): *Migration, Development and Transnationalization. A Critical Stance.* Critical Interventions: A Forum for Social Analysis, Volume 12, New York–Oxford: Berghahn Books, 1–21.
- Glick Schiller, Nina–Salazar, Noel B. (2013): Regimes of Mobility Across the Globe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 39, No. 2: 183–200.
- Global Commission on International Migration (2005): *Migration in an Interconnected World: New Directions for Action.* New York: United Nations.
- Gödri Irén (2010): *Migráció a kapcsolatok hálójában. A kapcsolati tőke és a kapcsolathálók jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban.* Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási Jelentések 89.
- Gödri Irén (2016): *Elvándorlási szándékok – álmok és konkrét tervek között. A migrációs potenciál jellemzői és meghatározó tényezői a 18–40 évesek körében*

- Magyarországon*. Budapest: KSH Népszéktudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 98.
- Granovetter, Mark S. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78 (6), 1360–1380. DOI: <http://dx.doi.org/10.1086/225469>
- Greenfields, Margaret–Dagilyte, Eglé (2018): 'I would never have come if we'd know it might be like this': On the (un)intended consequences of welfare governance of EU Roma migrants in Britain. *Intersections EEJSP*, 4 (3): 81–105.
- Grill, Jan (2016): 'Endured Labour' and 'Fixing Up' Money: The Economic Strategies of Roma Migrants in Slovakia and the UK. In: Brazzabení, Micol–Cunha, Manuela Ivone–Fotta, Martin (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York–Oxford: Berghahn Books, 88–106.
- Grill, Jan (2017): 'In England, They Don't Call You Black!' Migrating Racialisations and the Production of Roma Difference Across Europe. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (7): 1136–1155. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1329007>
- Guarnizo, Luis Eduardo (2004): The Economics of Transnational Living. *The International Migration Review* Vol. 37. No. 3.: 666–699.
- Gupta, Sanjeev–Pattillo, Catherine–Wagh, Smita (2007): *Impact of Remittances on Poverty and Financial Development in Sub-Saharan Africa*. IMF Working Paper 07/38. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/wp/2007/wp0738.pdf>
- Guruge, Separi–Hynie, Michaela–Shakya, Yogendra–Akbari, Arzo–Htoo, Sheila–Abiyo, Stella (2015): Refugee Youth and Migration: Using Arts-Informed Research to Understand Changes in Their Roles and Responsibilities. *Forum: Qualitative Social Research* [S.l.], 3., <http://www.qualitative-research.net/index.php> (Letöltés ideje: 2017.07.11)
- Gyáni Gábor (1983): *Család, háztartás és a városi cselédség*. Budapest: Magvető.
- Hajnal László Endre (2012): Romák Kanadában. Kivándorlás Magyarországról az 1990-es évek második felétől. In: Sik Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 2*. Budapest: ELTE TáTK, 60–83.
- Hann, Chris–Hart, Keith (2011): *Economic Anthropology. History, Ethnography, Critique*. Cambridge: Polity Press.
- Harney, Nicholas (2006): Rumour, migrants, and the informal economy of Naples, Italy. *International Journal of Sociology and Social Policy* 26 (9/10): 374–384.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- Haug, Sonja (2008): Migration Networks and Migration Decision-Making, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 34. 4: 585–605. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183080196160>
- Hárs Ágnes (2016a): Nemzetközi vándorlás, migrációs válság. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 351–372.
- Hárs Ágnes (2016b): Elvándorlás, bevándorlás és a magyar munkaerőpiac. Jelenségek, hatások, lehetőségek. In: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. TÁRKI, 243–262.

- Hoang, Lan Anh–Yeoh, Brenda.S. A. (2015): Children's agency and its contradictions in the context of transnational labour migration from Vietnam. *Global Networks* 2: 180–197. DOI: 10.1111/glob.12057
- Hoang, Lan Anh–Lam, Theodora–Yeoh, Brenda S.A.–Graham, Elspeth (2015): Transnational migration, changing care arrangements and left-behind children's responses in South-east Asia. *Children's Geographies* (13) 3: 263–277. DOI: 10.1080/14733285.2015.972653
- Hochschild, Arlie (2000): Global care chains and emotional surplus value. In: Giddens, Anthony–Hutton, Will (eds.): *On the edge: Living with global capitalism*. London: Jonathan Cape, 130–146.
- Hondagneu-Sotelo, Pierrette (2011): Gender and Migration Scholarship: An Overview from a 21st Century Perspective. *Migraciones Internacionales* 6 (1): 219–234.
- Horváth Dóra–Mitev Ariel (2015): *Alternatív kutatási kézikönyv*. Budapest: Alinea.
- Horváth, István–Kiss, Tamás (2015): Depopulation Semi-Periphery? Longer Term Dynamics of Migration and Socioeconomic Development in Romania. *Demográfia* Vol. 58. No.5. English Edition 91–132. DOI: 10.21543/DEE.205.4
- Horváth, Kata (2012): 'Silencing and naming the difference'. In: Stewart, Michael (ed.): *Gypsy 'Menace'. Populism and the new anti-Gypsy politics*. London: Hurst & Company: 117–135.
- Hubbard, Gill–Backett-Milburn, Kathryn–Kemmer, Debbie (2001): Working with emotion: issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology* 4 (2): 119–137.
- Humphris, Rachel (2017): On the threshold: becoming Romanian Roma, everyday racism and residency rights in transition. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335831>
- Içduygu, Ahmet (2014): Turkish emigration and its implications. In: Bommers, Michael–Fassmann, Heinz–Siewers, Wiebke (eds.): *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 116–127.
- Illés Anikó (2003): A magyar történelmi festészet narratív pszichológiai elemzése. *Magyar Tudomány* 1: 67–77.
- Illés Anikó–Kende Anna (2011): Hátrányos helyzetű gyerekek jelen- és jövőképe. „Erős fal, kerítés, nagy kutya, állás a rendőrségnél.” *Esély* 4: 72–92.
- Illyés Gyula (2005 [1936]): *Puszták népe*. Budapest: Osiris.
- International Migration Report 2017 Highlights*. United Nations Department of Economic and Social Affairs, New York. http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf
- Ivasiuc, Ana Nichita (2018): Social Mobility and the Ambiguous Autonomy of Roma Migration. *Intersections* 4 (2): 109–125.
- Kafka Margit (1974 [1916]): *Két nyár*. Budapest: Szépirodalmi.

- Kajdi László (2016): A Magyarországra hazautalt pénzek és mérésük.
In: Blaskó Zsuzsa–Fazekas Károly (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2015*.
Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont
Közgazdaság-Tudományi Intézet, 104–108.
- Kalir, Barak (2013): Moving Subjects, Stagnant Paradigms: Can the 'Mobilities
Paradigm' Transcend Methodological Nationalism? *Journal of Ethnic and
Migration Studies* 39 (2): 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.72326>
- Kállai Ernő (2010): Cigányzenészek. In: Kovács András (szerk.): *Roma migráció*.
Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet–Nemzetközi Migrációs
és Menekültügyi Kutatóközpont.
- Kapur, Devesh (2004): *Remittances: The New Development Mantra?* G-24
Discussion Paper Series No.29., New York and Geneva: United Nations.
- Keller Judit–Rácz Katalin–Váradi Monika Mária (2016): Közösségi
gazdaságfejlesztés a vidéki Magyarországon. In: Kovács Katalin (szerk.):
Földből élők. Polarizáció a magyar vidéken. Budapest: Argumentum, 207–228.
- Kertesi Gábor (2005): *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon
és az iskolában*. Budapest: Osiris
- Kindler, Marta (2009): The relationship to the employer in migrant's eyes:
the domestic work Ukrainian migrant women in Warsaw. *Cahiers de l'Urmis*
URL: <http://urmis.revues.org/853>
- Kiss Dénes–Kiss Tamás (2017): A Tanyától az Új Tanyáig. Etnikai átrétegződés
és klasszifikációs küzdelem egy partiumi faluban. *Regio* 2: 51–99.
- Kóczé, Angéla (2017): Race, Migration and Neoliberalism: Distorted Notions
of Romani Migration in European Public Discourses. *Social Identities* 24 (4):
459–473. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335827>
- Kordasiewicz, Anna (2014): Role-Identity Dynamics in Care and Household Work:
Strategies of Polish Workers in Naples, Italy. *Qualitative Sociology Review* 4,
88–113.
- Kovai Cecília (2017): *A cigány-magyar különbségtétel és a rokonság*. Budapest:
L'Harmattan
- Kovács Éva (2007a): Interjú módszerek és technikák. In: Kovács Éva (szerk.):
Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum–
PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–278.
- Kovács Éva (2007b): Narratív biográfia elemzés. In: Kovács Éva (szerk.):
Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum–
PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 373–396.
- Kovács Éva–Vajda Júlia (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest:
Múlt és Jövő.
- Kovács András (szerk.) (2002): *Roma Migráció*. Budapest: MTA Kisebbségkutató
Intézet–Nemzetközi Migrációs és Menekültügyi Kutatóközpont.
- Kovács, András–Papp Z., Attila (2016): Patterns of success amongst Hungarians
living in the UK. *Review of Sociology* 4: 95–123.

- Krilova, Nino (2008): *Political Effects of Remittances: Political Participation in Developing Countries*. MA-diplomamunka, Creighton University.
- Ku, Jane–Bhuyan, Rupaleem–Sakamoto, Izumi–Jeyapal, Daphne–Fang, Lin (2018): „Canadian Experience” discourse and anti-racialism in a „post-racial” society. *Ethnic and Racial Studies* 4: 1–20.
- Ladányi János–Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Leggio, Daniele Victor–Matras, Yaron (2018): How open borders can unlock cultures: concepts, methods, and procedures. In: Matras, Yaron–Leggio, Daniele Victor (eds): *Open borders, Unlocked Cultures. Romanian Roma Migrants in Western Europe*. London and New York: Routledge: 1–25.
- L’Estoile, Benoît (2014): ‘Money Is Good, But a Friend Is Better’: Uncertainty, Orientation to the Future, and ‘the Economy’. *Current Anthropology* 55 (S9): S62–S73. DOI: <https://doi.org/10.1086/676068>
- Levine-Rasky, Cynthia. (2012): ‘How are you calling Bogus? Saying No to Roma Refugees’. *Canadian Dimension Magazine*. Human Rights, September/October Edition.
- Levine-Rasky, Cynthia (2016): ‘They Didn’t Treat Me as a Gypsy’: Romani Refugees in Toronto. *Refuge* 32 (3): 54–62.
- Levitt, Peggy (1998): Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review* 32: 926–948.
- Levitt, Peggy–Lamba-Nieves, Deepak (2011): Social Remittances Revised. *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 37, Issue 1: 1–22.
- Lewis, Ann (2010): Silence in the context of ‘child voice’. *Children and Society* 1: 14–23.
- Limmer, Ruth–Collet, Beate–Ruppenthal, Silvia (2010): Introduction: Job-Related Spatial Mobility in Contemporary European Societies. In: Schneider, Norbert F.–Collet, Beate (eds.): *Mobile Living Across Europe II: Causes and Consequences of Job-Related Spatial Mobility in Cross-National Comparison*. Opladen-Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers. 15–24.
- Lutz, Helma (2011) *The New Maids: Transnational Women and the Care Economy*. London–New York: Zed Books.
- Lutz, Helma–Palenga-Möllenbeck, Ewa (2011): Care, Gender and Migration: Towards a Theory of Transnational Domestic Work Migration in Europe. *Journal of Contemporary European Studies* DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14782804.2011.610605>
- Lutz, Helma–Palenga-Möllenbeck, Ewa (2012): Care Workers, Care Drain, and Care Chains: Reflections on Care, Migration, and Citizenship. *Social Politics* 19 (11), 15–37. DOI: <http://dx.doi.org/10.1093/sp/jxr026>
- Lutz, Helma–Palenga-Möllenbeck, Ewa (2016): Global care chains. In: Triandafyllidou, Anna (ed.): *Routledge Handbook of Immigration and Refugee Studies*. Routledge, 139–144.

- MacDonald, Robert (1994): Fiddle Jobs, Undeclared Working, and the Something for Nothing Society. *Work, Employment, and Society* 8: 507–530. DOI: <https://doi.org/10.1177/095001709484002>
- MacShane, Denis (2018): Reforming Freedom of Movement to Support Workers and Reduce Immigration. *Social Europe* <http://www.socialeurope.eu>, 11 June
- Malenfant, Eric–Lebel, Andre–Martel, Laurent (2010): *Projections of the Diversity of Canadian Population*. Statistics Canada.
- Marchetti, Sabrina (2013): Dreaming Circularity? Eastern European Women and Job Sharing in Paid Home Care. *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11.4: 347–363, DOI: 10.180/15562948.2013.837770
- Marcu, Silvia (2012): Emotions on the move: belonging, sense of place and feelings identities among young Romanian immigrants in Spain. *Journal of Youth Studies* 2: 207–223.
- Massey, Douglas S.–Arango, Joaquin–Hugo, Graeme–Kouaouci, Ali–Pellegrino, Adela–Taylor, J. Edward (1993): Theories of international migration: a review and appraisal. *Population and Development Review* 19 (3): 431–466. DOI: <http://dx.doi.org/10.2307/2938462>
- Mathews, Gordon–Yang, Yang (2012): How Africans Pursue Low-End Globalization in Hong-Kong and Mainland China. *Journal of Current Chinese Affairs* 41 (92): 95–120.
- Mauss, Marcel (2004): Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In: *Szociológia és antropológia*. Budapest: Osiris, 195–338.
- Mazzucato, Valentina (2011): Reverse Remittances in the Migration – Development Nexus: Two-Way Flows between Ghana and the Netherlands. *Population, Space and Place* 17: 454–468.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope. Globalization, nationalisms, racism and discourses on Central and Eastern Europe*. Budapest, New York: Central European University Press.
- Melegh, Attila (2013): *Diverging Historical Development of Migration On Southeastern Europe Since 1950*. Working Paper On Population, Family And Welfare. No. 17, Demographic Research Institute Hungarian Statistical Office.
- Melegh Attila–Sárosi Annamária (2015): Magyarország bekapcsolódása a migrációs folyamatokba: történeti-strukturális megközelítés. *Demográfia* 58, 4: 221–265. DOI: <http://dx.doi.org/10.21543/DEM.58.4.1>
- Melegh, Attila–Gábel, Dóra–Gresits, Gabriella–Háros, Dalma (2018): Abandoned working classes and the political economy of elderly care work in Hungary. Forthcoming: *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 28 (4).
- Messing Vera–Molnár Emília (2011): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély* 5: 47–74.
- Moreh Christian (2014): *Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás*. Budapest: L'Harmattan.

- Nadler, Robert–Lang, Thilo–Glorius, Birgit–Kovács, Zoltán (2016): Conclusion: Current and Future Perspectives on Return Migration and Regional Development in Europe. In: Nadler, Robert–Kovács, Zoltán–Glorius, Birgit–Lang, Thilo (eds.): *Return Migration and Regional Development in Europe. Mobility Against the Stream*. New Geographies of Europe. Palgrave Macmillan, 359–376.
- Nagy Veronika (2016): The Welfare Ban-opticon: Financial Sorting of Low-income Migrants from Central and Eastern Europe. *Review of Sociology* 4: 75–96.
- Nagy, Veronika–Oude-Breuil, Brenda C. (2015): Mobility Rules: Migrants and Drifters Fare Well (?) in Post-Welfare Europe. In: de Jong, F. (ed.): *Overarching Views of Crime and Deviance*. The Hague: Eleven. 527–546.
- Nagy, Veronika (2018): The Janus face of precarity – Securitisation of Roma mobility in the UK. *Local Economy* 33 (2): 127–146.
- Narotzky, Susana–Besnier, Niko (2014): Crisis, value, and Hope: Rethinking the economy: An Introduction to Supplement 9. *Current Anthropology* 55 (S9): S4–S16.
- Németh Krisztina (2015): Ételek és életek: a volt uradalmi cselédek táplálkozástörténete és a szegénység szubjektív megélése. *Új Egyenlítő* 3 (1): 25–35.
- Németh Krisztina (2016): Házi ápolók – „új/globális” házicselédek? A cselédmetafora két házi idősgondozással foglalkozó nő történetében. *Socio.hu* 4, DOI: <http://dx.doi.org/10.18030/Socio.hu.2016.4.2.6>.
- Németh Krisztina (2017): Beszédes hallgatás. *Szociológiai Szemle* (27) 2: 4–22.
- Németh, Krisztina–Váradi, Monika Mária (2018): Development in the Context of Care Migration from Rural Hungary: An agency-based approach. Forthcoming: *Review of Sociology of the Hungarian Sociological Association* 28 (4).
- Ní, Laoire, Caitriona–Carpena-Mendez, Fina–Tyrrell, Naomi–White, Allen (2011): *Childhood and Migration In Europe. Portraits of Mobility, Identity and Belonging in Contemporary Ireland*. Farnham-Burlington: Ashgate.
- Oso, Laura–Ribas-Mateos, Natalia (2013): *The International Handbook on Gender, Migration and Transnationalism. Global and Development Perspectives*. Cheltenham-Northampton: Edward Elgar.
- Palenga-Möllénbeck, Ewa (2013): Care Chains in Eastern and Central Europe: Male and Female Domestic Work and the Intersection on Gender, Class, and Ethnicity. *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11, 364–383. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822955>
- Palenga-Möllénbeck, Ewa (2014): Globale Versorgungsketten: Geschlecht, Migration und Care-Arbeit. In: Aulenbacher, Brigitte–Dammayr, Maria (Hrsg.): *Für sich und andere sorgen. Krise und Zukunft von Care in der modernen Gesellschaft*. Weinheim und Basel: Beltz Juventa, 138–148.
- Pantea, Maria-Carmen (2013): „Social Ties at Work : Roma Migrants and the Community Dynamics.” *Ethnic and Racial Studies* 36 (11): 1726–1744.

- Parreñas, Rhacel Salazar (2001): *Servants of Globalization. Women, Migration and Domestic Work*. Stanford University Press.
- Parreñas, Rhacel Salazar (2004): The Care Crisis in the Philippines: Children and Transnational Families in the New Global Economy In: Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russell (eds.): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 39–55.
- Parreñas, Rhacel Salazar (2005): *Children of Global Migration. Transnational Families and Gendered Woes*. Stanford University Press.
- Parreñas, Rhacel Salazar (2013): The Gender Revolution in the Philippines. Migrant Mothering and Social Transformations. In: Eckstein, Susan Eva–Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands*. Duke University Press, 191–212.
- Pasqualetti Ilona (2012): Tüzoltó leszel, s katoná. Gyermekrajz-elemzések. *Educatio* 1: 144–151.
- Pataki Gyöngyvér (2013): A kocka el van vetve... Közéleti víziók a Debreceni Egyetem kollégistái körében. *Kultúra és közösség* 2: 81–109.
- Pataki Gyöngyvér (2014): Narrative-stimulating Cubes. A Qualitative Method for Analysing the Nature of Democratic Culture of Hungarian Students. *Review of Sociology* 4: 54–84.
- Pereira, Isabel (2017): Labour market integration of immigrants in Portugal in times of austerity: resilience, in situ responses and re-emigration. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 44 (17): 2375–2391. DOI: <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.134640>
- Pereira, Sónia (2014): *Migrant workers and labour agency. Social actors or submissive players?* Working Paper 99, International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development (QEH), University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-99-14.pdf>
- Pessar, Patricia (2003): Engendering migration studies: the case of new immigrants in the United States. In: Hondagneu-Sotelo, Pierrette (ed.): *Gender and US Immigration. Contemporary Trends*. Berkeley: University of California Press, 20–42.
- Pine, Frances (2014): Migration as Hope: Space, Time, and Imagining the Future. *Current Anthropology* 55(S9): S95–S104. DOI: <https://doi.org/10.1086/676526>
- Portes, Alejandro (ed.) (1998): *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. New York: Russell Sage Foundation.
- Portes, Alejandro (2003): Conclusion: Theoretical Convergencies and Empirical Evidence in the Study of Immigrant Transnationalism. *International Migration Review* Vol. 37. 3: 874–892.
- Portes, Alejandro (2008): Migration and Development: A Conceptual Review of the Evidence. In: Castles, Stephen–Deglado Wise, Raul (eds.): *Migration and Development: Perspectives from the South*. International Organization for Migration (IOM), 17–42.

- Portes, Alejandro (2010a): Migration and Social Change: Some Conceptual Reflections. *Journal of Ethnic and Migration Studies* Vol. 36., No. 10: 1537–1563.
- Portes, Alejandro (2010b): The Informal Economy. In: Portes, Alejandro: *Economic Sociology. A Systematic Inquiry*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 130–161.
- Portes, Alejandro (2012): *Migration and Development: A Conceptual Review of the Evidence*. (Working Paper) Princeton, NJ: Princeton University <http://meme.phpwebhosting.com/~migracion/rimd/bellagio/2.pdf>
- Portes, Alejandro (2013): Migration and Development. Reconciling Opposite Views. In: Eckstein, Susan Eva–Najam, Adil (eds.): *How Immigrants Impact Their Homelands*. Duke University Press, 30–51.
- Portes, Alejandro–Walton, John (1981): *Labor, Class, and the International System*. New York: Academic Press.
- Portes, Alejandro–Böröcz, József (1989): Contemporary Immigration: Theoretical Perspectives On Its Determinants And Modes Of Incorporation. *International Migration Review* Vol. 23, No. 3: 606–630.
- Portes, Alejandro–Sensenbrenner, Julia (1993): Embeddedness and Immigration: Notes on the Social Determinants of Economic Action. *American Journal of Sociology* 99: 1320–1350.
- Portes, Alejandro–Manning, Robert D. (2008): The Immigrant enclave: Theory and empirical examples. <https://pdfs.semanticscholar.org/433f/567bd158d95f0c2611489d8294ab64b9a376.pdf>
- Portes, Alejandro–Castel, Manuel–Benton, Laurant A. (eds.) (1989): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: The John Hopkins University Press.
- Pries, Ludger (2001): The approach of transnational social spaces. In: Pries, Ludger (ed.): *New Transnational Social Spaces. International migration and transnational companies in the early twenty-first century*. London and New York: Routledge, 3–33.
- Pries, Ludger (2010): *Transnationalisierung. Theorie und Empirie grenzüberschreitender Vergesellschaftung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften/ Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH.
- Pries, Ludger (2016): Circular Migration as (New) Strategy in Migration Policy? Lessons from Historical and Sociological Migration Research. In: Nadler, Robert–Kovács, Zoltán–Glorius, Birgit–Lang, Thilo (ed.): *Return Migration and Regional Development in Europe. Mobility Against the Stream*. New Geographies of Europe. Palgrave Macmillan, 25–54.
- Pulay, Gergő (2017): *Street-life, Value and Exchange in a Poor Neighborhood in Bucharest*. Unpublished doctoral dissertation. Central European University: Budapest.
- Punch, Samantha (2002): Research with Children The Same or Different from Research with Adults? *Childhood* 3: 321–341.

- Putman, Robert (2000) *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Putnam, Robert–Leonardi, Robert–Nanetti, RaffaellaY. (1993): *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Quetulio-Navarra, Melissa–Zetter, Roger–Niehof, Anke–Zhao, Feng (2017): Getting By or Getting Ahead: Resettlement Inputs and the Social Capital in Involuntary Resettlement. *Journal of Population and Social Studies* 25 (2): 99–118. DOI: <https://doi.org/10.25133/jpssv25n2.002>
- Rivas, Lynn M. (2004): Invisible Labors. Caring for the Independent Person. In: Ehrenreich, Barbara–Hochschild, Arlie Russel (eds.): *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex workers in the New Economy*. New York: Metropolitan–Owl Book, 70–85.
- Rogaly, Ben (2009): Spaces of work and everyday life: labour geographies and the agency of unorganised temporary migrant workers. *Geography Compass* 3 (6): 1749–1771.
- Rosenthal, Gabriele (1993): Reconstruction of Life Stories. In: Josselson, Ruthellen H.–Lieblich, Amia (eds): *The Narrative Study of Lives 1*. London: Sage, 59–91.
- Sandberg, Marie–Pijpers, Roos (2015): Borderwork in Workplaces: Circular Migration from Poland to Denmark and the Netherlands. In: Van der Velde, Martin–Van Naerssen, Ton (eds.): *Mobility and Migration Choices*. Ashgate Border Regions Series, 185–198.
- Sardelić, Julija (2017): In and Out From the European Margins: Reshuffling Mobilities and Legal Statuses of Romani Minorities Between the Post-Jugoslav Space and the European Union. *Social Identities* 24 (4): 489–504. DOI: <https://doi.org/10.180/13504630.2017.1335829>
- Sassen, Saskia (2000): Women's Burden: Counter-geographies of Globalization and the Feminization of Survival. *Journal of International Affairs* Spring, 53, no. 2: 503–524.
- Sárkány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest: L'Harmattan. 56–71.
- Schewel, Kerilyn (2015): *Understanding the Aspiration to Stay. A Case Study of Young Adults in Senegal*. Working Paper 107, Working Papers, International Migration Institute (IMI), Oxford Department of International Development (QEH), University of Oxford. <https://www.imi.ox.ac.uk/pdfs/wp/wp-107-15pdf>
- Schmalzbauer, Leah (2008): Family Divided: The Class Formation of Honduran Transnational Families. *Global Networks* 8 (3): 329–346.
- Scott, James C. (1987): Resistance without Organization: Peasant Opposition to the Islamic Zakat and the Christian Tithe. *Comparative Studies in Society and History* 29 (3): 417–452.

- Scott, Sam (2017): Informalisation in Low-wage Labour Markets: A Case Study of the UK Food Industry. *Population, Space and Place* 23 (7)
DOI: <https://doi.org/10.1002/psp.2043>
- Schütz, Alfred (1984 [1944]): Az idegen. In: Hernádi Miklós (szerk.): *Fenomenológia a társadalomtudományokban*. Budapest: Gondolat, 405–414.
- Sen, Amartya (2003): *A fejlődés mint szabadság*. Budapest: Európa.
- Sheller, Mimi–Urry, John (2006): The new mobilities paradigm. *Environment and Planning A*, vol. 38: 207–226.
- Sigona, Nando (2015): Campzenship: Reimagining the Camp as a Social and Political Space. *Citizenship Studies* 19 (1): 1–15. DOI: <https://doi.org/10.1080/13621025.2014.937643>
- Sik Endre (2006): Tőke-e a kapcsolati tőke, s ha igen, mennyiben nem? *Szociológiai Szemle* 2: 72–95.
- Sik Endre (2005): *Migráció-burokban*. Budapest: MTA Doktori értekezés. Kézirat
- Sik, Endre–Szeitl, Blanka (2015): Quasi-diaspora and Cross-border Diaspora in the Hungarian-Slovak-Ukrainian Triborder Region. *Review of Sociology* 25 (4): 107–125.
- Sik Endre–Szeitl Blanka (2017): *Migrációs hajlandóság a magyarországi romák körében*. Kézirat.
- Slavnik, Zoran (2010): Political economy of informalization. *European Societies* 12 (1): 3–23.
- Solimene, Marco (2016): ‘I Go for Iron’: Xoraxané Romá Collecting Scrap Metal in Rome. In: Brazzabeni, Micol–Cunha, Manuela Ivone–Fotta, Martin (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York–Oxford: Berghahn Books, 107–126.
- Sorensen, Ninna Nyberg–Vammen, Ida Marie (2014): Who Cares? Transnational Families in Debates on Migration and Development. *New Diversities* 16 (2): 90–108.
- Soto, Iskra Pavez (2010): Peruvian Girls and Boys as Actors of Family Migration in Barcelona: Generational Relations and Expectations. *Migrations Internationales* 5 (4): 69–99.
- Stark, Odet (1991): *The Migration of Labor*. Oxford: Basil Blackwell.
- Stack, Carol (1974): *All our kin*. New York: Basic Books.
- Stewart, Michael (1997): *The Time of the Gypsies*. Boulder, CO: Westview Press.
- Stewart, Pamela J.–Strathern, Andrew (2004): *Witchcraft, sorcery, rumors and gossip*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stielike, Laura (2017): *The Migration&Development Apparatus. Contradictions between international discourse, institutional practices, and migrant’s perspectives*. International Migration Institute (IMI) Working Papers, Paper 136, May <http://www.imi.ox.ac.uk/news/working-paper-the-migration-developmetn-apparatus>.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 4: 34–50.

- Szalay Sándor (1909): *A városi cselédkérdés*. [S.l.]: [S.n.]
- Szelényi, Ivan (2016): Pakistani Guest Workers in The United Arab Emirates. *Demográfia* 59, 4. English Edition: 5–47. DOI: 10.21543/DEE.2016.1
- Takács Flóra (2017): Az esettanulmány mint módszertan a szociológiában. (Beszámoló) *Szociológiai Szemle* 1: 126–132.
- Tesar, Catalina (2016): Houses under Construction: Conspicuous Consumption and the Values of Youth among Romanian Cortorari Gypsies. In: Brazzaben, Micol–Cunha, Manuela Ivone–Fotta, Martin (eds.): *Gypsy Economy. Romani Livelihoods and Notions of Worth in the 21st Century*. New York–Oxford: Berghahn Books, 181–200.
- Tilly, Charles (1990): Transplanted Networks. In: Yans-McLaughlin, Virginia (ed.): *Immigration Reconsidered*. New York–Oxford: Oxford University Press, 79–95.
- Toma, Stefánia–Tesár, Cătălina–Fosztó, László (2017): Romanian Roma at home: mobility patterns, migration experiences, networks, and remittances. In: Matras, Yaron–Leggio, Daniele Viktor (eds.): *Open Borders, Unlocked Cultures. Romaina Roma Migrants in Western Europe*. London and New York: Routledge, 57–82.
- Tóth, Judit (2013): Roma Migration from a Legal Perspective. In: Vidra, Zsuzsanna (ed.): *Roma Migration to & from Canada: Czech, Hungarian & Slovak Case*. Budapest: Center for Policy Studies.
- Triandafyllidou, Anna (2013): Circular Migration: Introductory Remarks. In: Triandafyllidou, Anna (ed.): *Circular Migration between Europe and its Neighbourhood: Choice or Necessity?* Oxford: Oxford University Press, 1–21. <https://www.imi.ox.ac.uk/publications/the-migration-development-apparatus/@@download/file>
- Triandafyllidou, Anna–Marchetti, Sabrina (2013): Migrant Domestic and Care Workers in Europe: New Patterns of Circulation? *Journal of Immigrant & Refugee Studies* 11: 339–346. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15562948.2013.822750>
- Turai Tünde (2014): Időseket gondozó kelet- és közép-európai nők diskurzusa transznacionális életükről. *Ethno-Lore* 31: 311–327.
- Turai Tünde (2017): Beilleszkedés és kiilleszkedés, otthon és otthontalanság. A társadalmi beágyazottság újraszerveződése a kelet- és közé-európai házi ápolók migráns életútjában. *socio.hu* 3 DOI: 10-18030/SOCIO.HU.2017.3.1.
- Turai Tünde (2018): *Kelet-közép-európai nők a globális idősgondozói ellátórendszerben*. Kézirat.
- Urry, John (2012): *Sociology Beyond Societies: Mobilities for the Twenty-First Century*. London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203021613>
- Van Baar, Huub (2017): Contained mobility and the racialization of poverty in Europe: the Roma at the development-security nexus. *Social Identities* 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335826>
- Van Houtum, Henk–Van der Velde, Martin (2004): The Power of Cross-Border Labour Market Immobility. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* Vol. 95, No.1: 100–117.

- Van Naerssen, Ton–Van der Velde, Martin (2015): Prologue: The Thresholds to Mobility Disentangled. In: Van der Velde, Martin–Van Naerssen, Ton ed.: *Mobility and Migration Choices*. Ashgate Border Regions Series, 3–14.
- Van Nederveen Meerkerk, Elise–Neunsinger, Silke–Hoerder, Dirk (2015): Domestic Workers of the World: Histories of Domestic Work as Global Labor History. In: Hoerder, Dirk–Van Nederveen Meerkerk, Elise–Neunsinger, Silke (ed.): *Towards a Global History of Domestic and Caregiving Workers*. Brill, Leidenj Boston, 1–24.
- Váradí Monika Mária (2015): A túlélés és a társadalmi betagolódás között: szegénység, kirekesztettség és kapcsolatrendszerek. In: Virág Tünde (szerk.): *Törésvonalak Szegénység és etnicitás vidéki terekben*. Budapest: Argumentum, 45–68.
- Váradí Monika Mária (2016): Mennek, maradnak, visszajönnek. In: Sikos T. Tamás–Tiner Tibor (szerk.): *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Budapest: Dialóg Campus, 461–472.
- Váradí Monika Mária–Durst Judit–Fehér Katalin–Németh Krisztina–Virág Tünde (2017): Kényszerű mobilitás: migrációs utak hátrányos helyzetű vidéki terekben. *socio.hu* 3: 25–46. DOI: 10.18030/SOCIO. HU. 2017.3.25
- Varga Júlia (2016): Hova lettek az orvosok? *Közgazdasági Szemle* LXIII. évf. január: 1–26.
- Vertovec, Steven (2004a): Migrant Transnationalisms and Modes of Transformation. *International Migration Review* Volume 38 Number 3: 970–1001.
- Vertovec, Steven (2004b): Cheap calls: the social glue of migrant transnationalism. *Global Networks* 4, 2: 219–224.
- Vertovec, Steven (2007): *Circular Migration: The Way Forward in Global Policy?* IMI Working Papers, No. 4, International Migration Institute, University of Oxford <http://www.imi.ox.ac.uk/publications/wp-04-07>
- Vertovec, Steven (2009): *Transnationalism*. London and New York: Routledge.
- Vidra, Zsuzsa (2013a): Introduction. Theorizing Roma Migration to Canada. In: Vidra, Zsuzsa (ed.): *Roma Migration to and from Canada. The Czech, Hungarian and Slovak Case*. Center for Policy Studies Central European University, 5–20.
- Vidra, Zsuzsanna (2013b): *Roma Migration To and From Canada: The Czech, Hungarian, and Slovak Case*. Budapest: Center for Policy Studies, Central European University.
- Vidra Zsuzsanna (2013c): A szakképzetlen bér munka szerepe falusi romák megélhetési stratégiáiban. In: Kovács Katalin–Váradí Monika Mária (szerk.): *Hátrányban Vidéken* Budapest: Argumentum, 57–74.
- Vidra, Zsuzsanna–Virág, Tünde (2013): Some Hypotheses and Questions on the New Wave of Hungarian Roma Migration to and From Canada. In: Vidra, Zsuzsanna (ed.): *Roma Migration to & From Canada: Czech, Hungarian & Slovak Case*. Budapest: Center for Policy Studies.

- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle* (18) 1: 60–77.
- Virág Tünde (2017a): A cigányfalu mint jelenség és értelmezési keret. *Replika* 4 (104): 47–64.
- Virág Tünde (2017b): A közösségi narratíva szerepe az eltakart valóság megismerésében *Szociológiai Szemle* (27) 2: 54–67.
- Virág Tünde (2018): A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalu perspektívájából. Különszám Szalai Júlia köszöntésére. Szerk. Messing Vera–Neményi Mária–Szikra Dorottya. *socio.hu* 163–179. DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2018.1.163
- Wastl-Walter, Doris (2010): *Gender Geographien. Geschlecht und Raum als soziale Konstruktionen*. Sozialgeographie kompakt Band 2, Franz Steiner Verlag.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Widmer, Eric D.–Viry, Gil–Kaufmann, Vincent (2010): The Process of Becoming Mobile. In: Schneider, Norbert F.–Collet, Beate (eds.): *Mobile Living Across Europe II: Causes and Consequences of Job-Related Spatial Mobility in Cross-National Comparison*. Opladen-Farmington Hills, MI: Barbara Budrich Publishers, 113–129.
- Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina (2002a): Methodological Nationalism and the Study of Migration. *Archives of European Sociology* XLIII (2): 217–240.
- Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina (2002b): Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Science. *Global Networks* 2 (4): 301–334.
- Yeates, Nicola (2009): *Globalizing Care Economies and Migrant Workers. Explorations in Global Care Chains*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Yıldız, Can–De Genova, Nicolas (2017): Un/Free Mobility: Roma Migrants in the European Union. *Social Identities* 24 (4): 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/13504630.2017.1335819>
- Yuval-Davis Nira–Wemyss, Georgie–Cassidy, Kathryn (2017): Everyday bordering, belonging and the reorientation of British immigration legislation. *Sociology* 52 (2): 228–244.
- Zeitlyn, Benjamin–Mand, Kanmal (2012): Researching Transnational Childhoods. *Journal of Ethnic and Migration Studies* 6: 987–1006.
- Zohry, Ayman (2014): Migration and Development in Egypt. In: Bommers, Michael–Fassmann, Heinz–Siewers, Wiebke: *Migration from the Middle East and North Africa to Europe. Past Development, Current Status and Future Potentials*. Amsterdam University Press, 75–98.